

TARTALOM

BEVEZETŐ A FORDULAT 29. SZÁMÁHOZ	2
Olcsó élelmiszer és klímaváltozás, avagy hogyan jutottunk az értéktöbblettől a negatív értékig a kapitalista világökológiában Jason W. Moore	9
Földreform és agrárdemokrácia Magyarországon a 20. század első felében Barta L. Tamás	69
A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összekötésének dilemmái a rövid élelmiszerláncokban Balogh Pál Géza, Michels Ambrus, Nemes Gusztáv és Szegedyné Fricz Ágnes	109
A hazai élelem-önrendelkezés centrális mozgalmainak és periférikus szerveződéseinek feminista olvasata Herstory kollektíva	149
Az élelemtermelés társadalmi és környezeti dilemmái egy Termelési és Értékesítési Szövetkezet példáján keresztül Gál Izóra, Mihály Melinda, Velkey Gábor Dániel	201
Merre tovább agroökológia? Balázs Bálint, Balogh Lili és Réthy Katalin	243
A cukor története a kapitalizmus története Kozák Sándor	269
Egyenes kasza – Parasztok a 20. század forradalmaiban Ádám Zsófia	279
Mezőgazdaság a (sosem) létező szocializmusban. A kapitalista piacgazdaság Kádár-kori gyökerei Domschitz Mátyás	287
E számunk szerzői	304

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 29. SZÁMÁHOZ

A *Fordulat* 29. száma komoly kihívásra vállalkozik: az élelem-önrendelkezés témáját járja körül. A lapszám szerkesztői ezzel három célt kívánnak elérni. Egyrészt előremozdítani egy tudáscserét a baloldali és a zöld mozgalmak között. Másrészt elősegíteni azt, hogy antikapitalista gondolkodásnak és cselekvésnek újra homlokterébe kerüljenek a vidék és a mezőgazdaság égető problémái. Harmadrészt egy olyan új nézőpontot kínálni a klímaválság ellen küzdő magyarországi szervezetek és egyének számára, amely a természet kizsákmányolását egy tágabb gazdasági-társadalmi keretben helyezi el. A lapszám elkészítésében ennek megfelelően vegyesen vettek részt olyanok, akik inkább a rendszerkritikus baloldali mozgalmak felől érkeznek, és olyanok, akik a zöld mozgalomban szocializálódtak. A lapszám e két típusú mozgalom belátásainak szintetizálása mellett fontosnak tartja megmutatni az élelmezés kortárs válságának összefüggéseit a gondoskodás válságával, és hangsúlyozni kívánja az élelemtermelés és -ellátás láncában minden szinten érzékelhető rendszerszintű, nemi alapú kizsákmányolást.

Az élelmiszer termelésének, feldolgozásának és elosztásának célja egy ideális világban az lenne, hogy minden ember jól lakjon. De mi a szerepe a kapitalizmusban? Jason W. Moore szerint az élelem az egyike azon „Olcsó Erőforrásoknak”, melyek elsajátítása a kapitalizmus alapvető feltétele. Olcsó élelmiszer nélkül nincs olcsó munkaerő, olcsó munkaerő nélkül pedig nincs magas profit. De nem csak ebben az értelemben jelentős az élelemtermelés a tőkés felhalmozás számára. A kapitalista mezőgazdaság az ökoszisztémát termelőerőként használja, így a tőkefelhalmozás maximalizálása és az élelmiszeripari termelékenység folyamatos fokozása érdekében olyanokat vár el a természettől, amire az nem képes. Ez az „Olcsó Élelmiszer” rendszerének legalapvetőbb és legvégzetesebb ellentmondása. Ha a természet számára

követhetetlen tempót diktál a rendszer, a mezőgazdaság csak az olyan, egyre sűrűbben érkező, önmagukat kimerítő külső behatások segítségével tud továbbra is egyre termelékenyebb maradni, mint amilyen a műtrágyázás és a gyomirtó szerek „zöld forradalomnak” csúfolt elterjedése volt a második világháború után. Az „Olcsó Élelmiszer” ára a felszín alatt egyre halmozódó *negatív érték* tetőzése. A negatív értéket a termelés költségének 1970 óta tartó növekedése és az egyre drasztikusabbá váló éghajlatváltozás együttes hatása teszi ki, és napjainkra érte el azt a pontot, ahol már látszólag semmilyen fajta kiigazítás nem képes ezen változtatni. Ez Moore diagnózisa, következtetése pedig, hogy ezek a tőkefelhalmozáson belüli, a negatív értékből eredő ellentmondások jelenthetik a tőkés kizsákmányolás ellen küzdő mozgalmak számára a táptalajt. Az élelem-önrendelkezés nem pusztán egy újabb mezőgazdasági modell, és még csak nem is pusztán egy új rendszer materiális alapja, de egyben egy radikális követelés is. Annak a követelése, hogy alapjaiban gondoljuk át, mit tekintünk ételnek, természetnek, és egyáltalán, mit tekintünk értéknek. Jason W. Moore erről szóló tanulmányával kezdődik a Fordulat élelem-önrendelkezés témájú lapszáma, mert ez a keretezés világossá teszi mind az antikapitalista baloldali, mind a zöld mozgalmak számára, hogy problémáik gyökere és megoldásaik horizontja közös.

Az olcsó élelmiszer története a modern kapitalista világrendszer hegemoniaciklusaiba illeszkedik. A 18. század közepére végbement az első mezőgazdasági forradalom, mely lehetővé tette a brit ipar kialakulását. A század második felére azonban a termelékenység megtorpant, az élelmiszer ára pedig emelkedni kezdett. A század végére a helyzet tarthatatlanná vált, és az (élelmezési) válságból egy kiút mutatkozott: Amerika gyarmatosítása. A hosszú 19. századra az amerikai határvidék válik a kapitalista Európa éléskamrájává, komoly kihívás elé állítva a korábban kizsákmányolt perifériák országait – így Magyarországot is. Barta Tamás földreformról és agrárdemokráciáról szóló történeti tanulmányában vezet végig minket ezen a folyamaton. Hazánkban, csakúgy mint bárhol máshol, a jobbágyfelszabadítás nem járt a tulajdonviszonyok jelentős átrendezésével, nem oldotta meg a földművelő néesség problémáit, csak a kapitalista mezőgazdasági bér munka kialakulását segítette elő. Az ország korábbi piaci integrációját az olcsó kalóriák megtermelése jelentette, ám a beáramló még

olcsóbb amerikai importtal a kelet-európai mezőgazdaság nem tudta felvenni a versenyt. Ebben a helyzetben küzdött a földreformért a magyar földművesmozgalom agrárszocialista és kiscgazda ága is – előbbi a földnélküli parasztság, utóbbi a (nevével ellentétben) a módosabb gazdák megszervezésére fektetve a hangsúlyt.

A lapszám következő cikke a magyar paraszti réteg történeti leszármazottjaként azonosított „hagyományos kistermelők” helyzetét elemzi. A *hiányzó láncszem* című tanulmány szerzői a lapszám főcsoportjától eltérően a piaci viszonyok optimalizációját javasolják, amit az élelmezés terén a hagyományos kistermelők és a középosztálybeli városi fogyasztók rövid ellátási láncokon keresztüli összekapcsolásával látnak megvalósíthatónak. A következő cikk, melyet a HerStory ökofeminista kollektíva jegyez, szintén azzal az ambícióval íródott, hogy a hazai élelem-önrendelkezési mozgalomban kevésbé látható szereplők szempontjait hangsósítsa ki. Ezért elsősorban a vidéki nők nézőpontjából tekinti át a mozgalmi gyakorlatokat és intézményeket. A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy egyszerre tudományos és aktivista perspektívából vizsgálja a zöld és feminista civil szerveződések és az élelem-önrendelés hazai, mozgalmi történetét, illetve ezek kollektív cselekvési lehetőségeit a jelenben.

Az élelem-önrendelés témája kapcsán nem lehet eltekinteni a gazdasági demokrácia, a közös és autonóm döntéshozatal és tulajdonlás történetileg kialakult formájától: a szövetkezettől. A földkoncentráció következtében létrejövő nagybirtokokkal individuálisan a kis- vagy középparasztok nem tudták felvenni a versenyt, ezért vált népszerűvé a szövetkezetiség gondolata. A helyzet most sem sokban különbözik: a nagyipari monokultúrás termelés mellett a kistermelői réteg a tőkefelhalmozás belső szükségességűségei szerint alulmarad. A lapszám soron következő tanulmánya egy Termelési és Értékesítési Szövetkezet példáján mutatja be, hogy ezek a strukturális kényszerek még egy ilyen, az egyéni termelésnél ellenállóbb szervezetet is milyen feloldhatatlan dilemmák elé állítanak. A szerzők azt kutatják, hogy a globális élelmiszergazdaság strukturális nyomásai között hogyan tud mégis helyt állni egy termelőket segítő ernyőszervezet. Ennek érdekében gazdákkal és helyi döntéshozókkal készítették interjúkat, illetve az élelmiszertermelés és -feldolgozás helyszínein is végeztek terepkutatást, hogy alaposan körüljárják, milyen kilátásokkal ren-

delkezik egy környezeti és társadalmi fenntarthatóságra törekvő szervezet a globális élelmiszerpiaccal szemben.

Az amerikai határvidék 20. század eleji kimerülésével egy új élelmezési ciklusra volt szükség az élelmiszer árának alacsonyan tartásához. A soron következő ciklus a geopolitikai terjeszkedés mellett a Föld vertikális kizsákmányolásába kezd. Az így létrejött „petrolkémiai komplexum” a nem megújuló energiaforrások elsajátításán, a mezőgazdaság gépesítésén alapszik. A hatékonyság ilyen növelése mellett a mezőgazdaság tőkésítését és a tőkés körforgástól való teljes függést a megjelenő drága inputanyagok – műtrágyák és növényvédő szerek – biztosítják. Ez az a kontextus, amiben a lapszám következő cikke az agroökológia mozgalmát elhelyezi. A tanulmány az agroökológia magyarországi értelmezéseit, gyakorlati megvalósulását tekinti át annak érdekében, hogy megalapozza egy országos lefedettségű agroökológiai tudáshálózat létrejöttét és elősegítse a környezetileg és társadalmilag igazságos agroökológiai átmenetet. Az agroökológiának a cikk szerzői által javasolt mozgalmi megközelítése szerint egy igazságos, egészséges és regeneratív élelmezési rendszerre van szükség, aminek alapvető feltétele a jelenlegi élelmiszer-rendszereink átalakítására.

A lapszám tartalmaz három könyvrecenziót is. A *Sweetness and Power* című kötet a cukornak mint globalizált árucikknek mutatja be a történetét termelői és fogyasztói oldalról, így kapcsolva össze az evés és a tőkefelhalmozás logikáját. Ahogyan a cukor a nemesség eleinte exkluzív dekorációs anyagából a munkásosztály számára is elérhető tömegtermékké vált, úgy terjedt el az azt termelő rabszolgák kizsákmányolása, a természeti környezetet olcsó erőforrássá degradáló monokultúrás ipari mezőgazdaság, valamint a cukor finomításához használt ipari innováció. Az áruvá tett étel megvásárlásával az azt termelő társadalmi mechanizmusokat is megvásároljuk, szimbolikus jelentéstartalmát felhasználói szokásainkkal termeljük újra. A recenzió bemutatja, hogy a kapitalizmus hogyan alakítja át étkezési szokásainkat, és kiemeli, hogy a választás látszólagos szabadsága mögött csak a társadalmi viszonyok további kiárusítása és a kizsákmányolás egyre erősebb rendszere húzódik.

A lapszám második recenziója, Eric Wolf *Peasant Wars of the Twentieth Century* című kötete a parasztság társadalmi, gazdasági és

politikai mobilizációjának motiváló tényezőit vizsgálja, 20. századi parasztforradalmak esettanulmányain keresztül. Az antropológia marxista iskolájához köthető elemzés érdekessége, hogy kiemelten kezeli a mozgósításban szerepet játszó közvetítő szereplőket, és a forradalmi események kontextusát alakító külső szereplőket. A parasztforradalmak sikere számos tényezőn múlt – mire eljött a megfelelő politikai pillanat, a korábbi mélyszervezésnek köszönhetően már készen kellett állnia egy erős intézményi háttérnek és infrastruktúrának, melyre a mozgalom építeni tudott, és a beágyazottságnak köszönhetően a helyi ügyekből indulva meg tudta mozgatni a társadalom szélesebb rétegeit is.

Martha Lampland a lapszámban utolsóként recenzált könyve az államszocializmus mezőgazdasági dolgozóinak mindennapi életét és gyakorlatait értelmezi. A kötet arra mutat rá, hogy a kapitalista piacgazdaság gyökereit nem csupán az államszocializmust megelőző időszakokban találjuk meg, mivel a munkaerő áruvá válása a Kádár-korszak gazdasági modelljében is létező jelenség.

Joggal merülhet fel a kérdés az olvasóban mindezek után, hogy mi az a megoldás, ami a fenti elemzésekből és történeti tanulságokból számunkra következhet. Jelen lapszámunk erre ugyan nem tér ki, ugyanakkor a Fordulat egy korábbi, a szolidáris gazdaságról szóló számában részletesen tárgyaljuk. Annyit azonban itt is kiemelnénk, hogy a lapszám szerkesztői egyetértenek abban, hogy az élelmezés kortárs válságának megoldása önmagában nem lehetséges. Csak akkor alakíthatunk ki olyan élelmezési rendszereket, melyek sem a társadalmat, sem a környezetet nem károsítják a maihoz fogható mértékben, ha azt az élet többi területének megszervezésével egyetemben kivonjuk a tőke-logika fennhatósága alól. Ennek a reprodukzív autonómiának az elérése az élelmezés területén csak akkor sikerülhet, ha a gazdasági demokráciának egy olyan komplex intézményrendszerét tudjuk felépíteni, melyben az élelmezési rendszerek szerepe az emberek helyi és jó minőségű, ökológiai módszerekkel és társadalmilag is igazságos módon termelt élelmiszerekkel való ellátása lesz, és nem a profitmaximalizálás. Ehhez fogyasztók és termelők szövetkezeteinek hálózatára, azoknak a közétkeztetésbe való bevonására, a szakszervezetek elosztó szerepére van szükség, valamint sok egyéb (feldolgozóipari, logisztikai, hitelezési) szereplő bevonására a szoli-

dáris gazdasági ökoszisztémába. Idáig még hosszú út vezet, de a lapszám szerkesztői azt remélik, hogy az itt olvasható tanulmányok hozzájárulnak ahhoz, hogy ezen az úton egyáltalán elinduljunk.

Ádám Zsófia
Bozsik Laura
Buka Virág Ilona
Czeglédi Alexandra
Domschitz Mátyás
Eredics Lilla
Horváth Eszter
Lafferton Sára
Mihály Melinda
Nagy Kristóf
Papp András
Rosenfeld Annajuli
Ruff Borbála
Sidó Zoltán

A Fordulat 29. számának szerkesztői

Jason W. Moore

OLCSÓ ÉLELMISZER ÉS KLÍMAVÁLTOZÁS, AVAGY HOGYAN JUTOTTUNK AZ ÉRTÉKTÖBBLETTŐL A NEGATÍV ÉRTÉKIG A KAPITALISTA VILÁGÖKOLÓGIÁBAN¹

A kapitalizmus mint a felhalmozást, a hatalmat és a természetet dialektikus egységbe fogó világökológia, eddig sikeresen elkerülte az úgynevezett maltusziánus dinamikákat. Ezt a rendszernek az az elképesztő történeti képessége tette lehetővé, amellyel létrehozta, felderítette és megszállta a rendszeren kívüli olcsó természetet. Az elmúlt pár évtizedben viszont az utolsó határvidékek is bezárultak, és ez a lélegzetelállító történelmi képesség elsorvadt. Ez talán abban nyilvánul meg leginkább, hogy a kapitalizmus nem képes létrehozni egy új, valóban termékeny mezőgazdasági modellt – a mezőgazdasági biotechnológia ugyanis nem tudta valóra váltani az ígéreteit. Ha ez nem lenne elég baj, a klímaváltozáson keresztül újabb ellentmondások is megjelentek. Az éghajlatváltozás, amely csak egy a bioszféra éppen zajló változásai közül, a neoliberais mezőgazdaság összes ellentmondásával összefonódva egy újabb ellentmondást hozott létre: a negatív értéket. Ez annak a jele, hogy megjelennek a természet olyan formái, amelyek ellenállnak a tőkefelhalmozásnak, ezt pedig csak egyre költségesebb, mérgezőbb és veszélyesebb módszerekkel lehet orvosolni, ha lehet egyáltalán. A negatív érték felemelkedése – amelynek felhalmozása a kapitalizmus történetének nagy részében rejtve maradt – tehát azt jelzi, hogy jelentősen és egyre gyorsabb

¹ Eredeti tanulmány: Moore, Jason W. (2015): Cheap Food and Bad Climate: From Surplus Value to Negative Value in Capitalist World-Ecology. In: *Critical Historical Studies*, Vol. 2., No. 1.: 1–42.

ütemben romlanak a lehetőségek a munka/energia új forrásainak elsajátítására. Mindez egészen más korlátokat állít a felhalmozás útjába, mint amilyeneket az Olcsó Élelmiszer hosszú időtartamú modelljének fejlődési válságában a tápanyagok és erőforrások kimerülései jelentettek. Ezek a tőkén belül, a negatív érték miatt megjelenő ellentmondások ma a kapitalizmuson belül egy radikális ontológiai politika felé való elmozdulásra bátorítanak, amely megkérdőjelezi a modern világ alapvetőnek gondolt igazságait: Mi az élelmiszer? Mi a természet? És mit tekintünk értékesnek?

2001-ben az élelmiszer olcsóbb volt, mint bármikor korábban a modernkori történelem során (Buntrock 2007). 2002-ben viszont ez megváltozott, az élelmiszerárak emelkedni kezdtek – először csak lassan, majd nagyon gyorsan. Az árak először 2008-ban, aztán 2011 első hónapjaiban tetőztek. Az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO) adatai szerint az élelmiszerárak ma még magasabbak, mint 2008-ban voltak. Vagyis az „élelmiszerválság” nem ért véget. 2014-ben az élelmiszerek ára 127 százalékkal magasabb volt, mint 2002-ben.² A folyamat végét pedig nem látni. A kapitalizmus az olcsó élelmiszert – működésének egyik központi elemét – a történelem szemétdombjára hajította.

Ennek nem feltétlenül kellett volna így történnie. A kapitalizmus legnagyobb eredménye a mezőgazdasági termelékenység példátlan fejlődése volt. Enélkül a modernitás is elképzelhetetlen lett volna. 2002 előtt öt évszázadon át az élelmiszer egyre olcsóbb és olcsóbb lett a világ munkásosztálya számára, amely így egyre csak nőtt és nőtt. Voltak olyan időszakok, amikor az árak emelkedtek, de ezeket a termelékenység és a kifizetés valamilyen kombinációjával mindig korrigálni lehetett: új agronómiai irányzatokkal, új gépekkel, új birtokszervezési megoldásokkal, és mindenekelőtt: új határvidékekkel. Ez a mezőgazdasági forradalmak története a modern világban.

Az elmúlt évtizedben újságírók és tudósok elkezdtek – gyakran implicit módon – kritizálni a mezőgazdasági forradalom ezen modelljét. Ilyenkor szinte minden esetben a kapitalista mezőgazdaság rendszerszintű ellentmondásainak valamilyen tematikus vagy regionális dimenziójára koncentráltak: az árutermelő mezőgazdaságra és az

2 2014 első 11 hónapjának átlagos árai alapján számítva az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Világszervezetének (FAO) adatai alapján. <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/> (Letöltve: 2015.01.14.)

erdőirtásokra, a termelés neoliberais átszervezésére és az élelmiszer-biztonság hiányára, a közösségek kifosztására, a biotechnológiára, a bioüzemanyagokra és hasonlókra.³ Ez a tanulmány valami másra tesz kísérletet. Az én kérdésem a következő: képes lesz-e a kapitalizmus a saját eszközeivel sikeresen reprodukálni a saját *longue durée*⁴ mezőgazdasági modelljét a 21. században? Számíthatunk-e egy új mezőgazdasági forradalomra, amely kevesebb munkaerő felhasználásával képes több élelmiszert előállítani – annyit, amivel olcsón meg lehet etetni a világ egyre bővülő munkásságát? Jön-e egy „új” zöld – vagy biotechnológiai – forradalom?⁵ És az képes lesz-e újra olcsó élelmiszert termelni?

Ezeket a kérdéseket akarom megválaszolni, mégpedig úgy, hogy összefűzöm az olcsó élelmiszer *longue durée* modelljének két összefüggő, de egymástól elkülönülő ellentmondását. Az első ellentmondás a kapitalista mezőgazdasági modell ciklikus és kumulatív fejlődésével van összefüggésben.⁶ Ezt a modellt két alapvető momentumra fogom lebontani. Az első a munka termelékenységének kényszeres javítása, ami két célt is szolgál: egyrészt növeli az ipari tartaléksereget, másrészt csökkenti a munkaerő újratermelésének költségét. Ennek köszönhetően növekedhet a mezőgazdaságon kívüli dolgozó népeség, amelyet olcsóbban lehet megetetni, mint korábban (Moore 2010a). Viszont meg

3 Az irodalom hihetetlenül széleskörű. Egy reprezentatív mintában helyet kapna Michael Pollan (2006), Raj Patel (2007), Richard Manning (2000), Tony Weis (2007), Philip McMichael (2013), Harriet Friedmann (2005: 124–143), Frederick Kaufman (2012), Jan Douwe van der Ploeg (2008) és François Houtart (2010).

4 A *longue durée* (hosszú időtartam) a történettudományra jellemző politika- és eseménytörténeti megközelítés helyett a hosszabb időtávban és szélesebb társadalmi valóságban megragadható történetírást szorgalmazta, mivel a történelmi változások nem pusztán az események pontos leírásával, hanem sokkal inkább azon mélyen fekvő struktúrák elemzésével ragadhatók meg. Bővebben lásd: Szószedet a *Fordulat* 26. számához. *Fordulat*, No. 26. 13–14.

5 A zöld forradalom ebben a kontextusban arra a nagyszabású technológiai változásra utal, amely a mezőgazdaság gépesítésével, vegyi anyagok tömeges használatával és hasonló változásokkal világszerte növelni tudta a hozamokat a mezőgazdaságban.

6 Ez egy hegemon, nem egy általános modell. Nem azt állítom, hogy a mezőgazdaság mindig és mindenhol – különösen a tőkés termelési viszonyok hatókörében – ugyanazt a szervezeti formát és osztálystruktúrát alakítja ki. Az állításom mindössze annyi, hogy egymást követő mezőgazdasági forradalmakon keresztül az állam és a tőke, a világpiac és a geopolitika, osztály és termelés új alakzatai újították meg a tőkefelhalmozást, egyre több olcsó élelmiszerral ellátva a világ egyre nagyobb proletariátusát.

kell értsük, hogy a kapitalizmusnak több stratégiája is van az Olcsó Élelmiszer előállítására: ami abban az értelemben „olcsó”, hogy az élelmiszer értékösszetétele alacsonyabb a többi áru értékének rendszerszintű átlagánál. A munkatermelékenység javítása fontos, de nem elégséges az ilyen értelemben vett olcsó élelmiszer előállításához.⁷ A kapitalista fejlődés „alapvető korlátozó tényezője” nem önmagában a munka vagy a föld termelékenysége, hanem azoknak a stratégiáknak a száma, amelyekkel a „piacra dobható többlet” növelhető (Dobb 1951: 45). A szűken értelmezett alacsony munkatermelékenységű mezőgazdasági termelés gyakran nélkülözhetetlen volt az olcsó élelmiszerek forradalmához. Lengyel jobbágyok és afrikai rabszolgák rozs, búza és cukor tömkelegével látták el a korai kapitalizmus központjait (Moore 2007; Moore 2010b; Moore 2010c). Ma a Globális Dél kistermelői etetik a világ nagy részét, kicsi és egyre csökkenő földterületeket megművelve, még ha a munkatermelékenységük el is törpül a Globális Észak termelőihez képest (FAO 2014; GRAIN 2014; Weis 2007). Ameddig le lehet nyomni a kistermelők társadalmi reprodukciójának költségeit, vagy azokat az árutermelésen kívüli kapcsolatokra lehet terhelni, ez az alacsony termelékenységű gazdálkodás központi szerepet tölt be az olcsó élelmiszer előállításában.

Az olcsó élelmiszer politikai gazdaságtana – ami nagyrészt az élelmiszer és a munkaerő kapcsolatával foglalkozik – csak a modell egyik része. A másik rész az olcsó élelmiszer politikai ökológiája. Az árutermelő mezőgazdaság a 16. századtól fogva kimerítette a földet és a munkaerőt, mind anyagi értelemben (tönkretéve a termőföldet és az azon dolgozók testét), mind relációs értelemben (sajátos osztálystruktúrákon, agronómiai technikákon stb. keresztül). Ennek paradigmatis esete a cukor árutermelésének határvidéke, amely nemcsak kimerítette a termőföldet, hanem közben teljesen átstrukturálta a termelést a koramodern atlanti térségben (Moore 2007; Moore 2009; Moore 2010d). Az angol mezőgazdaság példája ennél szelídebbnek tűnhet – és mint látni fogjuk, nagyon sajátosságos is – de az ott működő árutermelő modell a 18. századra szintén kimerült. A legfontosabb ellentmondás a következő: a kapitalista mezőgazdaság

7 Henry Bernstein (2010) hasznos bevezetőt kínál a mezőgazdasági termelékenység bonyolult kérdéseire.

attól „működik”, hogy mezőgazdasági ökoszisztémákat termelőerőként használ és sajátít el; a munkatermelékenység folyamatos javítása a termelés olyan tempóját kényszeríti ki, amely nem egyeztethető össze a mezőgazdasági rendszerek egészséges újratermelésével; bizonyos idő után a mezőgazdaságon kívülről érkező inputok nélkül a munka termelékenységének növekedése lassul.

Ez a két rész – a politikai gazdaságtan és a politikai ökológia – együtt ad ki egy történelmi képet. Az ipari mezőgazdaság észak-amerikai megjelenése 1840 után meghatározó fordulóponthoz vezetett ebben a hosszú távú modellben. Az „első” agráriparosodási modell a 20. század első évtizedeire kimerült, ám az 1930-as évekre kihajtott belőle egy második: ez volt a „hosszú Zöld Forradalom” (Patel 2013). Az 1990-es évekre azonban ez a modell is elkezdett kifulladásra. Minden mezőgazdasági forradalom magában hordozza ugyanis a saját korlátait, de nem a malthusiánus élelmiszer/népeség növekedési görbe miatt, hanem azért, mert a kapitalizmus időbelisége rendszerszinten ösztönzi a mezőgazdasági ökoszisztémák kimerítését,⁸ ezzel aláásva a forradalmak képességét arra, hogy egyre több és több *ki nem fizetett munkát/energiát* vonjanak be a tőke körforgásába.⁹ A kapitalizmus bebizonyította, hogy sikeresen meg tudja kerülni az (ügynevezett) „természetes korlátokat”, hála annak az elképesztő történelmi képességének, hogy képes a rendszeren kívül olcsó természeti környezeteket találni, létrehozni és megszállni (Moore 2019). Az elmúlt pár évtizedben viszont elfogytak az erre alkalmas határvidékek, ez az elképesztő történelmi képesség pedig elsovadt. Ahogy a határvidékek összezsugorodtak, nagyobb hangsúly került az újraelosztásra. A Globális Északon az alacsonyan tartott bérek a status quo részévé váltak (Harvey 2005). A Globális Délen emberek milliárdjai kényszerültek kevesebb élelmiszert fogyasztani, mint amire szükségük lett volna (Araghi 2009). A kapitalizmus termelékeny dinamizmusának ezt a gyengülését talán

8 Persze nem csak egy kapitalista időbeliség létezik. Az idő, ahogy a tér is, több rétegű. A kapitalista korban viszont az érték törvénye (amelyet a társadalmilag szükséges munkaidő fogalmán keresztül érthetünk meg) meghatározó befolyással bír. A kapitalizmus és az idő viszonyáról, Marx munkáin kívül, klasszikus értelmezést ad Postone (1993). Lásd még Sewell Jr. (2008).

9 A munka/energia kifejezés Caffentzis 1980-as úttörő tanulmányából származik, amelyet az energia, a munkaerő és a társadalmi reprodukció 1970-es években tapasztalt, összefüggő válságairól írt (lásd Caffentzis 2013: 11–57).

az teszi leginkább egyértelművé, ahogy a mezőgazdasági biotechnológia kudarcot vallott abban, hogy helyreállítsa az olcsó élelmiszer rendszerét. Az így kialakult helyzet – még ha minden más változatlanul is marad – igazán sajátos. Jelenleg ugyanis egy olyan világrendszerben élünk, ahol a proletarizáció sebessége felülmúlja a mezőgazdasági termelékenység növekedési rátáját. Ezért központi kérdés jelen körülmények között az olcsó élelmiszer és annak eróziója.

Ha ez mind nem lenne elég, ellentmondások egy második csoportja is felsejlik. Ezek az ellentmondások a klímaváltozás körül forognak, de nem lehet pusztán arra leszűkíteni őket. Ahelyett, hogy felsorolnánk a klímaváltozás hatásait más, régebb óta érzékelhető ellentmondások mellett, én azt kívánom bemutatni, hogy a klímaváltozás hogyan fonódik össze a neoliberais mezőgazdaság egészének ellentmondásaival, hogy egy egészen új kihívást hozzon létre: *a negatív értéket*. Ebben az olvasatban az éghajlat (és a természet többi eleme) nem külső korlátként jelenik meg, hanem a többi elemmel együtt hozza létre az új ellentmondásokat. A negatív érték a termelés emelkedő költségének (a felhalmozás egyik ismert dinamikájának) és az éghajlatváltozás formájában megjelenő planetáris instabilitásnak és kiszámíthatatlanságnak a kegyetlen kombinációja. A természet „ajándékainak” kitermelése (beleértve az emberi munkát) és a bioszféra szennyezése (beleértve az embereket) – két összefüggő, de térben és időben egyenetlen folyamat – most törésponthoz érkezett. A negatív érték felhalmozódása, ami a kapitalizmus kezdete óta zajlik a felszín alatt, most olyan súlyos ellentmondásokat okoz, amelyeket nem lehet többé technikai, szervezeti vagy birodalmi átszervezésekkel „kiigazítani”. A határvidékek folyamatos zsugorodása korlátozza a tőke és az állam képességét abban, hogy elérjen két fontos célt: (1) hogy visszafogja a termelés költségeinek emelkedését, és (2) kivonja az exponenciálisan emelkedő hulladékmennyiséget a nyereségességet globálisan meghatározó tényezők közül. Lehet, hogy a kapitalizmus a „ki nem fizetett költségekre alapuló” gazdasági rendszer (Kapp 1950: 231), de itt az ideje törleszteni a számlákat. De még ez sem oldana meg mindent, a kapitalizmus ugyanis a ki nem fizetett munka rendszere is egyben.

De hogyan tudjuk megérteni a kifizetett és ki nem fizetett munka viszonyát? Érvelésemben a tőkefelhalmozásra olyan folyamatként tekintek, ami két összefüggő, de egymástól különböző folyamaton

keresztül működik: ezek a tőkésítésre és az elsajátításra alapuló felhalmozás folyamatai. Véleményem szerint a fizetett munka az érték elosztásáért zajló tőke-munka konfliktus tere. A ki nem fizetett munka ezzel szemben egy olyan küzdelem terepe, ahol eldől a tőke nem monetizált társadalmi újratermeléssel (például a házimunkával) és a „természet munkájával” szembeni viszonya.¹⁰ Itt kerül képbe az elsajátítás. A bérmunka a kizsákmányolás terepeként jelenik meg: ez a tőkésítésen keresztül elért felhalmozás. De a tőkésítés egy még tágabb folyamattól függ: a ki nem fizetett emberi munka és az emberen kívüli természet munkájának elsajátításától. Ez az elsajátításon keresztüli felhalmozás. Én tehát az „elsajátítás” fogalmát máshogy használom, mint Marx, aki azt többé-kevésbé a bérmunka kizsákmányolásának szinonimájaként alkalmazta. Az elsajátításon keresztüli felhalmozás számba veszi azokat a gazdaságon kívüli folyamatokat, amelyek az árutermelés rendszerén kívüli fizetetlen munkát felismerik, biztosítják és becsatornázzák a tőke körforgásába. A tágan értelmezett tudományos, térképészeti és botanikai forradalmak jó példák ezekre a folyamatokra. Az elsajátítás folyamatai ebben az értelemben elkülönülnek a bérmunka kizsákmányolásának folyamataitól. A ki nem fizetett munka elsajátítása olyannyira fontos, hogy a kizsákmányolás egyre emelkedő rátája az Olcsó Természet terméseinek – vagyis a „Négy Olcsó Erőforrás”: a munkaerő, az élelmiszer, az energia és a nyersanyagok – elsajátításától függ.

Ma a tőkésítés és az elsajátítás kapcsolata előtt új kihívások állnak. Nem egyszerűen arról van szó, hogy nincs már több kiaknázatlan határvidék – habár valóban egyre kevesebb lehetőség van az emberi és az emberiségen kívüli természet ingyenes munkájának elsajátítására. De ezenkívül megjelent egy új ellentmondás is, a negatív érték. Az erőforrások kimerítése és az osztályharc most a bioszféra példátlan kiszámíthatatlanságával párosul, amelyet az okoz, hogy a tőke túllépte „planetáris korlátait” (Rockström et al. 2009). Ez egy ütős koktél. Ezek

10 A tőke és a ki nem fizetett munka viszonyában természetesen az állam a közvetítő. Ezt viszont nem túl körültekintően, ám szükségszerűen ki kellett hagynom az érvelésemből. Az állam, a tőke és a ki nem fizetett munka szocioökológiai szintézisének elemei megtalálhatók James O'Connor (1998) és James C. Scott (1998) műveiben. Érvelésem kiegészítéseképpen érdemes lehet elolvasni Christian Parenti úttörő munkáját az állam és a környezet viszonyáról (2015).

a hatások együttvéve olyan dinamikákat indítanak be, amelyek katasztrofális változásokat jelentenek majd a tőke számára. Röviden: meredeken emelik a termelés költségeit. Ez az „értéktöbbletből” a „negatív értékbe” való átmenet védjegye. Ahogy pedig be fogom mutatni, ennek az átmenetnek a jelei már mindenütt ott vannak körülöttünk. Az állításom egyszerű: a tőkefelhalmozás alapvető folyamatai egyre közvetlenebb és sürgetőbb korlátokat állítanak a tőke bővített újratermelésének útjába. Ezek a tőkefelhalmozáson belüli, a negatív értékből eredő ellentmondások jelentik a táptalajt a tőkével szemben fellépő mozgalmak számára. Ez olyan új, radikális „ontológiai” kihívásokban – mindenekelőtt az élelmiszer-önrendelkezés követelésében – kristályosodik ki, amelyek a modern élelmiszer-rendszerek alapvetéseit kérdőjelezzik meg: Mi az étel? Mi a természet? És mit tekintünk értékesnek?

OLCSÓ ÉLELMISZER A KAPITALISTA VILÁGÖKOLÓGIÁBAN

Az olcsó élelmiszer abban az értelemben „olcsó”, hogy kevesebb munkaidő-ráfordítással több kalóriát termel. Ebben a kontextusban a „több kalória” és „kevesebb munkaidő” egy hosszú távú trendre utal: egyre több és több kalóriáról, valamint egyre kevesebb és kevesebb társadalmilag szükséges munkaidőről van szó. A kapitalista mezőgazdaság nemcsak a termelékenységét növelte és a bérköltséget csökkentette, hanem a proletarizáció és a növekvő munkatermelékenység dinamikusan összekapcsolódását is lehetővé tette: nemcsak azzal, hogy „felszabadította” a parasztokat és más, valaha a földhöz kötött csoportokat, de azzal is, hogy csökkentette a munkaerő költségét (értékközzetételét), ami még komolyabb technikai fejlődés nélkül is a kizsákmányolás rátájának növekedéséhez vezet.

Persze voltak a történelem során olyan, nem kapitalista termelési módok, amelyekkel nagyon nagy mennyiségben lehetett élelmiszert előállítani nagyon kevés erőfeszítés árán. Míg 1800 körül az angol mezőgazdaságban egy átlagos munkaóra alatt nagyjából 2600 kalóriát állítottak elő, főként búza és tej formájában, ugyanebben az időben Brazíliában az égetéssel erdőirtás utáni földhasználatra épülő, maniókát, kukoricát és édesburgonyát termelő mezőgazdaság egy átlagos munkaóra alatt nagyjából 7000 és 17 600 kalóriát tudott előállítani

(Clark 2007: 67–68). Viszont olyan hosszú ideig és annyi különböző földrajzi adottság mellett semmilyen rendszer nem tudta növelni a mezőgazdasági munka termelékenységét, mint a kapitalizmus (Moore 2007; Brenner 1976; Brenner 2001).

Az Olcsó Élelmiszer modellje valahogy így működött: a kapitalizmus mezőgazdasági forradalmi olcsó élelmiszert biztosítottak a növekvő proletariátus számára, így csökkentve a munkások bérkűszöbét. A tőke számára a munkaerő költsége így akkor is csökkent, ha a proletarizáció üteme gyorsult, így a kizsákmányolás rátája is növekedhetett, a felhalmozott tőke mennyiségével együtt (Moore 2010a; Moore 2012).¹¹ A felhalmozott tőke mennyisége viszont csak addig tudott növekedni, amíg az élelmiszertöbblet növekedése fenn tudta tartani az „olcsó” proletarizációt. Egyszerű a modell, de szerintem valami nagyon fontosat árul el a jelenlegi helyzetről. A munkaerő reprodukciójában ugyanis annyira alapvető szerepet tölt be az olcsó élelmiszer, hogy annak folyamatban lévő eltűnése alapvető törést jelent a kapitalizmus öt évszázados történetében.

Ezt az ötszáz éves történelmet két szinten értelmezem. Először is, a kapitalizmust nem gazdasági rendszerként, hanem „világökoló-

11 Ez a modell azt feltételezi, hogy a proletarizáció a félproletarizáció (*semiproletarization*) folyamatán keresztül zajlik (Wallerstein 1983; Fraser 2014). Az ipari tartaléksereg kiterjesztésére tett kísérletek valóban járhatnak azzal, hogy lenyomják a munkásosztály bérét, de a túléléshez szükséges kritikus határértéket az élelmiszer kétféleképpen is meghatározza: kérdés, hogy a termelékenység fejlesztésével mennyire lehet csökkenteni az élelmiszer értékösszetételét (olcsó élelmiszer), és hogy hogyan lehet élelmiszerhez jutni a piacon kívül. A munkáscsaládok a 20. század első felében még az Egyesült Államokban is gyakran termesztettek zöldségeket a kertben. Az olyan, közepes méretű ipari városokban, mint az indianai Muncie, az 1920-as években a családok felének volt veteményeskertje. Az 1930-as években Los Angeles egyik munkások lakta elővárosa, South Gate ráállt közösségi kertészetre a gazdasági világválság alatt (lásd Gordon 1990: 271; Nicolaidis 2002: 171–172). Bár az elmúlt években történtek elmozdulások hasonló, az élelmiszer-termelést a piacról kivonó módszerek felé, fontos különbség, hogy a Globális Északra mára elkoptak az élelmiszerek megtemeléséhez és elkészítéséhez szükséges praktikus tudások (Gilbert 2013; Pettinger, Holdsworth és Gerber 2006; Lyon, Colquhoun és Alexander 2003). A nyomott bérek és emelkedő élelmiszerárak idején ezek nagyon fontos túlélési stratégiák. És ami talán a legfontosabb: az élelmiszer-ellátás piacon kívüli csatornáinak elapadásával még a kisebb élelmiszer-változások is jelentős hatással lehetnek az olyan háztartásokra, amelyeknek az élelmiszer-ellátása bizonytalan. Emiatt egészen más 2014-ben szembenézni a magas élelmiszerárakkal, mint volt mondjuk az I. világháború előtti időszakban.

giaként” elemzem, amelyben a tőke végtelen felhalmozása, a hatalomért folytatott hajsza, valamint a természet létrehozása organikus egységet alkot (Moore 2015; Moore 2011; Moore 2010a; Moore 2012; Moore 2019; Deckard megjelenés alatt; Niblett 2012; Cox 2014; Jakes 2015; Marley 2016; Ortiz 2016; Parenti 2015; Weis 2013). Ebben az elemzésben – ez az értelmezés második szintje – a kapitalizmus olyan kapcsolatok halmazává válik, amelyen keresztül a munka/energia a társadalmilag szükséges munkaidőként (absztrakt társadalmi munkaként) értelmezett értékke alakul át. A „munka/energia” (vagy potenciális munka/energia) tőkésíthető – mint pénzért áruvá tett munkaerő – vagy gazdaságon kívüli módszerekkel kisajátítható, mint egy folyó, vízesés vagy erdő munkája, vagy a társadalmi reprodukció.¹² Ebben White értelmezését veszem alapul, amely szerint

az energia a munkavégzésre való képességként értelmezhető. A munka pedig a testre ható erő és az erő hatására elmozdított test által megtett távolság szorzata. Ha eltolsz egy nagy követ, akkor energiát használsz fel és munkát végzel; hogy mennyi a felhasznált energia és az elvégzett munka, az attól függ, mekkora a kő és milyen messzire toltad el. A víz súlya és áramlása energiát termel, amellyel a folyó el tudja végezni azt a munkát, amit a kövek és hordalék mozgatása jelent: minél több a víz a folyóban és minél jobban lejt a folyó medre, annál nagyobb a potenciális energia (White 1995: 6).

White leírása a geofizikai munka/energiára fókuszál, ami egy folyó (esetében a Columbia) történeti földrajzából következik. De a munka/energia az organikus életről is szól, a fotoszintézistől a zsákmányszerzésen át a gyerekszülésig. Érdeemes viszont kiemelni, hogy az élet szövedékének munka/energiája hogyan válik a kapitalizmus részévé, hogy egy része hogyan válik absztrakt társadalmi munkává, és a nagyobb része hogyan nem válik azzá. Így a természet történeti folyamatait össze tudjuk fűzni a vagyon, az élet és a hatalom emberi viszonyai-val. Az élelmiszer – a kapitalizmusban, mint minden civilizációban – minden ilyen viszony központi eleme: az emberiség és a természet többi része együtt hozza létre a vagyont, az életet és a hatalmat.

¹² A munkaerő kizsákmányolása és az emberi és emberiségen kívüli természet által végzett, ki nem fizetett munka kisajátításáról bővebben lásd (Moore 2015).

AZ AGRÁRKAPITALIZMUSTÓL A HOSSZÚ ZÖLD FORRADALOMIG

Az olcsó élelmiszer persze nem volt mindig mindenkinek olcsó. Sokan a kezdetektől ki voltak zárva a kapitalizmus olcsó élelmiszer rendszeréből; sőt, a kapitalista civilizációban az emberek többsége sosem jutott hozzá az olcsó élelmiszerhez. A munkaerő kommodifikációja mindig felpörgeti a természet ki nem fizetett munka/energiájának elsajátítását, beleértve az emberi munkát is (Moore 2019; Moore 2014). Nem túl meglepő módon ezt mindig a perifériák szenvedték meg leginkább. A birodalmi hódítást éhínség és az élelmiszer-ellátás bizonytalansága követte, az amerikai kontinens meghódításától Dél-Ázsia bekebelezéséig (Moore 2007; Davis 2001). A világ proletariátusa, ami leginkább az észak-atlanti központban koncentrált, nem éhezett, a 17. század után Európából nagyrészt sikerült száműzni az élelmiszeri válságokat (Vanhaute 2011; Appleby 1980). Ha volt is éhínség, az leginkább a kevésbé proletarizált térségekben ütötte fel a fejét: a 17. században Spanyolországban jelent meg, nem Angliában vagy a Holland Köztársaságban; a 19. században Írországban és Indiában, nem Amerikában.

Mindennek ellenére a tőkefelhalmozás dinamikuma, az agroökológiai átalakulás és a proletarizáció könnyen vezethet – és vezetett is – az élelmiszerárak komoly inflációjához. Ilyesmi azonban ritkán fordult elő, nagyrészt azért, mert a kapitalizmus be tudott vonni fizetetlen munka/energiát a rendszeren kívülről, az új határvidékekről. A 18. század végén a kapitalista világökológia fejlődési válsága pont egy ilyen periódushoz vezetett. Viszont mivel határozottan nem egy malthusiánus rendszerrel van dolgunk, amelyben az élelmiszer-termelés termelékenységéje automatikusan jelenti az élelmiszerhez való hozzáférést is, a biofizikai termelékenység csak az egyik indikátor, amelyet figyelembe kell vennünk.

Az 1760-as években ért véget az „első” mezőgazdasági forradalom, amely Anglia iparosodását lehetővé tette (Brenner 1976; Allen 1999) – leginkább azzal, hogy előntötte a városokat olcsó élelmiszerrel és olcsó munkaerővel. 1700-ra az angol munkaerő mindössze 39 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban (Broadberry, Campbell és Van Leeuwen 2013: 23). Az 1750 utáni fél évszázadban azonban az angol mezőgazdaság képtelen volt fenntartani a termelékenység előző évszázadban

tapasztalt növekedését.¹³ Már az 1740-es évek elején „nem tudta olyan szinten növelni az élelmiszer- és nyersanyagkészleteket, hogy kielégítse a városi iparosodott gazdaság növekvő igényeit” (O’Brian 1977: 175). A mezőgazdaság termelékenységének növekedése az 1760-as évek után drámaian lelassult, az élelmiszerárak pedig növekedni kezdtek.¹⁴ Hiába növelték drasztikusan az ír importot (Thomas 1982), a 18. század végén az angol élelmiszerárak kétszer olyan gyorsan emelkedtek, mint az ipari termelői árindex (O’Brian 1985: 776). 1770 és 1795 között az élelmiszerek ára a textilhez és szénhez viszonyítva 66 és 48 százalékkal nőtt (Gregory, Huberman és Lindert 1995: 233).

Ez a jelenség nem csak Angliára korlátozódott. A termelékenység visszaesett, az egész atlanti világban nőtték az egyenlőtlenségek és emelkedtek az élelmiszerárak. Az egy munkásra jutó termelés egész Nyugat-Európában vagy csökkent, vagy stagnált az 1750-et követő fél évszázadban (Allen 1999: 20). Franciaországban az 1789 előtti két évtizedben az élelmiszer, elsősorban a kenyér ára 65 százalékkal nőtt – háromszor olyan gyorsan, mint ahogy a bérek emelkedtek (Hufton 1983: 304). A hozamok Mexikó középső részén is csökkentek, az árak pedig emelkedtek – a kukoricáé közel 50 százalékkal – a 18. század végén (Lipsett-Rivera 1990; Arroyo Abad, Davies és Van Zanden 2012). Abel a visszaesés kezdetét az 1730-as évekre teszi: a következő nyolcvan évre az élelmiszerárak emelkedése volt jellemző, a folyamat pedig 1770 táján jelentősen felgyorsult. 1730 és 1810 között Európa-szerte kilőtt a „kenyérnek való gabonák” (elsősorban a búza és a rozs) ára: „Angliában nagyjából 250, Észak-Itáliában 205, Németországban 210, Franciaországban 163, Dániában 283 [...] Hollandiában 265, Ausztriában 259, Svédországban pedig 215 százalékkal. Dániában, Hollandiában

13 A mezőgazdasági termelékenység 1700 és 1759 között 0,57, 1759 és 1801 között pedig 0,41 százalékkal esett vissza (számítások Broadberry, Campbell és Van Leeuwen alapján [2013: 23]). A búza hozama egy angol holdra vetítve átlagosan 0,38 százalékkal nőtt 1500 és 1700 között, 0,32 százalékkal a 18. század első felében, de 1759 és 1801 között mindössze 0,17 százalékkal. A rozs – a szegény ember gabonája – hozama még vissza is esett, 0,13 százalékkal 1759 és 1801 között, miután 0,47 százalékkal nőtt 1550 után két évszázadon át (számítások Broadberry et al. alapján (2015)). Allen szerint az egy munkásra eső kibocsátás csökkent a 18. század második felében az angol mezőgazdaságban (lásd Allen 2000: 20).

14 Turner (1984) az angol termelékenység visszaesésének kezdetét az 1760-as évekre, Clark (1991) az 1770-es évekre teszi, míg Campbell és Overton (1993) szerint 1800-ig robusztus volt a termelékenység növekedése.

és Ausztriában ez volt az árak hosszú távú emelkedésének tetőpontja” (Abel 1980: 197–198). Anglia nem a termelésben volt első, inkább „abban a képességében, hogy fokozza a termelést, miközben munkaerőt szabadít fel az ipar és a szolgáltatások számára”: vagyis abban, hogy a munkatermelékenységet a föld termelékenysége elé helyezze (O’Brien 1985: 775).

Ezen a ponton Anglia drámaian felpörgette az eredeti tőkefelhalmozást az egész atlanti világban. Az angol vidék 1760-ra érkezett fordulóponthoz. A parlament egyre több területet kerített be egyre gyorsabban: az 1760 utáni három évtizedben hatszor annyi felhatalmazást adtak ki hatszor akkora terület bekerítésére, mint az azt megelőző három évtizedben (Van Bath 1963: 319; Mantoux 1961: 141–142; Jackson 1985). Az 1750 utáni száz évben Anglia megművelt földterületének negyede „alakult át nyílt szántóföldből, közlegelőből vagy parlagon lévő földből magántulajdonná” (Ross 2000).¹⁵ A mezőgazdaságban dolgozók aránya 1522 és 1700 között évente 0,23 százalékkal csökkent, a visszaesés 1759 és 1801 között 0,35 százalékra emelkedett.¹⁶ Az élelmiszerárak emelkedései – avagy hosszú ingadozása 1740 és 1815 között – így nem csak biofizikai és „gazdasági” jelenségek, de az osztályharc meghatározó pillanatai is voltak. A kapitalizmus hosszú története során a hosszú inflációs kilengések voltak azok a pillanatok, amikor a burzsoázia bevetette a piaci hatalmát – az állam hatalmával megtámogatva, ahogy ez a parlamentáris elkerítésekkel történt 1760 után – hogy a termelőktől a felhalmozók felé újraossza az értéktöbbletet (Turner 1984).¹⁷ A jövedelmi egyenlőtlenség – a tőkefelhalmozás hatékony, bár ideiglenes kiigazítása – meredeken emelkedett: a következő évszázadban az angol burzsoázia – a felső 5 százalék – „mérhetetlenül gyarapodott a közép- és alsó középosztály kárára”. Mind-

15 Vigyáznunk kell, nehogy összemossunk két folyamatot, a „bekerítési felhatalmazások specifikus eszközét” és a „mezőgazdasági koncentráció általános jelenségét” (Hobsbawm 1968: 101).

16 Számítások Broadberry, Campbell és Van Leeuwen alapján.

17 Allen szerint a 18. század végén, a parlament által levezényelt bekerítés olyan politikai folyamatként értelmezhető, amely a jövedelmeket a parasztoktól a földtulajdonosoknak osztotta újra (Allen 1982: 937). Nitzan és Bichler megjegyzi, hogy „az infláció elég konfliktusos újraelosztási folyamat. [...] Az inflációs harc nem egyszerűen kötélhúzás a társadalom „független” tagjai vagy csoportjai között. Ez egy egész rendszer, a kapitalista hatalom átalakulásának átfogó politikai folyamata” (2009: 361).

eközben az elszegényedés rátája több mint 50 százalékkal nőtt 1759 után, 1801-re elnyelve a népesség egyötödét (Lindert és Williamson 1983: 101–104).

Nem ez volt az első alkalom hasonló újraelosztásra: az 1500-at követő „árforradalom” is a dolgozóktól a kapitalisták felé csatornáztatta az értéket, részben azért, hogy a parasztságnak és a proletariátusnak kevesebb élelem jutott (Braudel és Spooner 1967; Wallerstein [1974] 1983). Az egy főre eső angol élelmiszer-fogyasztás a 17. és 18. században is csökkent (és nem csak az angolokra volt ez jellemző): mindez nagyon fontos támogatást jelentett a globális felhalmozás számára (Allen 1999; 216–217).

Abban a helyzetben, amelyben a gyorsuló kisajátítást és proletarizációt a termelékenység stagnálása kísérte, két út volt lehetséges. Az egyik az, hogy az emelkedő élelmiszerárak megnövelik a tőke bérköltségét, ezzel nehezítve a felhalmozást. A másik lehetséges kiút az alulfogyasztás kikényszerítése volt, ebben az esetben a munkásosztály élelmiszerre elkölthető jövedelme csökkent. Ez utóbbit az eredményezte, hogy a proletariátus kevesebb tápanyaghoz jutott Angliában, de valószínűleg Anglián kívül is (O’Brian 1984; Allen 1999). Az a tény is ezt támasztja alá, hogy az 1760-at követő 50 évben csökkent az angolok testmagassága (Komlos 1988; Cinnirella 2008). Érdeemes kiemelni, hogy az érték élelmiszerárak mozgásán keresztül újraelosztása középtávú stratégia. A fogyasztást csak egy bizonyos szintig lehet visszafogni. Egy ponton túl a világökológiai többletet – a ki nem fizetett munka/energia mennyiségéhez viszonyított felhalmozott tőke mennyiségét – nem elég szinten tartani, növelni kell. Új határvidékeket kell találni, azok „ajándékait” föl kell térképezni, be kell biztosítani és el kell sajátítani. Mire volt akkor szükség 1815 után, hogy az olcsó élelmiszer rendszerét helyre lehessen állítani? Egy szóban: Amerikára.

ÉSZAK-AMERIKA: AZ IPARI MEZŐGAZDASÁG KÉT FORRADALMA

Döntő különbség van a korai 19. század és a korai 21. század között: a „hosszú” 19. században (kb. 1763–1914), az olcsó élelmiszer újraszervezhető volt. Napjainkban ez nem lehetséges. A 19. században az olcsó élelmiszer helyreállítása a „termelékenység és kifosztás” kombinációján keresztül történt: műszaki újítások, mint például a gőzhajó,

a vasút és a gépesítés, valamint ezzel párhuzamosan az észak-amerikai határvidék meghódítása kellett hozzá.¹⁸ A kapitalizmus éléskamrája Európából az Egyesült Államokba vándorolt. Rendkívüli fejlődés volt ez az emberi történelemben: korábban egy civilizáció sem helyezte át a mezőgazdasági háttérét egyik kontinensről a másikra. Ez az átmenet az „első” 19. század eredménye (kb. 1763–1830).

Mély káosz és szerkezetváltás időszaka volt ez, amelyből város és vidék új viszonya született, „minden pórusából vért és szennyet izzadva” (ahogy Marx mondta). Az atlanti világ parasztjai fellázadtak a „fentről” érkező mozgalmak ellen, amelyeknek célja a tőke hegemóniájának elmélyítése volt a globális vidéken. Ennek eredménye volt Pugacsov felkelése Oroszországban, valamint lázadások egész sorozata az észak-amerikai háttérben (Wallerstein 1989: 193–256). Sehol sem járt ez jelentősebb eredménnyel, mint a születő Egyesült Államokban: az USA modern politikai formája ugyanis az 1789-ben lezárult alkotmányozási folyamaton keresztül formálódott, amelyet a Shays-lázadás (1786) tett igazán sürgőssé. Az amerikai földrajzi rezsim megteremtéséhez – melyet az 1780-as években egymást kövöző ún. Északnyugati rendeletekkel kodifikáltak – alapvető fontosságú volt egy erős, centralizált állam létrehozása, amely biztosította a tőkés tulajdon kiterjedt újratermelését a kontinensen (Parenti 2015). Így alkot az osztályharc, a politikai földrajz és a mezőgazdasági forradalom szerves egészet a kapitalista fejlődés egymást követő korszakaiban.

Nem véletlen, hogy az ipari és mezőgazdasági forradalmak bár egyenlőtlenül, mégis együttesen bontakoznak ki. Az angliai iparosítás teljes virágzása (1840–1870-es évek) akkor bontakozott ki, amikor az amerikai Középnnyugat mint a kapitalista gabonatermelés centruma felemelkedett. Harriet Friedmann találóan térképezi fel természet, tőke és földművelés összefüggéseit ennek az új, Amerika vezette mezőgazdasági forradalomnak a hajnalán. Az 1840-es évekre

az európai telepesek végre a John Deere által feltalált és gyártott acélekével törik fel a durva aljnövényzetet... Az ekét állatok húzták, ez pedig jobban hasonlított az európai mezőgazdaság módszereihez, mint az őslakosokéhoz. A telepesek igavonó állatai és a cowboyok által terelt marhák kitöltötték

18 Ezekhez a központi folyamatokhoz tartozik még, hogy a fehér telepesek világszerte elterjesztették az ipari haszonnövényeket (McMichael 1984).

a bennszülött bölények lemészárlása után üresen maradt teret. Az egzotikus növényeket és állatokat egyaránt el kellett keríteni. Mivel a fátlan síkságon nem volt faanyag, az elkerítéshez föl kellett találni a szögesdrótot. Az épületekhez pedig importálni kellett a fát. Az ekék, az állatok és a farmok építéséhez és elkerítéséhez szükséges nyersanyagok mind a farmokon, sőt a régió kívülről érkeztek. Éppen ezért a készpénz hiánya égetőbb kérdés volt, mint a föld természetes termékenysége. Az áttelepített egzotikus emberek a kezdetektől fogva arra voltak kényszerülve, hogy annyit termeszzenek és adjanak el, amennyit csak tudtak. A természetben évezredek alatt felgyülemlt ásványok kiaknázásával a telepes gazdák, cowboyok, és farmtulajdonosok az áttelepített fajok termékeit kedvezményes áron adhatták el az Óvilágban. Azonban a nem pihentetett talaj kimerül. A telepek mélyebben ágyazódtak be a piacokba, mint a Nagy-síkság földi ciklusai (Friedmann 2000: 491–92; Cronon 1991)

Ezek a földi ciklusok azonban nem megszűntek, hanem egy új szintézis részeivé lettek. A mezőgazdaság története egy koproduktív, világökológiai viszony: annak a története, hogy az ember hogyan hozza létre a természet többi részét, és hogy a természet egésze hogyan hozza létre az emberi szervezeteket. Az, hogy erről a koprodukción az ember és természet elkülönülésének mítosza általában nem ejt szót, az olcsó élelmiszerrekszim érdeme, amely „megannyi ökoszisztéma és közösség termékeinek (és viszonyainak) összekapcsolásával és integrálásával éppen azokat a kapcsolatokat fedi el, amelyek segítettek létrehozni” (Cronon 1991: 256–257). Az új szintézis, amely a nagyipar és örökösei korszakát jellemezte, az agráríparosodás volt, vagy egyszerűbben: az „ipari mezőgazdaság” – mind szimbolikus, mind anyagi formáiban (Weis 2013). Az agráríparosodás két nagy szakasza közül az első az amerikai polgárháború előtti évtizedekben kezdődött. Ez nemcsak Anglia táplálását biztosította, hanem az amerikai iparosodásnak is lendületet adott 1840 után – nemcsak a textiliparban, hanem a feldolgozóiparban is (Post 2011; Page 1991: 281–315).

Azonban az agráríparosodás nem csupán technikai ügy volt. Mellette a hatalomnak, a tőkének és a tudománynak is kulcsszerepe volt a kontinens javainak elsajátításában. Az amerikai kapitalista mezőgazdaság rendkívüli teljesítménye a 19. században a kontinens tereinek kiaknázásában rejlett, amely központi szerepet játszott a munka termelékenységének növekedésében. Ez a mezőgazdasági

forradalom kevés növekedést hozott a termőföld-termelékenységben: a kukorica és a búza hektáronkénti hozama azonos volt 1870-ben és 1930-ban (Kloppenburg 1988: 89). A munkatermelékenység azonban megnőtt, különösen a gabonatermesztésben. A kukoricatermesztésben a szükséges munkaidő betakarítás előtt közel kétharmadával, az aratáskor pedig a felével csökkent 1840 és 1900 között (Parker 1991: 160, 174), a következő három évtizedben pedig tovább esett (Smiley 2004). A közlekedésben végbement forradalmak szintén hozzájárultak a termelékenység növekedéséhez (North 1966).

Habár a „biológiai innováció” és a gépesítés volt felelős e jelentős mértékű előrelépés nagy részéért, a döntő változó mégis a határvidék „vére és szennye” volt. Egyrészt ennek a határvidéknek az elsajátítását az erőszak és a térbeli racionalizáció rendkívüli keveréke tette lehetővé – megszabadultak a problémás bennszülöttektől, és olyan térbeli hálókat alakítottak ki, mely hozzáférhetővé tette a kontinenst a tőkefelhalmozás számára, amelyhez a modern tulajdonviszonyok elég hasznosnak bizonyultak (Parenti 2015). Ahogy arra már korábban is utaltunk: az amerikai állam ennél fogva központi szerepet játszott ennek a mezőgazdasági forradalomnak a megvalósulásában. Másrészt a határvidék évezredek alatt rengeteg tápanyagot (és vizet) halmozott fel, amely fenntartotta az „ipari” mezőgazdaság radikális fejlődését a 19. század utolsó évtizedeiben. Az 1870-es években a nyugat-kansasi búzatermelők munkaerő-termelékenysége nagyságrendekkel haladta meg egyes európai termelőkéit (Cunfer és Krausmann 2009: 29–30). Két évtizeden belül azonban a talaj termelékenysége Kansas nyugati részén csökkenni kezdett. Az 1920-as évekre a hektáronkénti hozam az 1890-es években elért legnagyobb hozamok negyedét-felét érte el (Cunfer 2004: 539–567). Mindamellett a munkatermelékenység továbbra is növekedett (Parker 1991). Ugyanakkor, amint azt a nagy gazdasági világválság világossá tette, a munka termelékenységének még gyorsabban kellett volna növekednie az elkövetkező években. Az „első” ipari mezőgazdaság kevésbé belső, mint inkább külső okokból merült ki. Ahogy az első (amerikai) agráripari modell Nagy-Britanniát mint a világ műhelyét konszolidálta, ugyanúgy szükség volt egy új agráripari modellre ahhoz, hogy Amerika a világ futószalagjává válhasson.

Ez az új modell a tőkésítés és az elsajátítás újfajta elegyében öltött testet, amely az 1930-as években a hibrid kukorica és az új, nagyobb

hozamú búzafajták bevezetésével vált kézzelfoghatóvá (Kloppenburger 1988). A Zöld Forradalom központi jelentőségű újítása az volt, hogy összekapcsolta az 19. század dinamikus családfarm-modelljét a hibrid kukoricával, amely egy új tulajdonrezsím biológiai sarokpontjává vált. Az 1930-as évek közepén az Egyesült Államokban a hibrid kukorica kereskedelmi bevezetése nemcsak a hektáronkénti hozam növekedését ígérte, hanem növekvő tőkésítést is, a gépesítés és az egekbe szökő műtrágya- (majd rovarirtószer-) felhasználás révén. Az új kukorica paradox módon a tőkének dolgozott, ugyanis a magas hozamú vetőmagok „alacsony hozamú” utódokat hoztak létre: a hibridkukorica-variánsok beltenyésztése a második generációban éles visszaesést eredményezett. A vetőmagok megtakarítása helyett tehát új vetőmagokat kellett vásárolni (Berlan és Lewontin 1986: 35–47). Ezzel a vetőmag és gabona évezredes kapcsolata megszakadt, a folyamatba pedig közvetítőként belépett a pénz (Kloppenburger 1988). Mindezek eredményeként a hibridizáció az agroökológiával és a piaci fegyelmezés rendszerével együtt egy új, magasabb rendű agráripari szintézist hozott létre: az ún. „petrolkémiai komplexumot” (Walker 2004: 150–151).

A Zöld Forradalom varázsának alapja egy régi recept volt, amin csavartak egyet. A hibrid forradalomban rejlő potenciál kiteljesedését két tényező is felerősítette: egyrészt az egyetemeken végzett agrárkutatások nagymértékű állami finanszírozása a 19. század végétől kezdődően, másrészt a tőkésítés egy új szakasza, amely magában foglalta a gépesítést, de messze túlmutatott azon. Soha nem látott előrelépés történt ez a mezőgazdaság tőkésítésében: a „munkaerő-ráfordítás” több mint kétharmadával esett vissza, a gépesítés pedig 213 százalékkal emelkedett 1935 és 1970 között. A műtrágya és a rovarirtók felhasználása rendkívüli módon, 1338 százalékkal nőtt (Cochrane 1979: 130–131). Az új modell – vagyis az „újfajta növények, műtrágyák, rovarirtók és öntözési rendszerek” módszeres kombinációja (Walker 2004: 150–151) – hamarosan az egész világon elterjedt, ez pedig döntő mozzanat volt az agráriumban zajló osztályalapú küzdelmek, illetve a hidegháború geopolitikájában (Sonnenfeld 1992: 28–52, Cleaver 1972: 177–186, Perkins 1997). Ugyanakkor a „hosszú” Zöld Forradalomban a föld felszínén való terjeszkedés csupán másodlagos jelentőségű – földrajzi szempontból a legfontosabb, forradalmi jelentőségű cselekedet a föld alatti terjeszkedés volt, amely az olcsó energia- és olcsó

vízellátást biztosította. 1935 után a mezőgazdaság már nem csupán mezőgazdaság, hanem petro-gazdaság is volt (Walker 2004: 151).

Következésképpen az 1930-as évek utáni korszakalkotó földrajzi váltás meglehetősen egyedi volt. A petro-gazdálkodás lehetővé tette a globális és a földalatti határvidékek kombinációját. Ősrobbanás volt ez azon stratégiák repertoárjában, melyet *elsajátítás általi felhalmozásnak* nevezhetünk (Moore 2011; 2015). Soha korábban nem sokszorozódtak még meg ilyen mértékben a ki nem fizetett munka/energia forrásai. A döntő elmozdulást az jelentette, hogy a mezőgazdasági régiókon belüli termelési inputok helyett kívülről vontak be energia- és vegyszerintenzív inputokat. Ezzel kezdődött a műtrágya, valamint a rovar- és gyomirtószerek nagy forradalma. Ezt két fontos átmenet követte a kapitalista mezőgazdaságban. Először is, a kapitalista mezőgazdaság energiafelhasználása rendkívül hatékonytalanná vált. Bár ennek lehetősége a kapitalista mezőgazdaságban már régóta jelen volt, a „második” amerikai mezőgazdasági forradalom a hosszú Zöld Forradalom 1935-ös kezdete után felrobbantotta az előző négy évszázad munka/föld energiaráfordítását. Az 1930-as években kb. 2,5 kalória energiára volt szükség egy kalóriányi étel előállításához. Ezt követően azonban ez az arány meredeken emelkedett: 7,5:1-re 1950-ben, és 10:1-re az 1970-es évek elejére (Pimentek et al. 1973: 443–449; Steinhart és Steinhart 1974: 307–316). A 21. századra 15–20 kalóriára volt szükség ahhoz, hogy egy kalóriányi étel a farmról az asztalra jusson, és ennél jóval többre a globálisan beszerzett friss gyümölcsök esetében (Acker et al. 2013: 420–430; Canning et al. 2010). Ennek a modellnek egy újabb korszakalkotó kiterjesztése csak abban az esetben lenne elképzelhető, ha sikerülne az olcsó energia olyan új forrásait felkutatni, amelyek nem egyszerűen helyettesítenék a kimerülőfélben lévő jelenlegi forrásokat, hanem jelentősen bővítenék is azokat. A kapitalizmus nem egy egyensúlyon alapuló rendszer; a helyettesítés nem elegendő.

A második nagy átmenet, melyet a hosszú Zöld Forradalom elindított, a vegyszerek elterjedése volt. Először fordult elő, hogy a mezőgazdaság vált a vegyi anyagok fő terepévé. A rovar- és gyomirtószertermelés

hatalmas növekedése – főleg 1950 és 1980 között – a mezőgazdaságot a vegyi anyagok éharcosává változtatta (Tilman et al. 2002: 671–677).

Éveken át a DDT (diklór-difenil-triklóretán) volt a vegyszerek iskolapéldája. A DDT 1945-ös mezőgazdasági bevezetését követően több mint félmillió tonnát használtak fel az Egyesült Államokban ebből az erőteljesen rákkeltő rovarirtó szerből és hasonló anyagokból, egészen az 1972-es betiltásáig (Environmental Protection Agency 1975). Az az érzésem, hogy a rovarirtók tömeges használatának – az amerikai mezőgazdaságban félmillió tonna évente – legjelentősebb hatásait még nem sikerült teljes mértékben megértenünk (Cook 2005). Fél évszázaddal azután, hogy Rachel Carson megkongatta a vészharangot, a rovarirtó és a gyomirtó szerek felhalmozódása fordulóponthoz érhet (Carson 1962). A növényvédőszer-mérgezés széles körben és egyre nagyobb mértékben károsítja az emberi egészséget, és évente több mint 40 millió embert érint közvetlenül (Wright 1990; Zhang et al. 2011: 125–144; Pesticide Action Network Asia and the Pacific 2010). Ez az adat azonban biztosan alábecsüli a probléma mértékét, nem utolsó sorban a rovarirtó szerek és a rák kapcsolatát úgy a centrumban, mint a periférián (Thakur et al. 2008: 399–407; Steingraber 1997). Noha pontatlanság lenne az ilyen externáliák költségeit pusztán a felhalmozás számlájára írni¹⁹, mértékük mégis lenyűgöző: a 21. század elején az amerikai mezőgazdaságnak összesen közel 17 milliárd dollár ki nem

19 A környezetszennyezés által okozott rákbetegségek természetesen nem csak a mezőgazdasági-vegyipari komplexumra vezethetők vissza, mégis látványosan szemlélteti az általános problémát. Az, hogy a Devra Davis (2007) által feltárt rákjárvány mennyiben jelenti a munkaerő újratermelésének növekvő költségeit, kiolvasható részben a „rák-ipari komplexum”, és különösen annak gyógyszeripari ágának növekedéséből (Ehrenreich 2001: 43–53). 2010-ben a rákbetegség költségei 127,6 milliárd dollárt tettek ki az Egyesült Államokban (National Cancer Institute 2011). Miért fordítanak tehát olyan kevés figyelmet a rák megelőzésére? – kérdezte az egyik NIH által finanszírozott tanulmány: „A gazdasági okok a legnagyobbak... A gyógyszeripar általánosságban rendkívül jövedelmező, és a jelenleg használt vagy a láthatáron lévő kemoterápiás gyógyszerek a legjövedelmezőbbek közé tartoznak. A Forbes magazin 2004-es cikke egy New York-i rákkezelő központ egyik orvosát idézte, aki szerint tíz évvel korábban átlagosan 11,5 hónappal hosszabbíthatta meg egyik betege életét egy olyan gyógyszerrel, amelynek ára 500 dollár volt. 2004-ben ugyanezzel a diagnózissal rendelkező betegei életét 22,5 hónappal hosszabbíthatta meg, most már 250 000 dolláros költséggel. Számos jelenlegi rákkezelési protokoll célja, hogy megismételje ezt a jelenséget, egyre több rákfajttal. A célzott kemoterápia a gyógyszergyárak Szent Grálya. Az Egyesült Államokban a rákbetegek száma pedig a következő két évtizedben várhatóan megduplázódik. Ezek a tendenciák valószínűleg jelentősen megnövelik a profitot ebben az iparágban. Azok, akik megpróbálják akadályozni vagy csökkenteni e nyereségek

fizetett költsége volt (Tegtmeier és Duffy 2004: 1–20). Ez egyfajta fordított „ökoszisztéma-szolgáltatás”. A kapitalizmus logikája azonban a még intenzívebb vegyszerezésnek kedvez, és hátráltatja a politikai válaszlépéseket: a 17 milliárd dolláros externáliának számító hipotetikus költség ugyanis eltörpül az évente 33 milliárd dollárnyira becsült veszteség fényében, amelyet a gyomnövények okoznak (Christopher 2008). Ezek a veszteségek pedig növekedni látszanak, a felgyorsult éghajlatváltozással párhuzamosan.

A NEGATÍV ÉRTÉK FELEMELKEDÉSE

Mára az 1930-as években kezdődött hosszú Zöld Forradalom kimerítette önmagát. A kimerülés azonban nem feltétlenül hozza magával a termelés összeomlását. Ma is természetnek cukrot Barbadoson és bányásznak ezüstöt Potosiban. A Zöld Forradalom kimerülése ehelyett a modell azon képességének erodálódását jelenti, hogy továbbra is *növekvő mennyiségű* ki nem fizetett munkát/energiát áramoltasson az árutermelésbe (Moore és Patel 2017: 44–63). Kudarcba fulladt az agrobiotechnológia azon ígérete, hogy helyreállítja az olcsó élelmiszert. Az ilyen kimerülés nem újszerű jelenség. Számtalanszor láttuk már. Az angol mezőgazdaság kimerülése a 18. században nem jelentette azt, hogy felhagytak a búzatermesztéssel. Azt viszont igen, hogy az angol mezőgazdaság nem volt képes tovább fenntartani az olcsó élelmiszert.

Ami ugyanakkor magyarázatra szorul, az az agrobiotechnológia kudarca: miért nem sikerült visszajára fordítani a hozamok lassulását (Sherman 2013), miért nincs nettó nyereség az élelmiszer-biztonság terén?²⁰ Éppen azért került be a radikális diskurzusba olyan feltűnően a „kiszemmizés” fogalma, mert a neoliberalizmus agrár-átalakításai termelékenységi forradalom nélkül osztották újra a hatalmat és a javakat a szegényektől a gazdagoknak (Harvey 2003; Moore 2010: 389–413;

méretét, azt kockáztatják, hogy a gyógyszeripar képviselői, valamint politikai és tudományos szóvivőik félresöprik őket (Clapp et al. 2008: 25).

20 „Általánosságban elmondható, hogy azon országokban, ahol teret nyertek a génmódosított növények, az élelmiszer-biztonság vagy nem mutatott javulást (pl. az Egyesült Államok), vagy egyenesen csökkent (pl. Argentína).” (United Nations Commission on Trade and Development 2013: 206)

GRAIN 2014). A világ mezőgazdasági termelékenységének növekedése lelassult: az 1960-as évek évi 3 százalékaról, a 1990-es évek csupán 1,1 százalékára (Dobbs et al. 2011: 27). Ez valami fontosat árul el nekünk napjaink kapitalista technológiai dinamizmusáról. A ki nem fizetett munka/energia jelentős új forrásainak azonosítása és elsajátítása nélkül a technológia önmagában nem képes szignifikánsan javítani a munka termelékenységét. Ebben az értelemben a Zöld Forradalom a munkatermelékenység 1970 óta tartó rendszerszintű lassulását tükrözi (Balakrishnan 2009: 5–26; Gordon 2012). A helyzet azonban feszültebb, mint azt az erőforrások és tápanyagok kimerítésére koncentráló modell sugallja. Egyrészt a szokásos agro-tőkés technikai kiigazítások – vagy inkább kiigazítási kísérletek – aláássák egy új világszintű felhalmozás minden lehetőségét. Ezen folyamatok ugyanis fokozzák a tápanyagok és erőforrások kimerülésének meglevő tendenciáit: vagyis a korlátlan „csapként” használt természet képletesen értve kiszárad. Másrészt az úgynevezett „hulladék határvidék” (*waste frontier*) jelenleg is tartó teltődése – amely a klímaváltozásban ölt testet – új korlátokat hoz működésbe: vagyis a természet nem használható a végtelenségig „lefolyóként”.²¹

Ez az ellentmondás „természet mint csap” és „természet mint lefolyó” között újfajta korlátokat hív életre: a *negatív érték* korlátait.²² A modernitás Olcsó Természet stratégiája kezdettől fogva három jól elkülöníthető projektre épült: (1) a nagy T betűvel írt Természet feltérképezése, biztosítása és kódolása a jog, a térképészet és a kvantitatív megközelítések eszközeivel; 2) a termelés racionalizálása, például monokultúrák és gyártósorok segítségével, annak érdekében, hogy „leegyszerűsítsük” a természetet a termelés világán belül; 3) a lehető legtöbb munka/energia kitermelése a lehető legrövidebb idő alatt, a lehető legolcsóbban. Együttvéve ezek az összefonódó projektek – melyek létrehozták a gyorsaság, a kontroll és a racionalizáció „gazdaságát” – nem csupán a mezőgazdasági rendszerek magas profitabilitását segítették elő, hanem a tőke egésze számára is sikeresen

21 Ennek az érvelésnek a körvonalait Christian Parenti (2012: 24–26) írja le.

22 Ebben Foster (2011: 16) fogalmilag közel áll – a jelen érvelésünkhöz (anélkül, hogy meghaladná a kapitalizmus társadalmi-redukcionista modelljét): „A tőkefelhalmozás egyúttal a katasztrófák felhalmozása. Nemcsak a világ népességének többsége számára, hanem az élő fajok számára is.” (kiemelés a szerzőtől)

csökkentették a termelés költségeit. Az egész stratégia kulcsa a tőke azon képessége volt, hogy gyorsabban bővítette a ki nem fizetett munka/energia elsajátítását, mint a globális természet tőkésítését.

A negatív érték értelmezhető úgy, mint a tőke biofizikai korlátainak felhalmozódása az élet szövedékében, ezek a korlátok pedig most a Négy Olcsó Erőforrás (élelmiszer, munka, energia és nyersanyagok) helyreállítását fékezik (Moore és Patel 2017: 138–160). Történelmileg a negatív érték felhalmozódása látens vagy potenciális formát öltött. Az elmúlt évtizedekben azonban aktiválódott a produktivizmus, a globális kereskedelem és szállítmányozás, valamint a megszerezés házassága révén a késő kapitalizmusban. Az invazív flóra és fauna közelmúltbeli története drámai elmozdulásra utal. A kapitalizmus, mint tudjuk, invazív fajokra és betegségekre épült: elég csak a Kolumbusz nevével fémjelzett atlanti cserére gondolnunk (Crosby 1972). Öt évszázaddal később az invazív fajok okozta veszteségeket dollár százmilliárdokban számolják... és ez a szám folyamatosan növekszik (Marbuah et al. 2014: 500–523). Ez az átmenet látensből aktív negatív értékbe kiszámíthatatlan társadalmi-ökológiai problémák áradatát hozza létre, melyek egyre inkább feszítik a tőkés hatalom és termelés egyre szélesedő repedéseit. A 21. század elején ezek az ellentmondások azonnaliak, közvetlenek és egyre csak mélyülnek.

A negatív érték felhalmozódása segít megérteni a modernitás korlátait, amelyek a tőke felhalmozása és a természet termelése révén jönnek létre. Ezt nem szabad összetéveszteni a tápanyagok kimerüléséből eredő úgynevezett környezeti problémák szélesebb körével. Két fő oka van ennek. Először is a negatív érték koncepciója meghaladja a határvonalakat, melyek az emberi és az emberiségen kívüli szférák közt húzódnak. Másrészt az aktív negatív érték közvetlenül behatol a termelés költségeibe, és ezért nem externalizálható. A negatív érték ebből a szempontból kapcsolódik a természeti költségek externalizálásához, valamint az ezzel szemben az 1970-es évektől létrejött társadalmi mozgalmakhoz – főleg a környezetvédelemhez –, ám nem redukálható erre a jelenségre.

Ha megértjük, hogy a tőkeviszony az élet szövedékében és azon keresztül jön létre, akkor a tőke belső válságait is úgy kell felfognunk, mint amelyeket több tényező együttesen hoz létre. A tőke növekvő organikus összetétele tág értelemben magában foglalja a globális termé-

szet növekvő tőkeösszetételét (Moore 2011; 2015). A természet progreszív tőkésítése viszont új határvidékek hiányában aktiválja a negatív értéket. Miközben a tőke növekvő szerves összetétele a profitráta csökkenéséhez vezet, addig a természet tőkésítése új problémákat generál. Ezek a problémák, ahogy megpróbálom majd tisztázni, ötvözik a régit és az újat: részben a nyersanyagok kimerülését és a termelési költségek emelkedését (Ponting 1991; O'Connor 1997), de részben – mégpedig egyre nagyobb részben – a bioszféra és a biológiai egészségi állapot évszázadok, sőt évezredek óta fennálló stabilitásának destabilizálását.

A bioszferikus és biológiai egészség ezen destabilizálását ma a tőke internalizálja, mivel ma már nem állnak rendelkezésére a megfelelő méretű és kiterjedésű határvidékek. A folyamatban lévő destabilizáció ráadásul egyre valószínűtlenebbé teszi új munka/energia-források felfedezését. Továbbá a folyamatban lévő és közelgő bioszferikus „állapotváltások” (Barnosky et al. 2012: 52–58) kifejeződnek az érték-többlet termelésének és realizációjának belső ellentmondásaiban. Az ellentmondások olyan kibővített keretben érthetőek meg, amely hangsúlyozza az értékszubsztancia (absztrakt társadalmi munka) nem-azonosságát (*nonidentity*), valamint az értékfelhalmozáshoz szükséges „fizetett” és „ki nem fizetett” munka/energia viszonyait (Moore 2015; 2017). Itt a társadalmilag szükséges munkaidőt veszem alapul, amelyet a tőkésítés és az elsajátítás dialektikája határoz meg. A tőkésítés szervezeti és technikai innovációkon keresztül bontakozik ki a tőke körforgásában. A második mozzanat – az elsajátítás – a ki nem fizetett munka/energia gazdaságon kívüli mobilizációját jelenti a kizsákmányolás mértékének szolgálatában. A társadalmilag szükséges munkaidő nélkülözhetetlen eleme a társadalmilag szükséges ki nem fizetett munka. A negatív érték mind a tőkésítés, mind a kisajátítás zónájában megjelenik, és meg is haladja azokat. A szupergyomok keresztbe tesznek az ipari haszonnövények monokultúráinak. A globális felmelegedés aláássa a tőkefelhalmozás feltételeit.

Ebből a szempontból az érték-többlet és a negatív érték a kapitalizmusban rejlő belső ellentmondások, amelyek különböző idősíkokon bontakoznak ki. Az érték-többlet-termelés folyamata már a kapitalizmus első napjától fogva látens negatív értéket termel. A látensből aktív negatív értékbe való átmenetet az árupiaci határvidékek zsugorodása

és a hulladék-határvidékek feltöltődése váltja ki. Az alábbiakban ezt a folyamatot mutatom be.

A negatív érték tehát olyan átfogó fogalom, amely révén három problémát lehet egységes keretbe foglalni: (1) a bioszféra és a biológiai rendszerek folyamatos és küszöbön álló töréseit és nonlinearis elmozdulásait; (2) a növekvő termelési költségeket; (3) és a tőke túlfelhalmozását. Ez a három mozzanat a tőkén belüli ellentmondások csomópontja, amely termékeny talajt jelent egy új radikális politika számára, amely ontológiai alapon hívja ki a kapitalizmust: igen, kritizálja a tőkés piaci és termelési gyakorlatok életképességét, de ennél is lényegesebb, hogy megkérdőjelezi az érték és a természet ontológiáját a modern világrendszerben. A cikk második felében a globális értékviszonyok ezen ellentmondásait követjük, megvizsgáljuk a negatív érték felemelkedését, és annak kapcsolatát az élelmiszer, a mezőgazdaság és a természet új ontológiai politikájának felemelkedésével.

A TERMÉSZET MINT CSAP, A TERMÉSZET MINT LEFOLYÓ: A NEGATÍV ÉRTÉK KOMBINÁLT ÉS EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉSE

A kapitalizmus technológiai dinamizmusának „normális” menete nem csak az energia, a tápanyag és az erőforrások problémáját képtelen megoldani. Ezek a problémák ugyanis bármely lineáris várakozáshoz képest aránytalanul és drasztikusan súlyosbodnak. Miért? Mert az elsődleges termelésnek van egy kumulatív dimenziója: a minimális ráfordítással és alacsony környezeti terheléssel elért magas hozamok idővel átadják a helyüket a csökkenő hozamok és a növekvő ráfordítás nem lineáris görbéinek, ami drámaian nagyobb környezeti változásokkal jár (Davidson et al. 2014: 63–68). Hasonlítunk csak össze egy egyszerű oklahomai olajszivattyút az 1930-as évekből egy mai tengeri fúrótoronnyal a Mexikói-öbölben. A hosszú Zöld Forradalom világtörténeti íve hasonló folyamatot tár fel: egyre több és több gyomirtóra és műtrágyára van szükség a termelékenység (egyre lassuló) növekedéséhez.

A tudomány, a kitermelés és a mezőgazdaság egymást követő forradalmaiban kifejezésre jutó, a „természet olyan mint egy soha ki nem apadó csap” megközelítés kumulatív és ciklikus dimenziói

napjainkban találkoznak a természetre mint „mindent elnyelő lefolyóra” tekintő megközelítés kumulatív dimenziójával. Minden egyes erőfeszítés, amely a ki nem fizetett munka/energia új áramait sajátítja el, aránytalanul nagyobb mennyiségű hulladékot hoz létre. A hulladék pedig felhalmozódik – de ami még rosszabb: egy mérgező átalakulási folyamaton megy keresztül. Érték és hulladék ennél fogva dialektikusan összekapcsolódnak egy egyre aránytalanabb viszonyban. A mezőgazdaság egészen sokáig mentes volt ettől a tendenciától: csak a hosszú Zöld Forradalom beköszöntével vált vezető szereplővé a toxifikációban, vagyis a talaj, a víz és a levegő elárasztásában káros anyagokkal, melyek a kőolaj-gazdálkodásból származnak. Az urbanizáció, a bányászat és az ipar egyre több hulladékot termelt a 16. század óta, amikor is a kortársak mérgezett patakokra és mocskos levegőre lettek figyelmesek Közép-Európa bányászvárosaiban (Nef 1964; Agricola 1950). Ez azonban megváltozott a Zöld Forradalom globalizációjával, amely az Amerika által dominált tőkés fejlődés, később pedig a neoliberais újraszervezés részeként bontakozott ki. Ezáltal a mezőgazdaság mára a földszennyezési verseny élére ugrott, részben energia- és vegyszerintenzitása miatt, részben pedig azért, mert az új termőföldek utáni hajszában kiirtja az erdőket, amelyek egyébként megkötnék a szén-dioxidot (Herzog 2009).

A kapitalizmus kettős szorítását a természetten sokan felismerték már – különösen az éghajlatváltozással kapcsolatban (Clark és York 2005: 391–428) –, mégis úgy gondolom, hogy ennek a korszakos következményeit legalább két fő szempontból továbbra is alábecsülik. Egyfelől a hulladéktermelés napjainkra olyan méreteket öltött, amit a természet már képtelen „lefolyóként” elnyelni, a túlsorduló mérgeanyagok pedig a tőke főkönyveire ömlenek. A klímaváltozás ismét a „legvaskosabb”, legkifejezőbb példája ennek az általános törvénynek. A bioszferikus „állapotváltások” és a felhalmozási válság közötti kapcsolat sokkal szorosabb annál, mint amit a domináns vörös-zöld gondolkodás sugall.²³

Ugyanakkor azt hiszem, van egy másik, mélyebb történeti-földrajzi probléma, amely (még) nincs kellőképpen figyelembe véve e

23 „Nincs *pusztán gazdasági ok* arra, hogy a kapitalizmus mint rendszer a nyilvánvaló hibák és ellentmondások ellenére ne folytatódhasson meghatározatlan ideig” (Foster 2007).

kettős szorítás kapcsán. Ez a probléma rámutat a „természet mint csap” és a „természet mint lefolyó” jellegzetes időbeliségeire.²⁴ Mind-edig az új elsődleges termelési rendszerek sokkal gyorsabban voltak képesek fejlődni, mint a belőlük fakadó és az emberi, valamint az emberiségen kívüli természetre ráterhelt ellentmondások költségei. Ezeknek az ellentmondásoknak a lekörözése azért volt lehetséges, mert rendelkezésre álltak olyan földrajzi határvidékek – ez alatt egyaránt értve kontinenseket, valamint testi, föld alatti és légköri tereket is –, amelyek „ingyenes ajándékait” ki lehetett termelni, és amelyek „ingyenes szemétként” is működtek.

Adott tehát egy fantasztikusan nem lineáris dinamika, amelyet a globális környezetváltozás és globális politikai gazdaságtan kutatói nem fognak fel kellő mértékben. A kapitalista technológiai fejlődés dinamizmusa nemcsak azt eredményezi, hogy az ipari termelés lekörözi a nyersanyagellátást – ez Marx (1967: 119–121) „általános törvénye” az alultermelésről –, hanem létrehozza a túlszennyezés „általános törvényét” is: vagyis azt a tendenciát, hogy a rendszer gyorsabban keríti be és tölti fel a saját hulladék-határvidékeit, mint ahogyan újakat képes fellelni. Így a hulladékfelhalmozódást hosszú időtartamban leíró grafikon olyan nonlinearis görbét írna le, amely 1945, 1975 és 2008 után éles emelkedéseket mutat. Ahogy az „erőforrások minősége” – milyen szerencsétlen kifejezés – csökken, úgy nemcsak egyre drágább munkát/energiát kitermelni, de egyre mérgezőbb is. Ezt példázza az átmenet az aranymosásról a ciános aranybányászatra, vagy épp a külfejtés növekvő részesedése a világ széntermelésében (Davidson 2017: 69–85). Mindennek az eredménye ma egy olyan világ, amelynek minden zegzuga a tőke mérgezőségének nyomát viseli: gondoljunk csak a sarkvidéki gleccserekben és gyermekek vérében megtalálható nehézfémekre, az Atlanti- és Csendes-óceán műanyag „szemétszigeteire” vagy a légköri szén-dioxid-koncentráció emelkedésére (Singh et al. 2013: 1367–1376; Pawłowski 2011: 51–64; Moore 2003: 46–51; Eriksen et al. 2014; Lovett 2010; Peters et al. 2012: 2–4).

24 A zöld stratégia „általánosságban” beszél a természetről, és nem úgy tekint rá, mint az emberiséggel kölcsönhatásban létrehozott konfigurációk sorozatára. Ebből a megközelítésből született a „kapitalista idő” és a „természetes idő” nem túl előremutató szembeállítás. (például Malm 2013: 15–68)

A csapként és lefolyóként felfogott természet kimerülésének ez a kellemetlen összekapcsolódása drámai módon ássa alá a „normális” kapitalizmus túlélésének lehetőségét az elkövetkező húsz-harminc évben. A kapitalizmus ellentmondásai mindig – egészen a korai 21. századig – elkerülhetőek voltak, mert léteztek kibúvók: proletarizálható parasztság, újonnan kiaknázzható kőolajmezők és új erdők, amelyek helyére ipari haszonnövényeket lehetett telepíteni. Ezek a folyamatok folytatódnak, bár egyre kíméletlenebb körülmények között. Ami ma figyelmet érdemel – és amire sok környezetvédő nem figyel oda, miközben indokolatlanul arra összpontosítanak, hogy a kapitalizmus mit tesz a természettel (a rombolás kérdése), ahelyett, hogy a természet hogyan dolgozik a kapitalizmus számára (a munka/energia kérdése) –, hogy a tőke hogyan állít fel teljesen új korlátokat.

Ezek azok a korlátok, amelyek a negatív érték előállításából erednek.

Ezen új korlátok jelzik a természet azon új formáinak megjelenését, melyek egyre inkább ellenállnak a tőkefelhalmozásnak, ezt pedig csupán ideiglenesen és csak egyre költségesebb, mérgezőbb és veszélyesebb stratégiákkal lehet kiigazítani (ha lehet egyáltalán). A negatív érték felemelkedése – amely látens módon jelen volt a kapitalizmus eddigi történetében is – tehát annak a jele, hogy a ki nem fizetett munka/energia új forrásainak elsajátítására egyre kevesebb lehetőség nyílik. Jellegüknél fogva ezek az új korlátok minőségileg különböznek az Olcsó Élelmiszer-modell korábbi, *fejlesztési válságainak* tápanyag- és erőforrás-kimerülésétől. A kimerülés továbbra is fennáll, de most megerősíti a negatív értéket, ami azt jelzi, hogy egy olyan korszakos válsággal nézünk szembe, amelyet az Olcsó Természet modellen belül nem lehet megoldani.

A negatív érték fogalmát Peter Custers ihlette a „negatív használati érték” megfogalmazásával: ez egy olyan fogalom, amely magában foglalja „a kapitalista termelés káros egészségügyi és környezeti következményeit ... [Arra törekszik] ... hogy elősegítse a kapitalizmus élő-Földre gyakorolt negatív hatásainak szisztematikus értékelését” (Custers 2007: 3. fejezet). Custers azonban nem látja be, hogy ezek az „egészségügyi és környezeti következmények” valójában a kapitalista világökológia totalitásában és értékviszonyaiban létrejövő és formálódó korlátok. Nem lép túl a zöld gondolkodás következetes elfogultságán. Azt sem látja, hogy az „egészségügyi és környezeti követke-

mények” csak a negatív hasznosság egyik dimenzióját jelentik. A probléma ugyanis csak részben a hasznosság. Ennél jóval fontosabb, hogy azon viszonyok kimerülésének vagyunk tanúi, amelyek a munkát/energiát közvetlenül alakítják tőkévé. A negatív érték szempontjából a társadalmi-ökológiai externáliáknál sokkal többről van itt szó, bár leíró értelemben ezek az externáliák valóban a probléma részét képezik. A negatív érték ezenfelül rámutat arra is, hogy az értékviszonyokból fakadó, időben egymáshoz közeli ellentmondások „kettős internáliaként” értelmezhetőek: az értékviszonyok internalizálják a természetet, és egyben a természet is internalizálja az értékviszonyokat²⁵ (Moore 2017; 2015). Ezért: a negatívérték-felhalmozás a tőke biofizikai korlátainak felhalmozódása az élet szövedékében. Ezek a korlátok a „tőke-a-természetben” ellentmondásai, melyeket a érték-törvény hajt és fejez ki.

A negatív érték két fő forrása azonnal azonosítható. (Ezek korántsem az egyetlenek, továbbá kifejezetten olyan bioszferikus és biológiai momentumokra fókuszálunk, amelyek nem a folyamat határait, hanem magára a problémára mutatnak rá.²⁶) Az egyik a klímaváltozás. A világ

25 Egyrészt a kapitalizmus internalizálja a bioszféra viszonyait – bár erre csak részben képes. Ennek során a tőke és a birodalom ágensei (de nem csak azok) arra törek-szenek, hogy a bioszféra munkáját/energiáját tőkévé (absztrakt társadalmi munká-vá) alakítsák. Másrészt a tőke bioszferikus folyamatainak internalizálása – amit minden emberi szervezet tesz –, egyidejűleg alakítja a kapitalizmus folyamatának bioszféra általi internalizálását. Ezek természetesen aszimmetrikus viszonyok, amelyek vegyértékei és vektorai az idő múlásával változnak. Ezen a filozófiai ponton formálódik a történelmi megfigyelés: a kapitalizmus, mint minden civilizáció, kettős internalizálás útján jött létre: kapitalizmus-a-természetben / természet-a-ka-pitalizmusban. Bármilyen emberi tevékenység, amely „megszervezi” a természetet, azt jelenti, hogy egy kifejezetten egymásra utalt viszonyon keresztül épül fel és esik egybe ontológiailag a természet többi részével. A „társadalom” nemcsak az élet szövedékében bekövetkező változások előidézője, hanem annak terméke is; ez egy olyan koevolúciós módszer szíve, amelyben az emberi történelem mindig összekapcsolódik a természet többi részével. (lásd: Moore 2015)

26 A negatív érték átfogóbb elemzése bizonyosan túlmutatna az általam bemutatott geobiológiai hangsúlyokon. Kibontaná például a finanszírozás szerepét az élel-miszer-árupiacokon és a globális ellátási láncok alakításában, a gabonakereske-delemtől a szupermarketekig, amelyek mind a gyártókat, mind az ügyfeleket szorongatják a „vállalati élelmiszerrendszerben” (Kaufman 2012; Isakson 2014: 749–775; McMichael 2012: 681–701). Az agrár-élelmiszeripari viszonyok financia-lizációja (beleértve az újkeletű „földfoglalást” is), az élelmiszer fetiszizálásának új szakaszát jelzi abban a pillanatban, amikor a globális élelmiszerrendszerben

mezőgazdasága és erdőgazdálkodása (beleértve az erdőirtást is) az üvegházhatású gázok kibocsátásához együttesen egynegyed és egyharmad közötti aránnyal járul hozzá – vetekedve az iparral és energetikával (Intergovernmental Panel on Climate Change 2007; 2014). Egyrészt a klímaváltozás ráerősít bizonyos tendenciákra, melyek már az 1990-es évek előtt is mozgásban voltak – ilyen például a víztartó rétegek kimerülése. Másrészt a klímaváltozás új problémákat is teremt: lenyomja a „négy nagy gabonaféle” (rizs, búza, kukorica és szója) hozamát, változó csapadékeloszlást hoz, és visszaszorítja a munkatermelékenységet az egyre forróbb nyári hónapokban, amikor a legtöbb ültetés és betakarítás történik (Peng et al. 2004: 9971–9975; Cerri et al. 2007: 83–99; Cline 2007; Lobell és Field 2007; Kucharik és Serbin 2008; Challinor et al. 2014: 287–291; Zivin és Neidell 2010; Gordon 2014; Asseng et al. 2014). Egyes esetekben a növekvő szén-dioxid-koncentráció előnyös lehet bizonyos növények – például a búza vagy a rizs – számára (Cline 2007; de lásd: McMichael 1993; Howard és Sterner 2014). Csakhogy az effajta termelékenységnövekedés csupán elméletben képzelhető el: 20 éves középtávon ezt ellensúlyozni fogja a hőmérséklet emelkedése, rövid távon pedig az invazív gyomok előretörése, melyek földrajzi kiterjedése és termelékenysége lenullázza a szén-dioxid-koncentrációból eredő potenciális nyereséget (Mellilo et al. 2014: 420; United States Department of Agriculture 2012: 39–40; Gordon 2014).

Lobell és munkatársai megállapították, hogy 1980 és 2008 között „a kukorica és a búza termelése globálisan 3,8, illetve 5,5 százalékkal esett vissza egy olyan elképzelt forgatókönyvhöz képest, amelyben nincs klímaváltozás” (Lobell et al. 2011: 616). 2035-re a mezőgazdaság lesz majd felelős az éghajlatváltozás által okozott globális gazdasági „károk” egyharmadáért, 2060-ra pedig a kétharmadáért – az OECD konzervatív becslése szerint (Braconier et al. 2014: 32). Itt érhető tetten a negatív érték felhalmozása: vagyis a tőkefelhalmozás közvetlen akadályainak termelése, amely a mezőgazdasági termelékenység klímaváltozás által kiváltott eróziójában nyilvánul meg.

a hatalmi és termelési viszonyok átláthatóbbá váltak, mint valaha (Clapp 2014: 797–814). Egy ilyen vizsgálat feltárná a pénzügy és a mezőgazdaság közös erőfeszítéseit nemcsak az élelmiszer és a tőke, hanem a klíma, a hatalom és sok minden más termelésében.

Habár nem lehet egyszerű ok-okozati vonalat húzni a klímaváltozás és az egyes időjárási jelenségek között, a kapcsolat a globális felmelegedés, az aszályok gyakorisága és a globális szárazság között jól megalapozott²⁷ (Dai 2011: 45–65). Ezért aggodalommal olvashatjuk, hogy az amerikai kukoricatermesztés aszályérzékenysége nemhogy csökkenne, de egyre növekszik (Lobell et al. 2014: 516–519). Hasznos lehet hangsúlyozni, hogy az amerikai Közép-Nyugat teszi ki a világ kukoricatermelésének egyharmadát és a világelexport felét (Ort és Long 2014: 484). Éppen ezért minden súlyos aszály az amerikai mezőgazdaság szívében egyben világtörténelmi esemény is. Tanulságos ebből a szempontból Kalifornia közelmúltjának története: 2014 januárjára „szinte egész Kaliforniában”, az ország vezető mezőgazdasági államában „rendkívüli aszály volt”. A fél Egyesült Államok szárazságtól szenvedett májusra, érintve az országos búzatermés 54 százalékát, a kukoricatermelő terület 30 százalékát, a szójabab 22 százalékát, a szénatermés 32 százalékát és a szarvasmarhák 48 százalékát (NASA Earth Observatory 2014; United States Drought Monitor 2014; Horne 2014; Walker 2014: 3). 2014 végére megtudhattuk, hogy a kaliforniai aszály „az elmúlt 1200 év legsúlyosabbja volt” (Griddin és Anchukaitis 2014: 9017).

Bár az aszály önmagában még nem kivételes jelenség, a 2001 óta tapasztalható globális tendencia a „hosszabb és súlyosabb aszályok” irányába mutat, ez a változás pedig súlyos következményekkel jár a terméshozamokra, valamint a növeli termelési költségeket (Bump 2014; Schlenker és Roberts 2009; 15594–15598). A 2014-es aszály 1,5 milliárd dollár kárt okozott csak a kaliforniai mezőgazdaságnak (Howitt et al. 2014). Ennél is rosszabb hír, hogy az emelkedő hőmérséklet nemcsak a növény- és a munkatermelékenység növekedését gátolja, de a növekvő szén-dioxid-koncentráció rossz irányba változtatja meg a gabonafélék tápanyagtartalmát: csökkenti a fehérje-, cink- és vastartalmat. Pont abban az időszakban, amikor a tápanyaghiány már amúgy is mintegy hárommilliárd ember érint (Myers et al. 2014: 139–142; Keats és Wiggins 2010).

27 Az aszály, mint tudjuk, a szélsőséges csapadékok gyakoribbá válásával párosul.

SZUPERGYOM-HATÁS: NEM CSAK GYOMOK...

A negatív érték felhalmozásának második folyamata nem ennyire szembetűnő, de ugyanolyan problematikus. Ez a „szupergyom-hatás”: az emberen kívüli természet képessége arra, hogy gyorsabban fejlődjön, mint a kapitalista mezőgazdaság technológiai tudományai (Moore 2010). A szupergyom-hatás lényegében annak a jele, hogy a munka/energia koevolúciójának egyes formái ellenállnak a tőkefelhalmozásnak, ellenállásukat pedig nem lehet egyszerűen letörni a „szelídítési ciklus” szokásos stratégiáival (Wallis 2000: 500–507, 504).²⁸

A szupergyom-hatás egyszerre teremtő és romboló. Teremtő, amennyiben a gyomok – „a rossz helyen lévő növények” – úgy fejlődtek ki, hogy túléljék a *Roundup Ready* gyomirtókat (glifozátok), amelyek alapvető fontosságúak a genetikailag módosított szója és más növények számára (Gilbert 2013: 24–26). És mintha csöbörből vödörbe kerülnének, mert a növekvő szén-dioxid-koncentráció erősen kedvez a különféle invazív gyomnövényeknek (Ziska 2003: 395–404). A szupergyomok ellenálló képessége az agrobiotechnológiai cégeket újabb erőfeszítésekre ösztönzi, például a 2,4-D-rezisztens szójabab bevezetésére az Egyesült Államokban, Brazíliában, Argentínában és Dél-Afrikában. A 2,4-D, amely talán leginkább a vietnami háborúban használt *Agent Orange* fő összetevőjeként ismert, rákkeltő és endokrin rendszert károsító anyag. Ha a GMO-k legújabb fajtáinak bevezetése sikerülne, az azt jelentené, hogy „megismétlődne a *Roundup Ready* (glifozátrezisztens) növények 1990-es évekbeli bevezetése, csak ezúttal a kérdéses gyomirtószerrel sokkal mérgezőbbek” (GRAIN 2014; Benbrook 2012: 1–13). Ez az aggodalom nem pusztán spekulatív. Az Egyesült Államokban már most is rohamosan nőtt a 2,4-D alkalmazása, a glifozát (pl.: *Roundup Ready*) használatával párhuzamosan – előbbi használata 2000 és 2012 között 90 százalékkal emelkedett (Food and Water Watch 2013).

A szupergyom-hatás nem korlátozódik csupán a gyomnövényekre. Az antibiotikum-rezisztencia, amelyet a húsipari komplexum táplál és a nyugati egészségügyi modell is elősegít, olyan mértékben fejlődött,

28 „Ahogy egy korlátozott szférán belül megszerezzük az ellenőrzést, a kiszámíthatóság tágabb feltételei (pl. a mezőgazdaságban) aláássák a határokat, és így a körforgás megújul: bővülő mennyiségi és fejlődő mennyiségi dimenziókkal” (Wallis 2000: 500–507, 504)

hogyan azzal fenyeget, hogy „egy évszázaddal veti vissza az orvostudományt” (The Economist 2014). Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) szerint az antibiotikum-rezisztencia (egészen pontosan antimikrobiális rezisztencia) egy „közelgő közegészségügyi válsággal fenyeget” (WHO 2014), bár felmerül a kérdés, hogy ez még közeleg-e, vagy már itt is van. A szupergyomokhoz hasonlóan a „szuperbaktériumoknak” is jót tesz a felmelegedő éghajlat, ami tovább erősíti az elterjedt antibiotikum-használatból fakadó ellentmondásokat (Jones és Howe 2014: 257-86; WHO 2003; Altizer et al. 2013: 514-19; Boeckel et al. 2014: 742-50). A „társadalmi” reprodukció növekvő költségei ezen a téren már most is nyilvánvalóak. Csak az USA-ban az antibiotikum-rezisztencia 21-35 milliárd dollárnyi többletköltségért és 8 millió plusz kórházi napért felelős, továbbá évi 0,4-1,6 százalékkal lassítja a GDP növekedését (Dantas és Sommer 2014: 42-51; WHO). A marginális előnyökből eddig a húsipar részesült, amelynek az antibiotikumok használata évente mintegy 2 milliárd dollárnyi extra hasznot hozott (Pimentel 2010: 270). Hogy ez a kompromisszum meddig tartható fenn – akár csak a kapitalista logikán belül is –, nem világos. „Az összes újonnan kialakuló fertőző betegség háromnegyede állatokból vagy állati eredetű termékekből származik” (Reynolds és Nierenberg 2014: 49-52; Davis 2005). Az antibiotikum-rezisztencia, az éghajlatváltozás, valamint az emberi és az emberen kívüli természet javainak globális áramlása együttesen arra utal, hogy a járványok lesznek a rendszer-szintű válság jelentős csomópontjai az elkövetkező évtizedben.

A szupergyom-hatás teremtő kreativitása egy kevésbé nyilvánvaló, de annál baljósabb, pusztító működéssel párosul. Ebben a kérdésben mézelő méheink és a titokzatos „kolónia-összeomlási zavar” esete lehet tanulságos. Senki sem érti igazán korunk egyik jellegzetes jelenségét, a méhkolóniák összeomlását, ami egy olyan kiszámíthatatlan, fékezhetetlen, ismeretlen válsághatás, amelyet mindenki lát, de (legalábbis egyelőre) senki sem igazán ért (Jacobsen 2010). Míg egyes fajok, például a szupergyomok, gyorsan alkalmazkodnak az új vegyszerekkel szemben, addig mások számára korlátozottabbak a lehetőségek. Az összeomlás éppúgy a kapitalista kényszerek elleni lázadás, mint a mérgező támadások túlélése. A méhkolónia-összeomlási zavar oka még nem teljesen tisztázott, szocioökológiai gyökereit azonban nem nehéz pontosan meghatározni. Mint Kosek kifejti,

a kapitalista méhészet gyökeresen megváltoztatta a kaptár szerkezetét és viselkedését, és átváltott egy modern gyár mintájára készült, teljesen iparosított kaptárra (2011). A méhek gyűjtési távolsága szintén radikálisan megváltozott, a hagyományos két mérföld sugarú körzetről a modern méhek vándoroltatásáig, melynek eredményeként több ezer mérföldet tesznek meg utánfutókon utazva, és kukoricasziruppal és szójafehérje-kiegészítőkkal táplálják őket annak érdekében, hogy nyolc héten át egyszerre csak egyetlen terményt porozzanak be. De valószínűleg a legfontosabb változást a modern méhészet számára a kaptár hordozhatósága és példátlan menedzselhetősége jelentette, amire korábban nem volt lehetőség. Ez a mobilitás lehetővé tette a méhészet ipari földrajzának kialakulását, aminek eredményeként az USA-ban található kaptárak 80 százaléka vándorol az országban, kiszolgálva a nagyüzemi ipari mezőgazdaság monokultúras virágzását. E szolgáltatás nélkül a mai mezőgazdaság nagy része egyszerűen nem lenne biológiailag vagy gazdaságilag lehetséges. A modern ipari mezőgazdaság átalakította a mézelő méheket: 2–4 hónappal többet dolgoznak, mint korábban, nomádok, az egyre több betegség miatt egyre több vegyszerrel kezelik őket, és nagy mennyiségű magas fruktóztartalmú kukoricaszirupot és olcsó szójafehérjét adnak nekik, hogy növeljék a pollentermelésüket (Kosek 2011: 245).

Napjainkban az iparosított méhészeti termelés fordulóponthoz közeledik. A méhkolóniák elvesztésének aránya 2006 óta a 20. század második felében mért 10–15 százalékos átlagról 20–30 százalékra (gyakran a legmagasabb értékre) emelkedett (The White House 2014; Plumer 2014; Marcotty 2014; Tracy 2015). Ez nem kis probléma, tekintve, hogy az általunk elfogyasztott élelmiszerek egyharmada közvetlenül és közvetetten függ az állatok (különösen a méhek) általi beporzástól (Kearns et al. 1998: 83–112). Mintegy 19 milliárd dollárnyi amerikai és 200 milliárd dollárnyi világszintű mezőgazdasági hozam függ ettől a beporzástól (Fairbrother et al. 2014: 719–31; Ingber 2014). Noha a beporzás a mezőgazdasági költségek kis részét teszi ki, a tendencia nem biztató: az elmúlt évtizedben a méhkolóniák költségei megháromszorozódtak, és a munkatermelékenység csökkent (Marcotty 2014; Tracey 2015). Nem biztatóak a közelmúlt délnyugat-kínai tapasztalatai sem, ahol a kézi beporzás a bevett módszer, és „ahol a vadméheket a túlzott növényvédőszer-használat és az élőhelyek eltávolítása kiirtotta” (Goulson 2012).

Az okok közt szerepel a neonikotinoid-tartalmú rovarölő szerek alkalmazása, amelyeket az 1990-es évek közepén kezdtek el használni. És bár egyre több a bizonyíték arra, hogy a neonikotinoidok felelősek a kolónia-összeomlási zavarért (Fairbrother et al. 2014; Doublet et al. 2014; Gill és Raine 2014: 1459–71), egyértelműnek tűnik, hogy a problémát a kapitalista méhészet logikája okozta, amely szerves részét képezte annak a mezőgazdasági forradalomnak, amely most hanyatlófélben van. A hosszú Zöld Forradalom szívében, az amerikai középnyugaton a méhfajok mintegy 45 százaléka kipusztult (Burkle et al. 2013: 1611-15) – ez a történet sajnálatos módon megismétlődik szerte a világ ipari mezőgazdaságának mérgező tájain (Jacobsen 2008).

A kolónia-összeomlási zavarra korai figyelmeztetésként tekinthetünk.

A HOSSZÚ ZÖLD FORRADALOM UTÁN? A TECHNOLÓGIAI KIMERÜLÉS ÉS AZ ÚJ ONTOLÓGIAI KIHÍVÁS

Egy újabb mezőgazdasági forradalom van a láthatáron? A rövid válasz az, hogy nem.

Az alapvető ellentmondás a következő: a kapitalista mezőgazdaság egyre több energiát igényel, hogy egyre több kalóriát termeljen, egyre kevesebb munkaerővel. Ez a modell úgy működött, hogy a technológiai és szervezeti fejlődést az olcsó talaj, víz, energia és munkaerő elsajátításával ötvözte. Az ipari mezőgazdaság „intenzívnek” tűnik, de valójában extenzív. A tőkés gyárhoz hasonlóan a tőkés farm is azt igényli, hogy egyre több természeti erőforrást dolgozzon meg egy átlagos munkóra (társadalmilag szükséges munkaidő) alatt. Emiatt a mezőgazdaság és az ipar a kapitalista világökológiában tőkeviszonyokon kívül eső határvidékeket követel meg; az értéktöbblet termelésének minden egyes aktusa a természet, beleértve az embert is, ki nem fizetett munkájának/energiájának még nagyobb mértékű elsajátítását követeli meg! Ez megmagyarázza az árupiaci határvidék központi szerepét a kapitalizmus történetében, valamint az agrár-iparosítás előretörését ezeken a határvidékeken – a cukorgyárártól a McCormick-féle mechanikus aratógépig (Moore 2016; 2017). Az olcsó élelem vége a határvidék kimerülésének előre látható következménye. Néhány határvidék még

megmaradt. Vannak még a világon tőkeviszonyokon kívül eső természeti területek – például Mato Grosso (Brazília) a szójatermesztés vagy Borneó a pálmaolaj-ültetvények számára.²⁹ De ezek túl kicsik ahhoz, hogy helyreállítsák az olcsó élelmiszert.

A tézis, amelyet ebben a fejezetben vizsgálni kívánok, a kapitalizmus technológiai modelljének összeomlása és egy új ontológiai politika felemelkedése közötti kapcsolat, amely nemcsak a produktivizmus feltételeit, hanem annak logikáját is megkérdőjelezi. Néhány olvasó számára a technológiai összeomlás fogalma értelmetlennek, sőt egyenesen abszurdnak hangozhat. Nem a példátlan technológiai fejlődés világában élünk? Bizonyos szempontból de. Az információ gyorsabban és több emberhez jut el, mint valaha. De negyven éve a munkatermelékenység növekedése csak lassan, fokozatosan halad. A csúcstechnológia ezen nem változtatott. A robotgyárak nem jöttek el. Hosszú stagnálás áll előttünk (Gordon 2011). Még ez sem jelentene olyan sürgető problémát, ha nem néznénk szembe a negatív érték növekedésével, amely azzal fenyeget, hogy a lassú növekedést zsugorodássá változtatja. A kapitalizmus zsenialitása az volt, hogy az Olcsó Természet változatos stratégiáin keresztül, a kapitalizmuson kívüli, de annak hatókörében lévő természetek felkutatásával, létrehozásával, feltérképezésével és számszerűsítésével megelőzte a termelés növekvő költségeit. Ma azonban nincs már hova menekülnie. A kapitalizmus túlélése nem csupán azon múlik, hogy az éghajlatváltozás, az energiatermelés és a mezőgazdaság növekvő költségeit más kapitalisták számlájára hárítsa: hanem azon, hogy a tőke egészének költségeit csökkentse.

Lehetséges ez? Szkeptikus vagyok (a kapitalizmus túlélését illetően), ami azt jelenti, hogy optimista vagyok (a mi túlélésünkkel kapcsolatban).

Történelmileg a korszakalkotó technológiák két nagy és összefüggő feladatot voltak képesek elvégezni. Először is, újabb ki nem fizetett munka/energia-áramlatokat sajátítottak ki a természet többi

29 Nem véletlen, hogy Indonézia hírhedt arról, hogy itt a legmagasabb az erdőirtás aránya a világon – és a legnagyobb kiterjedésű regionálisan – a 21. században. Brazília a második (lásd Margono et al. 2014: 730-35). Ráadásul – itt lép be a képbe a negatív érték – ha a földterületek kiirtását beleszámítjuk a nemzeti üvegházhatásúgáz-kibocsátásba, Indonézia és Brazília is az első tíz kibocsátó között van: a hatodik, illetve a hetedik helyen (lásd Friedrich és Damassa 2014).

részétől. Másodszor, ezeket az új áramlatokat olcsón a tőke egészének körforgásába juttatták. A munkatermelékenység ezért anélkül növekedett, hogy a növekvő nyersanyagköltségek visszafogták volna.³⁰ Ezek a technológiák általában nem redukálhatók egyetlen gépre vagy szerszámra. Jellemzően nagy árukomplexumok körül forogtak: ilyen volt a korai modernitás hajóépítési-térképészeti forradalma, vagy a gőz- és belsőégésű motorok köré csoportosuló közlekedési és termelési komplexumok. Ennek a klasszikus példája a gőzgép. Ezt a víz kiszivattyúzására használták a szénbányákból, ami a határvidéki technológia tankönyvi példája. A gőzgép fejlődése az általa lehetővé tett olcsó energiától függött, cserébe pedig radikálisan kiterjesztette a tőke hatókörét a természet adományaira. A gőzgép eredete nagyon szorosan összefügg a kapitalizmus azon törekvésével, hogy a szén ki nem fizetett munkáját/energiáját, ami több millió éves földrendszeri munka eredménye, kisajátítsa és tőkévé alakítsa. Marx úgy beszél a kapitalista munkafolyamatról, mint a „vér tőkévé alakításáról” (Marx [1867] 1967: 254). Nem ugyanez a helyzet a szénnel, az erdővel, a talajjal és a talajvízzel is? És még tovább is mehetünk. Ahogy arra Marx a munkanapról szóló értekezésében emlékeztet bennünket, a tőkefelhalmozás szokásos folyamataiban nemcsak a talajt, hanem az emberi természetet is „kirabolják” (uo. 248). A talaj és a munkás kimerülése a tőkefelhalmozás szerves velejárója. Következtetésként a tőkefelhalmozás – és annak technikai apparátusa – csak a tőkeviszonyokon kívül eső természet új határvidékeinek kisajátításával tudja kivédeni visszatérő válságait. Az utolsó megmaradt határvidékek ma már kisebbek, mint valaha, miközben a tőkének nagyobb szüksége van az olcsó természetre, mint eddig bármikor.

Ezt világosan láthatjuk az új mezőgazdasági forradalom elmáradásában (Moore 2010). Közel három évtizeddel azután, hogy a mezőgazdasági stagnálás első jelei megmutatkoztak (Kenney és Buttel 1985: 61–91), kevés jel utal arra, hogy egy új mezőgazdasági forradalom lenne készülődben. A „második” ipari mezőgazdaság, amely a biodízel-ter-

30 Bár egyes kapitalisták mindig jobban járnak, mint mások, ez a pont azért kulcsfontosságú, mert manapság gyakran alulértékelik: az a tény, hogy egyes kapitalisták szép profitot tudnak termelni például az élelmiszer-spekulációból – mint például a Goldman Sachs az elmúlt években (Kaufman 2012) –, az emelkedő élelmiszerárak nem a tőke egészének kedveznek (Moore 2010).

melés és a hibridizáció szülötte, még nem hozott létre egy harmadikat. A világ mezőgazdaságában ma egy „hozamszint” van, amely egyre inkább úgy tűnik, hogy kumulatív és nem ciklikus; nem látszik az, hogy ez a hozamszint meghaladható lenne a kapitalista mezőgazdasági modellben. Még a FAO optimista becslései is a termelés növekedési ütemének harmincszázalékos csökkenésével számolnak a következő évtizedben – évi 1,5-ről 1 százalékra (OECD 2014: 130).

A mezőgazdasági biotechnológia, mint tudjuk, ezt a modellt igyekezett kiterjeszteni. Ez kudarcot vallott, mivel legjobb esetben is csak rövid távú nyereséget biztosított a gazdálkodók számára, akik gyorsan belátták, hogy ezek a nyereségek eltűnnek, egyre nagyobb adósságokat hagyva maguk után, további gyomirtó- és növényvédőszeres használatára kényszerítve őket (Gurien-Sherman 2009; Benbrook 2009; Moore 2010; Kumbamu 2010). A nagyon magas mezőgazdasági termelékenység az agroökológiára, a permakultúrára és más, nem kapitalista mezőgazdaságtanra alapozott alternatív gazdálkodási gyakorlatokkal azonban lehetséges. A System of Rice Intensification (SRI) rendszer látványos, bár epizodikus sikere – amely képes egy hektár földön több mint 20 tonna rizst termelni – egy ilyen alternatív utat mutat fel (Uphoff 1999: 297–313; Vidal 2013; 2014).

OSZTÁLYPOLITIKA ÉS AZ ÉLELEM, A TERMÉSZET ÉS AZ ÉRTÉK ÚJ ONTOLÓGIÁJA

Egy ilyen alternatív út természetesen csak osztályharc útján követhető, de az osztályharcot úgy kell érteni, hogy az az *oikeiosz*, vagyis a Föld bolygón való életteremtés kényes, korlátozó és felszabadító viszonyának alakításáért folyó harc. Ez az osztályharc a termelés és a reprodukció, a hatalom és a gazdaság viszonya az élet szövédéjében (Moore 2013, 2014; Fraser 2014). Ebben a tekintetben az új mezőgazdasági forradalom akadályai nem csupán a biofizikai természetre korlátozódnak; ezek az osztályharc útján jönnek létre, amely maga is a természet révén jön létre.

Sokkal könnyebb ünnepelni az osztályharcot, mint elemezni. Magabiztosan kijelenthetjük, hogy az élelem – nem csak a föld – a világ osztályharcának központi terepévé vált, olyan módon, amire még

nem volt példa, és ami még három évtizeddel ezelőtt is elképzelhetetlen lett volna. Az biztos, hogy az élelemért folytatott küzdelem több, mint osztályharc, és az élelem-igazságosság számos formája meglehetősen szerénynek tűnik: felhívások a biogazdálkodás, a helyi termelői piacok, *Átalakuló Városok* és hasonló kezdeményezések támogatására. Ha a neoliberalis szubjektivitások továbbra is fennállnak – néha finoman, máskor pedig durván átfogva az individualizációt és a piaci dinamikát –, a 2000-es évek közepe óta akkor is fontos váltásnak lehetünk tanúi. Ez az „élelmiszer-igazságosságért” küzdő mozgalom, amiben egyenlőtlenül oszlanak meg a kulturális és politikai komponensek: ez az élelem-önrendelkezés népszerű kifejeződése a globális északon (Alkon és Agyeman 2011; Alkon és Mares 2012: 347–59; Friedman 2011: 168–89). Ahogy a neoliberalizmus kísérteties élelmiszer-újradefiniálása kibontakozott – a Zöld Forradalom kalóriamutatójától az „ehető ételszerű anyagokig”, amelyek most a szupermarketek polcain sorakoznak (Pollan 2008: 1) –, úgy elérte azt is, hogy az élelem, és ezen keresztül a természet is sokkal inkább alapvető fontosságúvá válik a régi baloldali „szabadság, egyenlőség, testvériség” kérdésekben, mint valaha. A 21. század osztályharca nem kis mértékben azon fog eldőlni, hogy miként válaszolunk a kérdésekre: Mi az étel? Mi a természet? És mit tekintünk értékesnek?

A kapitalizmus még a legerősebb történelmi igazolása – a termelőerők – ellenére is megbicsaklik. A System of Rice Intensification (SRI) által javasolt alternatíva – a fogalom szó szerinti és metaforikus értelmében egyaránt – nem általánosítható, csak az étel, a természet és az érték új elképzelésén keresztül. Ebben az értelemben az agroökológiai alternatíva egy olyan út, amely szükségszerűen kivezet a kapitalizmusból a szocialista világökológia felé (Holt-Giménez és Altieri 2013: 90–102)³¹. Ez az alternatíva csak olyan osztályharc révén valósulhat meg – szervezhető meg a jelenben –, amely újradefiniálja, hogy mi az értékes (és mi nem) abban a civilizációban, amelyet építeni kívánunk (McMichael 2013; Patel 2009).

31 Nem kell azonban Holt-Giménez és Altieri kisgazda-populizmusát elfogadni ahhoz, hogy ilyen érveket lehessen felhozni.

EGY SZOCIALISTA VILÁGÖKOLÓGIA FELÉ?

Hogyan nézne ki az emberek és a természet többi részének szocialista értékelése? Erre csak gyakorlati tevékenységgel és reflexív elméletalkotással lehet választ adni. Felajánlhatunk viszont vezérfonalnak tekinthető ideiglenes válaszokat (Marx [1859] 1965: 18).

Véleményem szerint a szocialista világökológia elemei körülötünk vannak. És bár ezek az elemek nem korlátozódnak az élelemre, az étel-miszer-politika nyújtja manapság a legreménytelibb kilátásokat arra a jövőre, amelyet sokan közülünk látni szeretnének. Az Egyesült Államokban

az organikus, a városi, a közösség által támogatott és a gerillagazdálkodás még mindig csak kicsi, de hatékony része a nagy képnek – lázadás a transznacionális étel-miszeripari vállalatok és általában a kapitalizmus által termelt élelem ellen. Ez a lázadás Detroit hatalmas szabad területén zajlik, Nyugat-Oakland belvárosi kertjeiben, a San Franciscó-i Alemany Farm zöldségekkel beültetett díszkertjeiben és önkormányzati bérházaiban, a Milwaukee-i Growing Power városi mezőgazdasági szervezetben, és sok más helyen az országban. Ezek az elidegenedés, a rossz egészségügyi állapot, az éhezés és más nyomorúságok ellen küzdenek, fegyverek helyett lapáttal és magokkal harcolva. A legjobb esetben a kert gondozása a közösség és a politika gondozásához vezet, és végül a közsférába való belépést jelenti, ahelyett, hogy kivonulnának belőle (Solnit 2008; lásd még Holt-Giménez 2011: 115–221; Alkon és Agyeman 2011).

Még ha tisztában vagyunk is vele, hogy legalábbis enyhe túlzással él a fenti idézet – ugyanis az Egyesült Államokban és máshol is szükség lesz az államhatalomra ahhoz, hogy a mezőgazdaságot újra a demokratikus és fenntartható gyakorlatok felé orientáljuk³² – annyi bizonyos, hogy az élelem és a mezőgazdaság a világ osztályharcának döntő csataterévé vált. Ez már nem csak a parasztok és a földesurak harca. Az ételme-

32 Pedig korántsem egyértelmű, hogy az államhatalom ilyen jellegű alkalmazása hogyan nézne ki. Az állam szerepe, ahogy Bernstein helyesen megjegyzi, „a forró kása kerülgetése”: nemcsak az élelem-önrendelkezéssel kapcsolatos vitákban, hanem tágabb értelemben a vörös-zöld politikában is (lásd Bernstein 2014: 1031–63). Lásd Friedmann érdekes beszámolóját az étel-miszer-politikáról, amely magában foglalja az állam szerepét Torontóban a 2000-es évek elején (Friedmann 2007: 389–98; Parenti 2015).

zésbiztonság, a biztonság és a fenntarthatóság központi kérdéssé vált a világ proletariátusának mindennapi életében, Pekingtől Bostonig (Lam et al. 2013: 2044–53).

Az Északon zajló fejlemények világviszonylatban még mindig szerények. Ebben a tekintetben a Vía Campesina térnyerése fontos fejlődést jelez az élelem világtörténetében³³. A Vía Campesina, amely mintegy 200 millió embert képvisel, az élelem-önrendelkezésre való törekvéssel megkérdőjelezi a mezőgazdaságban a kapitalista termelékenységét. Az élelem-önrendelkezés a legjobb esetben az élelem forradalmi ontológiáját képviseli – az élelem egyszerű bioszférikus, demokratikus és kulturális jelenség³⁴ (McMichael 2013; Wittman et al. 2010; Akram-Lodhi 2013). Mindegyik mozzanat benne rejlik a többiben, a „fenntarthatóság” csakis demokratikus és egalitárius gyakorlatokban képzelhető el. Ebben a vízióban az élelem-önrendelkezés:

a népek joga az ökológiailag megfelelő és fenntartható módon előállított, egészséges és kulturálisan megfelelő élelmiszerhez, valamint ahhoz, hogy meghatározzák a saját élelmiszer- és mezőgazdasági rendszereiket. Azokat helyezi az élelmiszerrendszerek és szabályozás középpontjába, akik termelik, elosztják és elfogyasztják az ételmet, és nem a piacok és vállalatok követeléseit. Védi a jövő generációk érdekeit.

Stratégiát kínál arra, hogyan bontsuk le a jelenlegi vállalatok által uralt kereskedelmi és élelmiszerrendszert, és iránymutatást ad a helyi termelők által meghatározott élelmiszer-, gazdálkodási, legeltetési és halászati rendszerek kialakítására vonatkozóan. Az élelmiszer-önrendelkezés a helyi és nemzeti gazdaságokat és piacokat helyezi előtérbe, és erősíti a paraszti és családi gazdálkodáshoz kötődő mezőgazdaságot, a kézműves halászt, extenzív, hagyományos legeltetési rendszereket és élelmiszer-termelést, -elosztást és -fogyasztást, a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság

33 Óvatosan kell elemeznünk a Vía Campesina osztályfelosztását, amelyet nem lehet egy globális parasztság képzetére egyszerűsíteni (lásd Bernstein 2010; 2014).

34 Az azonban, hogy az élelem-önrendelkezés történelmi cselekvői a parasztok (McMichael) – vagy az „agrárpolgárok” (Wittman) –, más kérdés (lásd McMichael 2006: 407–18; Wittman 2009: 805–26). Az az érzésem, hogy a félproletarizálódás olyan mértékben haladt előre világszerte az agrárzónákban, hogy a parasztság hagyományos jellemzése már nem érvényes. McMichael politikai-ontológiai érvelése az élelem-önrendelkezésről még meggyőzőbb, ha Bernstein osztályrelációs keretébe helyezzük (Bernstein 2010; 2014). Akram-Lodhi éleslátó érvelést kínál e vonalak mentén a „How to Build Food Sovereignty” című könyvében.

alapján állva. Az élelmiszer-önrendelkezés elősegíti az átlátható kereskedelmet, amely méltányos jövedelmet biztosít minden nép számára, és biztosítja a fogyasztók számára az élelmiszerük és táplálkozásuk feletti ellenőrzést. Biztosítja, hogy a földeink, területeink, vizeink, vetőmagvaink, állatállományunk és biodiverzitásunk használati és rendelkezési jogai azok kezében legyenek, akik részt veszünk az élelmiszer előállításában. Az élelmiszer-önrendelkezés új, elnyomástól és nemi, nemzetközi, faji, osztály- és generációk közötti egyenlőtlen ségtől mentes társadalmi viszonyokat foglal magában.

(La Vía Campesina 2007).

De ha az osztályharc mindig jelen van, akkor gyakran „strukturális” formákat ölt. A kapitalizmus mezőgazdasági forradalmának modellje az osztályról szól; a tőkéről szól; és a természetet külsővé, ellenőrizhetővé és olcsóvá tételének kapitalista projektjéről szól. A hatalom, a tőke és a természet szerves egységet alkotnak, nemcsak a kapitalista mezőgazdaságban, hanem a kapitalizmus mint rendszer – mint világökológia – esetében is. Ebből a szempontból egy új kapitalista mezőgazdasági forradalom lehetőségeit mélyen korlátozza a hosszú Zöld Forradalom középpontjában álló gyakorlatok és ellentmondások intenzitása, amelyek most az éghajlatváltozás határozottan megerősített.

A kapitalista mezőgazdaság ma korszakváltás felé tart – vagy talán már benne is van. Ahol egykor a kapitalista mezőgazdaság a munkaerő költségeinek csökkentésével járult hozzá a tőkefelhalmozáshoz, most azzal fenyeget, hogy növeli ezeket a költségeket. Ezáltal még a tőkefelhalmozás megújításának középtávú feltételeit is aláássa. Ebben az értelemben az „utolsó” élelmiszerválságot éljük át: nem azért, mert az élelmezési bizonytalanság meg fog szűnni, hanem mert a 2003–2006-ban kezdődött élelmiszerár-ugrás korszakos, nem pedig fejlődési fordulópont. Ezt jelzi a negatív értékek növekedése: az élet szövedékén belüli társadalomökológiai változások, amelyek közvetlenül akadályozzák a végtelen felhalmozást. A termelés szintjén a szupergyom-hatás a jelenben mutatja a jövőnket: egyre energia- és vegyszerintenzívebb stratégiák szükségesek az agroökológiák fegyelmezéséhez, ahogy ezek a munka/energia formák egyre ellenségesebbé válnak a kommodifikációval szemben. A bioszféra szintjén a kapitalista mezőgazdaság energiaigényes jellege most a globális felmelegedés spirálját táplálja, amely egyre inkább korlátozza magát a kapitalista mezőgazdaságot.

A globális felmelegedés nemcsak az emberiségre jelent alapvető veszélyt, hanem sokkal előbb és közvetlenebb módon magára a kapitalizmusra is. Ez megfordítja a radikális kritika szokásos irányvonalát, amely túlértékeli a kapitalizmus ellenálló képességét ezekkel a változásokkal szemben – ez a túlértékelés abból ered, hogy a kapitalizmust a természetre ható társadalmi rendszerként, nem pedig az élet szövetekén keresztül fejlődő világökológiaként értelmezzük. A negatív érték látens állapotban való fenntartásának feltétele azonban az entrópia árutermelésből való kivonásának lehetősége volt. Ma az ilyen látens negatív értéket már nem lehet kivonni az árutermelésből. A bolygó ellentmondásai – a bioszférától (éghajlat) a testig (betegség) – most szokatlan erővel és hangsúlyossággal hatolnak be a globális újratermelési és termelési viszonyokba. A globális felmelegedés az elkövetkező két évtizedben olyan alaposan mobilizálni fogja az eddig lappangó negatív értéket – amelyet a kapitalista mezőgazdaság táplál, és amely viszont aláássa az Olcsó Élelmiszer-modellt –, hogy nehéz elképzelni, hogyan maradhatna fenn a kapitalista mezőgazdasági modell.

Ez nemcsak a rendszer belső (a tőke körforgásában jelen levő) ellentmondásai miatt van így, hanem a kapitalizmus értékesülési projektjének új ontológiai kihívása miatt is (a kapitalista civilizáción belül). A negatív érték destabilizálja az értéktöbbletet, és ezáltal új, emancipációs és egalitárius távlatokat nyit meg. Az innentől kezdve egyre csak sűrűsödő negatív érték akadálya a tőkének, mint olyannak; ugyanakkor bátorítja egy új ontológiai politika kibontakozását, amely az élelmiszer, a természet és minden más alternatív értékelésének lehetőségét hordozza magában. Ezek az alternatív értékelések alapvető fontosságúak lesznek ahhoz, hogy átfordítsák napjaink negatív értékét alternatív etikai-politikai értékelésekké, amelyek hegemónná válhatnak. Azzal, hogy rámutatnak: a kapitalizmus értékviszonyai valójában a „semmi értékei” (Patel 2009), az új ellentmondások és az új mozgalmak megkérdőjelezzik minden értékét. Az olcsó élelmiszer vége egyben a modernitás vége is lehet – és valami sokkal jobbnak a kezdete.

Fordította: Bodor Krisztofer, Csurgó Dénes, Rosenfeld Annajuli
Az eredetivel egybevetette: Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abel, Wilhelm (1980): *Agricultural Fluctuations in Europe: From the Thirteenth to the Twentieth Centuries*. St. Martin's.
- Acker, Thomas L. – Atwater, Chelsea – Smith, Dean Howard (2013): Part B. Energy Sources. In: *Economics, Planning, and Policy*, Vol. 8., No. 4.: 420-430.
- Agricola, Georgius (1950): *De Re Metallica*. Dover.
- Akram-Lodhi, A. Haroon (2013): *How to Build Food Sovereignty*. Interneten: <https://www.tni.org/en/briefing/how-build-food-sovereignty> (Letöltve: 2021.08.18.)
- Alkon, Alison Hope – Agyeman, Julian (2011): *Cultivating Food Justice: Race, Class, and Sustainability*. MIT Press.
- Alkon, Alison Hope – Mares, Teresa Marie (2012): Food Sovereignty in US Food Movements: Radical Visions and Neoliberal Constraints. In: *Agriculture & Human Values* Vol. 28., No. 3.: 347-359.
- Allen, Robert C. (1982): The Efficiency and Distributional Consequences of Eighteenth Century Enclosures. In: *Economic Journal*, Vol. 92.: 937-953.
- Allen, Robert C. (1999): Tracking the Agricultural Revolution in England. In: *Economic History Review*, Vol. 52., No. 2.: 209-35.
- Allen, Robert C. (2000): Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800. In: *European Review of Economic History*, Vol. 3., No. 1.: 1-26.
- Altizer, Sonia – Ostfeld, Richard S. – Johnson, Pieter T. J. – Kutz, Susan – Harvell, C. Drew (2013): Climate Change and Infectious Diseases. In: *Science*, Vol. 341., No. 6145.: 514-19.
- Amir, Samin (2011): *Food Movements Unite! Strategies to Transform Our Food System*. Szerk.: Holt-Giménez, Eric. Food First Books.
- Araghi, Farshad (2009): Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism. In: *Review*, Vol. 32., No. 1.: 113-46.
- Arroyo Abad, Leticia – Davies, Elwyn – van Zanden, Jan Luiten (2012): Between Conquest and Independence: Real Wages and Demographic Change in Spanish America, 1530-1820. In: *Explorations in Economic History*, Vol. 49., No. 2.: 149-166.
- Appleby, Andrew B. (1980): Epidemics and Famine in the Little Ice Age, 1550-1700. In: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 10., No. 4.: 643-663.
- Asseng, Senthold et al (2014): Rising Temperatures Reduce Global Wheat Production. In: *Nature Climate Change*, Vol. 11.: 143-147.
- Balakrishnan, Gopal (2009): Speculations on the Stationary State. In: *New Left Review*, Vol. 59.: 5-26.

- Barnosky, Anthony D. – Hadly Elizabeth A. – Bascompte, Jordi – Berlow, Eric E. – Brown, James H. – Fortelius, Mikael – Getz, Wayne M. – Harte, John – Hastings, Alan – Marquet, Pablo A. – Martinez, Neo D. – Mooers, Arne – Roopnarine, Peter – Vermeji, Geerat, – Williams, John W. – Gillespie, Rosemary – Kitzes, Justin – Marshall, Charles – Matzke, Nicholas – Mindell, David P. – Revilla, Eloy – Smith, Adam B. (2012): Approaching a State Shift in Earth's Biosphere. In: *Nature*, Vol. 486.: 52–58.
- Bayly, Christopher (2004): *The Birth of the Modern World, 1780–1914*. Blackwell.
- Benbrook, Charles M. (2009): Impacts of Genetically Engineered Crops on Pesticide Use in the United States: The First Thirteen Years. In: *The Organic Center*. Interneten: www.organic-center.org (Letöltve: 2021.04.16.)
- Benbrook, Charles M. (2012): Impacts of Genetically Engineered Crops on Pesticide Use in the US: The First Sixteen Years. In: *Environmental Sciences Europe*, Vol. 24., No. 1.: 1–13.
- Bernstein, Henry (2010): *Class Dynamics of Agrarian Change*. Fernwood.
- Bernstein, Henry (2014): Food Sovereignty Via the 'Peasant Way': A Sceptical View. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 41., No. 6.: 1031–63.
- Braconier, Henrik – Nicoletti, Giuseppe – Westmore, Ben (2014): Policy Challenges for the Next 50 Years. In: *OECD Economic Policy Paper*, No. 9.
- Braudel, Fernand – Spooner, Frank (1967): Prices in Europe from 1450 to 1750. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. 4. Szerk: Rich, Edwin Ernest – Wilson, Charles Henry. Cambridge University Press.
- Brenner, Robert (1976): Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. In: *Past & Present*, Vol. 70.: 30–75.
- Brenner, Robert (2001): The Low Countries in the Transition to Capitalism. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 1., No. 2.: 169–241.
- Broadberry, Stephen – Campbell, Bruce – Van Leeuwen, Bas (2013): When Did Britain Industrialise? In: *Explorations in Economic History*, Vol. 50., No. 1.: 16–27.
- Broadberry, Stephen – Campbell, Bruce – Klein, Alexander – Overton, Mark és Van Leeuwen, Bas (2015): *British Economic Growth, 1270–1870*. Cambridge University Press.
- Bump, Philip (2014): *What's Exceptional about the Current Drought — and What Isn't*. Interneten: <http://www.washingtonpost.com/blogs/the-fix/wp/2014/05/17/whats-exceptional-about-the-current-drought-and-what-isnt/> (Letöltve: 2021.08.18.)
- Buntrock, G. (2007): Cheap No More: rising incomes in Asia and ethanol subsidies in America have put an end to a long era of falling food prices, In: *The Economist*, December 6.

- Burkle, Laura A. – Marlin, John C. – Knight, Tiffany M. (2013): Plant-Pollinator Interactions over 120 Years: Loss of Species, Co-occurrence, and Function. In: *Science*, Vol. 339., No.: 6127: 1611-15.
- Caffentzis, George (2013): *In Letters of Blood and Fire: Work, Machines, and the Crisis of Capitalism*. PM Press.
- Campbell, Bruce M. S. – Overton, Mark (1993): A New Perspective on Medieval and Early Modern Agriculture: Six Centuries of Norfolk Farming c. 1250–c. 1850. In: *Past & Present*, Vol. 141.: 38–105.
- Canning, Patrick – Charles, Ainsley – Huang, Sonya – Polenske, Karen R. – Waters, Arnold (2010): Energy Use in the U.S. Food System. In: *Economic Research Report*, No.: 94. United States Department of Agriculture.
- Carson, Rachel (1962): *Silent Spring*. Houghton Mifflin.
- Cerri, Carlos E. P. – Sparovek, Gerd – Bernoux, Martial – Easterlin, Willian E. – Melillo, Jerry M. – Cerri, Carlos Clemente (2007): Tropical Agriculture and Global Warming. Impacts and Mitigation Options. In: *Scientia Agricola*, Vol. 64., No. 1.: 83–99.
- Challinor, A. J. – Watson, J. – Lobell, D. B. – Howden, S. M. – Smith, D. R. – Chhetri, N. (2014): A Meta-analysis of Crop Yield under Climate Change and Adaptation. In: *Nature Climate Change*, Vol. 4., No. 4.: 287–291.
- Christopher, Tom (2008): Can Weeds Help Solve the Climate Crisis? In: *New York Times*, Június 29.
- Clapp, Jennifer (2014): Financialization, Distance and Global Food Politics. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 41., No. 5.: 797–814.
- Clapp, Richard W. – Jacobs, Molly M. – Loechler, Edward L. (2008): Environmental and Occupational Causes of Cancer. In: *Reviews on Environmental Health*, Vol. 23., No. 1.: 25.
- Clark, Gregory (1991): Yields per Acre in English Agriculture, 1250–1860. In: *Economic History Review*, Vol. 44., No. 3.: 445–460.
- Clark, Gregory (2007): *Farewell to Alms*. Princeton University Press.
- Clark, Gregory – Huberman, Michael – Lindert, Peter H. (1995): A British Food Puzzle, 1770–1850. In: *Economic History Review*, Vol. 48., No. 2. : 215–237.
- Clark, Brett – York, Richard (2005): Carbon Metabolism. Global Capitalism, Climate Change, and the Biospheric Rift. In: *Theory and Society*, Vol. 34., No. 4.: 391–428.
- Cleaver, Harry (1972): The Contradictions of the Green Revolution. In: *American Economic Review*, Vol. 62., No. 2.: 177–186.
- Cline, William R. (2007): *Global Warming and Agriculture*. Peterson Institute for International Economics.

- Cochrane, Willard W. (1979): *The Development of American Agriculture. A Historical Analysis*. University of Minnesota Press.
- Cook, Christopher D. (2005): The Spraying of America. In: *Earth Island Journal*. Interneten: http://www.earthisland.org/journal/index.php/eij/article/the_spraying_of_america/ (Letöltve: 2014.07.16.)
- Cowen, Tyler (2011): *The Great Stagnation*. Penguin.
- Cox, Christopher R. (2014): *Synthesizing the Vertical and the Horizontal: A World-Ecological Analysis of 'the' Industrial Revolution*. Portland State University.
- Cronon, William (1991): *Nature's Metropolis*. Norton.
- Crosby, Alfred W. Jr. (1972): *The Columbian Exchange. Biological and Cultural Consequences of 1492*. Academic Press.
- Cunfer, Geoff – Krausmann, Fridolin (2009): Sustaining Soil Fertility. Agricultural Practice in the Old and New Worlds. In: *Global Environment*, Vol. 4.: 29–30.
- Cunfer, Geoff (2004): Manure Matters on the Great Plains Frontier. In: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 34., No. 4.: 539–567.
- Custers, Peter (2007): *Questioning Globalized Militarism*. Merlin Press.
- Dai, Aiguo (2011): Drought under Global Warming. In: *Climate Change*, Vol. 2., No. 1.: 45–65.
- Dantas, Gautam – Sommer, Morten O. A. (2014): How to Fight Back Against Antibiotic Resistance. In: *American Scientist*, Vol. 102., No. 1.: 42–51.
- Davidson, Debra J. – Andrews, Jeffrey – Pauly, Daniel (2014): The Effort Factor: Evaluating the Increasing Marginal Impact of Resource Extraction Over Time. In: *Global Environmental Change*, Vol. 25.: 63–68.
- Davidson, Debra J. (2019): Effort Factor. An Adjustment to our Understanding of Social-Ecological Metabolism in the Era of Peak Oil. In: *Social Problems*, Vol. 66., No. 1.: 69–85.
- Davis, Devra (2007): *The Secret History of the War on Cancer*. Basic Book.
- Davis, Mike (2001): *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*. Verso.
- Davis, Mike (2005): *The Monster at Our Door: The Global Threat of Avian Flu*. Verso.
- Dobb, Maurice H. (1951): *Some Aspects of Economic Development*. Delhi School of Economics.
- Dobbs, Richard – Oppenheim, Jeremy – Thompson, Fraser – Brinkman, Marcel – Zornes, Marc (2011): *Resource Revolution*. McKinsey Global Institute.
- Doublet, Vincent – Labarussias, Maureen – de Miranda, Joachim R. – Moritz, Robin F. A. – Paxton, Robert J. (2014): Bees under Stress: Sublethal Doses of a Neonicotinoid Pesticide and Pathogens Interact to Elevate Honey Bee Mortality across the Life Cycle. In: *Environmental Microbiology*. Interneten: <http://doi.org/10.1111/1462-2920.12426> (Letöltve: 2021.04.16.)

- Ehrenreich, Barbara (2001): Welcome to Cancerland. In: *Harper's Magazine*, November, 43–53.
- Environmental Protection Agency (1975): *DDT. A Review of Scientific and Economic Aspects of the Decision to Ban Its Use as a Pesticide*. United States Department of Commerce. Interneten: <http://www2.epa.gov/sites/production/files/documents/DDT.pdf> (Letöltve: 2014. 08.16.)
- Eriksen, Marcus – Lebreton, Laurent – Carson, Henry – Thiel, Martin – Moore, Charles – Borerro, Jose – Galgani, Francois – Ryan, Peter – Reisser, Julia (2014): Plastic Pollution in the World's Oceans: More than 5 Trillion Plastic Pieces Weighing over 250,000 Tons Afloat at Sea. In: *PLoS ONE*, Vol. 9., No. 1.: e111913.
- Fairbrother, Anne – Purdy, John – Anderson, Troy – Fell, Richard (2014): Risks of Neonicotinoid Insecticides to Honeybees. In: *Environmental Toxicology and Chemistry*, Vol. 33., No. 4.: 719–731.
- FAO (2014): *Innovation in Family Farming*. Food and Agriculture Organization.
- Food and Water Watch, Superweeds (2013): *How Biotech Crops Bolster the Pesticide Industry*. Food and Water Watch.
- Foster, John Bellamy (2007): Notes from the Editors. In: *Monthly Review*, Vol. 58., No. 1. Interneten: <http://monthlyreview.org/2007/03/01/march-2007-volume-58-number-10>
- Foster, John Bellamy (2011): Capitalism and the Accumulation of Catastrophe. In: *Monthly Review*, Vol. 63., No. 7.: 16.
- Fraser, Nancy (2014): Behind Marx's Hidden Abode. In: *New Left Review*, Vol. 86.: 55–72.
- Friedmann, Harriet (2000): What on Earth Is the Modern World-System? Foodgetting and Territory in the Modern Era and Beyond. In: *Journal of World-Systems Research*, Vol. 6., No. 2.: 491–92.
- Friedmann, Harriet (2005): Feeding the Empire. In: *The Empire Reloaded: Socialist Register 2005*. Szerk: Panitch, Leo – Leys, Colin. Merlin.
- Friedmann, Harriet (2007): Scaling Up: Bringing Public Institutions and Food Service Corporations into the Project for a Local, Sustainable Food System in Ontario. In: *Agriculture and Human Values*, Vol.: 24., No. 3.: 389–398.
- Friedmann, Harriet (2011): Food Sovereignty in the Golden Horseshoe Region of Ontario. In: *Food Sovereignty in Canada: Creating Just and Sustainable Food Systems*. Szerk.: Wittman, Hannah – Desmarais, A. A. – Wiebe, N. Fernwood. 168–89.
- Friedrich, Johannes – Damassa, Thomas (2014): The History of Carbon Dioxide Emissions. In: *World Resources Institute blog*, Május 21. Interneten: <http://www.wri.org/blog/2014/05/history-carbon-dioxide-emissions> (Letöltve: 2014.08.08.)
- Gilbert, Natasha (2013): A Hard Look at GM Crops. In: *Nature*, Vol. 497.: 24–26.

- Gilbert, Paul Robert (2013): Deskillung, Agrodiversity, and the Seed Trade. In: *Agriculture and Human Values*, Vol. 30., No. 1.: 101–14.
- Gill, Richard J. – Raine, Nigel E. (2014): Chronic Impairment of Bumblebee Natural Foraging Behaviour Induced by Sublethal Pesticide Exposure. In: *Functional Ecology*, Vol. 28., No. 6.: 1459–71.
- Gordon, Kate (2014): *Risky Business. The Economic Risks of Climate Change in the United States*. Risky Business Project.
- Gordon, Linda (1990): US Women's History. In: *The New American History*. Szerk. Foner, Eric. Temple University Press.
- Gordon, Robert J. (2012): Is US Economic Growth Over? In: *Working Paper*, Vol. 18315. National Bureau of Economic Research. Interneten: <http://www.nber.org/papers/w18315> (Letöltve: 2014.01.14.)
- Goulson, Dave (2012): Decline of Bees Forces China's Apple Farmers to Pollinate by Hand. In: *China Dialogue*, Október 2. Interneten: <https://www.chinadi-ologue.net/article/show/single/en/5193> (Letöltve: 2014.07.18.)
- GRAIN (2014): *2,4-D soy: waging war on peasants*. Interneten: <http://www.grain.org/article/entries/4945-2-4-d-soy-waging-war-on-peasants> (Letöltve: 2014.06.04.)
- GRAIN (2014): *Hungry for Land*. Interneten: <http://www.grain.org/article/entries/4929-hungry-for-land-small-farmers-feed-the-world-with-less-than-a-quarter-of-all-farmland> (Letöltve: 2014.01.24.)
- Griffin, Daniel – Anchukaitis, Kevin J. (2014): How Unusual Is the 2012–2014 California Drought. In: *Geophysical Research Letters*, Vol. 41.: 9017.
- Gurian-Sherman, David (2009): *Failure to Yield. Evaluating the Performance of Genetically Engineered Crops*. Union of Concerned Scientists. Interneten: <https://www.ucsusa.org/sites/default/files/2019-10/failure-to-yield.pdf> (Letöltve: 2021.04.16.)
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Herzog, Timothy (2009): World Greenhouse Gas Emissions in 2005. In: *WRI Working Paper* (július). World Resources Institute. Interneten: http://www.papierenkarton.nl/uploads/world_greenhouse_gas_emissions_2005.pdf (Letöltve: 2014. július 4.)
- Hobsbawm, Eric J. (1968): *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day*. Penguin.
- Holt-Giménez, Eric – Altieri, Miguel A. (2013): Agroecology, Food Sovereignty, and the New Green Revolution. In: *Agroecology and Sustainable Food Systems*, Vol.: 37., No. 1.: 90–102.
- Horne, Suzie (2014): US Drought Could Halve Wheat Harvest in Oklahoma. In: *Farmer's Weekly*, Május 12. Interneten: <http://www.fwi.co.uk/articles/>

- 12/05/2014/144492/us-drought-could-halve-wheat-harvest-in-oklahoma.htm (Letöltve: 2014.05.12.)
- Houtart, François (2010): *Agrofuels: Big Profits, Ruined Lives and Ecological Destruction*, Pluto Press.
- Howard, Peter H. – Sterner, Thomas (2014): *Raising the Temperature on Food Prices. Climate Change, Food Security, and the Social Cost of Carbon*. (Agricultural & Applied Economics Association éves találkozására elkészített írás. Minneapolis, 2014. július 27–29.) Interneten: http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/170648/2/PeterHHoward_AAEA2014_1.pdf (Letöltve: 2014. 07.13.)
- Howitt, Richard – Medellín-Azuara, Josué – MacEwan, Duncan – Lund, Jay – Sumner, Daniel (2014): *Economic Analysis of the 2014 Drought for California Agriculture*. Center for Watershed Sciences, University of California. Interneten: https://watershed.ucdavis.edu/files/content/news/Economic_Impact_of_the_2014_California_Water_Drought.pdf (Letöltve: 2014.07.17.)
- Hufton, Olwen (1983): Social Conflict and the Grain Supply in Eighteenth-Century France. In: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 14., No. 2.: 288–320.
- Ingber, Sasha (2014): As Honeybees Die Off, First Inventory of Wild Bees Is Under Way: Could Wild Bees Be the Key to Saving U.S. Crops? In: *National Geographic online*. Interneten: <http://news.nationalgeographic.com/news/2014/07/140711-wild-bees-north-america-honeybees-science/> (Letöltve: 2014.07.14.)
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2007): *Climate Change 2007. Synthesis Report*. Intergovernmental Panel on Climate Change, 36. Interneten: http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr.pdf (Letöltve: 2014.07.26.)
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2014): Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change*. Intergovernmental Panel on Climate Change. Interneten: http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/wg3/ipcc_wg3_ar5_summary-for-policymakers.pdf (Letöltve: 2015.01.20.)
- Isakson, S. Ryan (2014): Food and Finance: The Financial Transformation of Agro-food Supply Chains. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 41., No. 5.: 749–775.
- Jackson, R. V. (1985): *Growth and Deceleration in English Agriculture, 1660–1790*. In: *Economic History Review*, Vol. 38., No. 3.: 333–351.
- Jacobsen, Rowan (2011): *Fruitless Fall: The Collapse of the Honey Bee and the Coming Agricultural Crisis*. Bloomsbury.

- Jakes, Aaron G. (2015): *State of the Field: Agrarian Transformation, Colonial Rule, and the Politics of Material Wealth in Egypt, 1882–1914*. PhD disszertáció. New York University.
- Jones, Lim S. – Howe, Robin A. (2014): Microbial Resistance and Superbugs. In: *Biofilms in Infection Prevention and Control: A Healthcare Handbook*. Szerk.: Percival, Steven L. et al. Academic Press. 257–86.
- Kaufman, Frederick (2012): *Bet the Farm: How Food Stopped Being Food*. Wiley.
- Kearns, Carol A. – Inouye, David W. – Waser, Nickolas M. (1998): Endangered Mutualisms: The Conservation of Plant-Pollinator Interactions. In: *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 29.: 83–112.
- Keats, Sharada – Wiggins, Steve (2010): *Non-staple Foods & Micro-nutrient Status*. Overseas Development Institute.
- Kenney, Martin – Buttel, Frederick (1985): Biotechnology: Prospects and Dilemmas for Third World development. In: *Development and Change*, Vol. 16. No. 1.: 61–91.
- Kloppenborg, Jack R. Jr. (1988): *First the Seed. The Political Economy of Plant Biotechnology, 1492–2000*. Cambridge University Press.
- Kosek, Jake (2011): The Natures of the Beast: On the New Uses of the Honey Bee. In: *Global Political Ecology*. Szerk.: Peet, Richard – Robbins, Paul – Watts, Michael. Routledge. 227–253.
- Kucharik, Christopher J. – Serbin, Shawn P. (2008): Impacts of Recent Climate Change on Wisconsin Corn and Soybean Yield Trends. In: *Environmental Research Letters*, Vol. 3., No. 3.: 034003.
- Kumbamu, Ashok (2010): *Grounding Global Seeds: A Contextual Comparison of the Politico-Ecological Implications of Genetically Modified Crops for Farming Communities in Alberta (Canada) and Andhra Pradesh (India)*. University of Alberta. Interneten: <https://doi.org/10.7939/R3QD41> (Letöltve: 2021.04.16.)
- Lam, Hon-Ming – Remais, Justin – Fung, Ming-Chiu – Xu, Liqing – Sun, Samuel Sai-Ming (2013): Food Supply and Food Safety Issues in China. In: *The Lancet*, Vol. 381.: 2044–53.
- La Vía Campesina (2007): Nyéléni Nyilatkozat. In: *nyeleni.org*, Interneten: <https://nyeleni.org/spip.php?article344> (Letöltve: 2021.08.18.)
- Lindert, Peter H. – Williamson, Jeffrey G. (1983): Reinterpreting Britain's Social Tables, 1688–1913. In: *Explorations in Economic History*, Vol. 20., No. 1.: 94–109.
- Lipsett-Rivera, Sonya (1999): Puebla's Eighteenth-Century Agrarian Decline. In: *Hispanic American Historical Review*, Vol. 70., No. 3.: 463–481.
- Lobell, David B. – Field, Christopher B. (2007): Global Scale Climate–Crop Yield Relationships and the Impacts of Recent Warming. In: *Environmental Research Letters*, Vol. 2., No. 1.: 014002.

- Lobell, David B. – Schlenker, Wolfram – Costa-Roberts, Justin (2011): Climate Trends and Global Crop Production since 1980. In: *Science*, Vol. 333., No. 6042.: 616.
- Lobell, David B. – Roberts, Michael J. – Schlenker, Wolfram – Braun, Noah – Little, Bertis B. – Rejesus, Roderick M. – Hammer, Graeme L. (2014): Greater Sensitivity to Drought Accompanies Maize Yield Increase in the USMidwest. In: *Science*, Vol. 344., No. 6183.: 516–519.
- Lovett, Richard A. (2010): Huge Garbage Patch Found in Atlantic Too. In: *National Geographic News*, Március 2. Interneten: <http://news.nationalgeographic.com/news/2010/03/100302-new-ocean-trash-garbage-patch/> (Letöltve: 2014.07.29.)
- Lyon, Phil – Colquhoun, Anne – Alexander, Emily (2003): Deskillling the Domestic Kitchen: National Tragedy or the Making of a Modern Myth? In: *Food Service Technology*, Vol. 3., No. 3–4.: 167–75.
- Malm, Andreas (2013): The Origins of Fossil Capital. In: *Historical Materialism*, Vol. 21., No. 1.: 15–68.
- Manning, Richard (2000): *Food's Frontier: The Next Green Revolution*, University of California Press.
- Mantoux, Paul (1961): *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*. Harper & Row.
- Marbuah, George – Gren, Ing-Marie – McKie, Brendan (2014): Economics of Harmful Invasive Species. In: *Diversity*, Vol. 6., No. 3.: 500–523.
- Marcotty, Josephine (2014): Nature's Dying Migrant Worker. In: *Star-Tribune*, July 6. Interneten: <http://www.startribune.com/local/264929101.html> (Letöltve: 2014.07.14.)
- Margono, Belinda Arunarwati – Potapov, Peter V. – Turubanova, Svetlana – Stolle, Fred – Hansen, Matthew C. (2014): Primary Forest Cover Loss in Indonesia over 2000–2012. In: *Nature Climate Change*, Vol. 4., No. 8.: 730–35.
- Marley, Benjamin (2016): The Coal Crisis in Appalachia: Agrarian Transformation, Commodity Frontiers, and the Geographies of Capital. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 16., No. 2.: 225–254.
- Marx, Karl ([1867] 1967): *A tőke, 1. kötet*. Marx-Engels összes művei, 23. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1859] 1965): *Előszó a Politikai gazdaságtan bírálatához*. Marx-Engels összes művei 13. Kossuth Könyvkiadó, 17–20.
- Marx, Karl (1967): *Capital*, szerk. Frederick Engels, 3. vols. New York: International Publishers, 119–121.
- Mellilo, Jerry M. – Richmond, Terese – Yohe, Gary W. (2014): *Climate Change Impacts in the United States. The Third National Climate Assessment, U.S. Global Change Research Program*. US Government Printing Office.

- McMichael, Philip D. (1984): *Settlers and the Agrarian Question: Capitalism in Colonial Australia*. Cambridge University Press.
- McMichael, Anthony J. (1993): *Planetary Overload. Global Environmental Change and the Health of the Human Species*. Cambridge University Press.
- McMichael, Philip (2006): Peasant Prospects in the Neoliberal Age. In: *New Political Economy*, Vol. 11., No. 3.: 407–18.
- McMichael, Philip (2012): The Land Grab and Corporate Food Regime Restructuring. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 39., Nos. 3–4.: 681–701.
- McMichael, Philip (2013): *Food Regimes and Agrarian Questions..* Fernwood.
- Moore, Charles (2003): Trashed. Across the Pacific Ocean, Plastics, Plastics, Everywhere. In: *Natural History*, Vol. 112., No. 9.: 46–51.
- Moore, Jason W. (2007): *Ecology and the Rise of Capitalism*, University of California.
- Moore, Jason W. (2009): Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the ‘First’ Sixteenth Century, Part I. In: *Review*, Vol. 32., No. 4.: 345–90.
- Moore, Jason W. (2010a): The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World Ecology, 1450–2010. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 3.: 389–413.
- Moore, Jason W. (2010b): ‘Amsterdam Is Standing on Norway’ Part I: The Alchemy of Capital, Empire, and Nature in the Diaspora of Silver, 1545–1648. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 1.: 35–71.
- Moore, Jason W. (2010c): ‘Amsterdam Is Standing on Norway’ Part II: The Global North Atlantic in the Ecological Revolution of the Long Seventeenth Century, In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 2.: 188–227.
- Moore, Jason W. (2010d): Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the ‘First’ Sixteenth Century, Part II. In: *Review*, Vol. 33., No. 1.: 1–24.
- Moore, Jason W. (2011): Transcending the Metabolic Rift. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 38, No. 1.: 1–46.
- Moore, Jason W. (2012): Cheap Food & Bad Money: Food, Frontiers, and Financialization in the Rise and Demise of Neoliberalism. In: *Review*, Vol. 33., Nos. 2–3.: 125–161.
- Moore, Jason W. (2013): *From Object to Oikeios: Environment-Making in the Capitalist World-Ecology*. Fernand Braudel Center, Binghamton University.
- Moore, Jason W. (2014): *The Capitalocene, Part II: Abstract Social Nature and the Limits to Capital*. Fernand Braudel Center, Binghamton University. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/264457281_The_Capitalocene_Part_II_Abstract_Social_Nature_and_the_Limits_to_Capital (Letöltve: 2021.04.18.)
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life*. Verso.

- Moore, Jason W. – Patel, Raj (2017): *A History of the World in Seven Cheap Things. A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*. Verso.
- Moore, Jason W. (2017): The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis. In: *Journal of Peasant Studies*. Interneten: <https://doi.org/10.1080/03066150.2016.1235036> (Letöltve: 2021.04.16.)
- Moore, Jason W. (2017): The Capitalocene Part II. Accumulation by Appropriation and the Centrality of Unpaid Work/Energy. In: *The Journal of Peasant Studies*. Interneten: <https://doi.org/10.1080/03066150.2016.1272587> (Letöltve: 2021.08.18.)
- Moore, Jason W. (2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell féltetni “a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, Vol. 25.: 17-52. Interneten: http://fordulat.net/pdf/25/FORDULAT25_MOORE_AZ%20OLCSO%20TERMESZET%20VEGE.pdf (Letöltve: 2021.04.18.)
- Myers, Samuel S. – Zanobetti, Antonella – Kloog, Itai – Huybers, Peter – Leakey, Andrew – Bloom, Arnold – Carlisle, Eli – Dietterich, Lee – Fitzgerald, Glenn – Hasegawa, Toshihiro – Holbrook, N. Michele – Nelson, Randall L. – Ottoman, Michael – Raboy, Victor – Sakai, Hidemitsu – Sartor, Karla – Schwartz, Joel – Seneweera, Saman – Tausz, Michael – Usui, Yasuhiro (2014): Increasing CO2 Threatens Human Nutrition. In: *Nature*, Vol. 510., No. 7503.: 139–142.
- NASA Earth Observatory (2014): *Drought Stressing California’s Plantscape*, február 14. Interneten: <http://earthobservatory.nasa.gov/IOTD/view.php?id=83124> (Letöltve: 2014.05.19.).
- National Cancer Institute (2011): *Cancer Prevalence and Cost of Care Projections*. Interneten: <http://costprojections.cancer.gov/> (Letöltve: 2014.07.16.)
- Nef, John U. (1964): *The Conquest of the Material World*. Meridian.
- Niblett, Michael (2012): World-Economy, World-Ecology, World Literature. In: *Green Letters*, Vol. 16., No. 1.: 15–30.
- Nicolaides, Becky M. (2002): *My Blue Heaven: Life and Politics in the Working-Class Suburbs of Los Angeles, 1920–1965*. University of Chicago Press.
- Nitzan, Jonathan – Bichler, Shimshon (2009): *Capital as Power: A Study of Order and Creorder*. Routledge.
- North, Douglas C. (1966): *The Economic Growth of the United States, 1790–1860*. Norton.
- OECD (2014): *Agricultural Outlook 2014–2023*. OECD Publishing.
- O’Brien, Patrick K. (1977): Agriculture and the Industrial Revolution. In: *Economic History Review*, Vol. 30, No. 1.: 166–181.
- O’Brien, Patrick K. (1985): Agriculture and the Home Market for English Industry, 1660–1820. In: *English History Review*, Vol. 100.: 773–800.

- O'Connor, James (1997): *Natural Causes. Essays in Ecological Marxism*. Guilford Press.
- O'Connor, James (1998): *Natural Causes: Essays in Ecological Socialism*. Guilford Press.
- Ort, Donald R. – Long, Stephen P. (2014): Limits on Yields in the Corn Belt. In: *Science*, Vol. 344., No. 6183.: 484.
- Ortiz, Roberto José (2016): Agro-Industrialization, Petrodollar Illusions and the Transformation of the Capitalist World Economy in the 1970s: The Latin American Experience. In: *Critical Sociology*, Vol. 42., No. 4-5.: 599-62.
- Page, Brian – Walker, Richard (1991): From Settlement to Fordism. The Agro-industrial Revolution in the American Midwest. In: *Economic Geography*, Vol. 67., No. 4.: 281-315.
- Parenti, Christian (2012): The Book That Launched a Movement. In: *The Nation*, December 24/31.: 24-26.
- Parenti, Christian (2015): Environment Making State. Territory, Nature, and Value. In: *Antipode*, Vol. 47., No. 4.: 829-848.
- Parker, William N. (1991): *Europe, America, and the Wider World. Essays on the Economic History of Western Capitalism*. Cambridge University Press.
- Patel, Raj (2007): *Stuffed and Starved*. Melville House.
- Patel, Raj (2009): *The Value of Nothing: How to Reshape Market Society and Redefine Democracy*. Picador.
- Patel, Raj (2013): The Long Green Revolution. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 40., No. 1.: 1-63.
- Pawłowski, Lucjan (2011): How Heavy Metals Affect Sustainable Development. In: *Ochrona Środowiska*, Vol. 13. No. 2.: 51-64.
- Peng, Shaobing – Huang, Jianliang – Sheehy, John E. – Laza, Rebecca C. – Visperas, Romeo M. – Zhong, Xuhua – Centeno, Grace S. – Khush, Gurdev S. – Cassman, Kenneth G. (2004): Rice Yields Decline with Higher Night Temperature from Global Warming. In: *Proceedings of the National Academic of Science*, Vol. 101., No. 27.: 9971-9975.
- Perkins, John H. (1997): *Geopolitics and the Green Revolution. Wheat, Genes, and the Cold War*. Oxford University Press.
- Pesticide Action Network Asia and the Pacific (2010): *Communities in Peril. Global Report on Health Impacts of Pesticide Use in Agriculture*. Pesticide Action Network Asia and the Pacific.
- Peters, Glen P. – Marland, Gregg – Qué' re, Corinne Le- Boden, Thomas – Canadell, Josep G. – Raupach, Michael R. (2012): Rapid Growth in CO2 Emissions after the 2008-2009 Global Financial Crisis. In: *Nature Climate Change*, Vol. 2., No. 1.: 2-4.

- Pettinger, Clare – Holdsworth, Michelle – Gerber, Mariette (2006): Meal Patterns and Cooking Practices in Southern France and Central England. In: *Public Health Nutrition*, Vol. 9., No. 8.: 1020–26.
- Pimentel, David – Hurd, Lawrence E. – Bellotti, Anthony C. – Forster, Mark J. – Oka, I. N. – Sholes, Owen D. – Whitman, R. J. (1973): Food Production and the Energy Crisis. In: *Science*, Vol. 182., No. 4111.: 443–449.
- Pimentel, David (2010): The Effects of Antibiotic and Pesticide Resistance on Public Health. In: *Antibiotic Resistance: Implications for Global Health and Novel Intervention Strategies*. Szerk: Mack, Alison – Relman, David A. – Choffnes, Eileen R. National Academies Press. 270.
- Plumer, Brad (2014): Good News: Honeybee Deaths Went Down Last Winter. In: *Vox*, Május 15. Interneten: <http://www.vox.com/2014/5/15/5720232/good-news-honeybee-deaths-are-finally-declining> (Letöltve: 2014.07.13.)
- Pollan, Michael (2006): *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*, Penguin.
- Pollan, Michael (2008): *In Defense of Food: An Eater's Manifesto*. Penguin.
- Postone, Moishe (1993): *Time, Labor, and Social Domination*. Cambridge University Press.
- Ponting, Clive (1991): *A Green History of the World*. St. Martin's.
- Post, Charles (2011): *The American Road to Capitalism. Studies in Class-Structure, Economic Development and Political Conflict, 1620–1877*. Brill.
- Reynolds, Laura – Nierenberg, Danielle (2014): Disease and Drought Curb Meat Production and Consumption. In: *Vital Signs*, Vol. 20., Szerk.: Worldwatch Institute. Island Press. 49–52.
- Rockström, Johan et al. (2009): Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. In: *Ecology and Society*, Vol. 14., No. 2., Interneten: <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32/> (Letöltve 2021.04.18)
- Ross, Eric B. (2000): *The Malthus Factor: Poverty, Politics and Population in Capitalist Development*. The CornerHouse.
- Scott, James C. (1998): *Seeing Like a State*. Yale University Press.
- Schlenker, Wolfram – Roberts, Michael J. (2009): Nonlinear Temperature Effects Indicate Severe Damages to US Crop Yields under Climate Change. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 106., No. 37.: 15594–15598.
- Sewell Jr., William H. (2008): Temporalities of Capitalism. In: *Socio-Economic Review*, Vol. 6.: 517–37.
- Sharae Deckard (kézirat): *Mapping the World-Ecology*. Interneten: https://www.academia.edu/2083255/Mapping_the_World_Ecology_Conjectures_on_World_Ecological_Literature (Letöltve: 2021.04.18.)

- Singh, Shiv Mohan – Sharma, Jagdev – Gawas-Sakhalkar, Puja– Upadhyay, Ajay K. – Naik, Simantini – Pedneker, Shailesh M. – Ravindra, Rasik (2013): Atmospheric Deposition Studies of Heavy Metals in Arctic by Comparative Analysis of Lichens and Cryoconite. In: *Environmental Monitoring and Assessment*, Vol. 185., No. 2.: 1367–1376.
- Slaughter, Thomas P. (1986): *The Whiskey Rebellion*. Oxford University Press.
- Smiley, Gene (2004): US Economy in the 1920s. In: *EH.Net Encyclopedia*. Szerk.: Robert Whaples. Interneten: <http://eh.net/encyclopedia/the-u-s-economy-in-the-1920s/> (Letöltve: 2014.06.3.)
- Solnit, Rebecca (2008): The Revolution Has Already Occurred. In: *The Nation*. Interneten: <https://www.thenation.com/article/archive/revolution-has-already-occurred/> (Letöltve: 2021.04.16.)
- Sonnenfeld, David A. (1992): Mexico's „Green Revolution,” 1940–1980. Towards an Environmental History. In: *Environmental History Review*, Vol. 16., No. 4.: 28–52.
- Steingraber, Debra (1997): *Living Downstream. An Ecologist Looks at Cancer and the Environment*. Vintage.
- Steinhart, John S. – Steinhart, Carol E. (1974): Energy Use in the U.S. Food System. In: *Science*, Vol. 184., No. 4134.: 307–316.
- Tegtmeier, Erin M. – Duffy, Michael D. (2004): External Costs of Agricultural Production in the United States. In: *International Journal of Agricultural Sustainability*, Vol. 2., No. 1: 1–20.
- Thakur, J. S. – Rao, B. T. – Rajwanshi, A. – Parwana, H. K. – Kumar, R. (2008): Epidemiological Study of High Cancer among Rural Agricultural Community of Punjab in Northern India. In: *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 5., No. 5.: 399–407.
- The Economist (2014): Antibiotic Resistance: The Drugs Don't Work. In: *The Economist*, Május 3. Interneten: <http://www.economist.com/node/21601547/print> (Letöltve: 2021.04.16.)
- The Guardian (2015): Miracle Grow: Indian Rice Farmer Uses Controversial Method for Record Crop. In: *The Guardian*, Május 12. Interneten: <http://www.theguardian.com/global-development/2014/may/13/miracle-grow-indian-rice-farmer-sri-system-rice-intensification-record-crop> (Letöltve: 2021.04.16.)
- The White House (2014): *Fact Sheet: The Economic Challenge Posed by Declining Pollinator Populations*. Interneten: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/06/20/fact-sheet-economic-challenge-posed-declining-pollinator-populations> (Letöltve: 2014.07.14.)
- Tracy, Tennille (2015): More Beekeepers Sour on Profession as Winter Die-Offs Continue. In: *Wall Street Journal*, Január 23. Interneten: <http://www.wsj>.

- com/articles/more-beekeepers-sour-on-profession-as-winter-die-offs-continue-1422057396 (Letöltve: 2015.01.24.)
- Thomas, Brinley (1982): Feeding England during the Industrial Revolution. In: *Agricultural History*, Vol. 56., No. 1.: 328–342.
- Tilman, David – Cassman, Kenneth G. – Matson, Pamela A. – Naylor, Rosamond – Polasky, Stephen (2002): Agricultural Sustainability and Intensive Production Practices. In *Nature*, Vol. 418., No. 6898.: 671–677.
- Turner, Michael (1984): Agricultural Productivity in Eighteenth-Century England. In: *Economic History Review*, Vol. 37., No. 2.: 252–257.
- Turner, Michael (1984) *Enclosures in Britain, 1750–1830*. Palgrave Macmillan.
- United Nations Commission on Trade and Development (2013): *Wake Up before It's Too Late. Make Agriculture Truly Sustainable Now for Food Security in a Changing Climate*. United Nations.
- United States Department of Agriculture (2012): Climate Change and Agriculture in the United States. Effects and Adaptation. In: *USDA Technical Bulletin 1935*. 39–40.
- United States Drought Monitor (2014): *U.S. Drought Monitor*, Május 15. Interneten: <http://droughtmonitor.unl.edu/> (Letöltve: 2014.05.18.)
- United States. In: *International Journal of Agricultural Sustainability*, Vol. 2., No. 1.: 1–20.
- Uphoff, Norman (1999): Agroecological Implications of the System of Rice Intensification (SRI) in Madagascar. In: *Environment, Development and Sustainability*, Vol. 1., No. 3–4.: 297–313.
- Van Bath, B. H. Slicher (1963): *The Agrarian History of Western Europe, 500–1850 A.D.*. St. Martin's.
- Van Boeckel, Thomas P. – Gandra, Sumanth – Ashok, Ashvin – Caudron, Quentin – Grenfell, Bryan T. – Levin, Simon A. – Laxminarayan, Ramanan (2014): Global Antibiotic Consumption 2000 to 2010: An Analysis of National Pharmaceutical Sales Data. In: *The Lancet Infectious Diseases*, Vol. 14., No. 8.: 742–50.
- Van der Ploeg, Jan Douwe (2008): *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan.
- Vanhoute, Eric (2011): From Famine to Food Crisis: What History Can Teach Us about Local and Global Subsistence Crises. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 38., No. 1.: 47–65.
- Vidal, John (2013): India's Rice Revolution. In: *The Guardian*, Február 16. Interneten: <http://www.theguardian.com/global-development/2013/feb/16/india-rice-farmers-revolution> (Letöltve: 2014.05.28.)
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat.

- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1989): *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. Oxford University Press.
- Wallis, Victor (2000): Species Questions. In: *Organization and Environment*, Vol. 13., No. 4.: 500–507.
- Walker, Richard (2004): *The Conquest of Bread. 150 Years of Agribusiness in California*. New Press.
- Weis, Tony (2007): *The Global Food Economy*. Zed.
- Weis, Tony (2013): *The Ecological Hoofprint: The Global Burden of Industrial Livestock*. Zed.
- White, Richard (1995): *The Organic Machine*. Hill & Wang.
- Wittman, Hannah K. (2009): Reworking the Metabolic Rift: La Vía Campesina, Agrarian Citizenship, and Food Sovereignty. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 36., No. 4.: 805–26.
- Wittman, Hannah K. – Desmarais, Annette Aurélie – Wiebe, Nettie (2010): *Food Sovereignty: Reconnecting Food, Nature and Community*. Fernwood.
- World Health Organization (2003): *Climate Change and Human Health—Risks and Responses*. World Health Organization.
- World Health Organization (2014): *Antimicrobial Resistance*. World Health Organization.
- Wright, Angus (1990): *The Death of Ramon Gonzalez. The Modern Agricultural Dilemma*. University of Texas Press.
- Zhang, WenJun – Jiang, FuBin – Ou, JianFeng (2011): Global Pesticide Consumption and Pollution. With China as a Focus. In: *Proceedings of the International Academy of Ecology and Environmental Sciences*, Vol. 1., No. 2.: 125–144.
- Ziska, Lewis H. (2003): Evaluation of the Growth Response of Six Invasive Species to Past, Present and Future Atmospheric Carbon Dioxide. In: *Journal of Experimental Botany*, Vol. 54.: 395–404.
- Zivin, Joshua – Neidell, Matthew (2010): Temperature and the Allocation of Time. In: *Working Paper*, No. 15717. National Bureau of Economic Research.

Barta L. Tamás

FÖLDREFORM ÉS AGRÁRDEMOKRÁCIA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Magyarországon a 20. század első felében a lakosság többsége a mezőgazdaságból élt, így a földtulajdon eloszlása és használata a társadalom életének egyik fontos kérdése volt. A földműveléssel foglalkozó népesség jelentős része nem rendelkezett földtulajdonnal, az ország mezőgazdaságában az arisztokraták kezében lévő nagybirtokok voltak a meghatározóak, amelyek mind a tőkés termelés nagyüzemi bér munkarendszere, mind a korábbi feudális társadalmi viszonyok és függőségek jellegzetességeit magukon viselték. A változás időszerűsége nem csak a mezőgazdasági népesség megélhetése, a javak és termelőeszközök egyenlőbb elosztása miatt vetődött fel már a századfordulótól kezdve, hanem azért is, mert a világpiacon megjelenő olcsó amerikai gabona elterjedésével szükségessé vált az országban domináns „külterjes” gabonatermelésről való átállás a változatosabb, gyümölcs- és zöldségféléket, takarmányokat, ipari növényeket termelő, „belterjes” gazdálkodásra. Ehhez pedig az extenzív helyett az intenzív fejlesztések és kisebb nagyságú birtokok voltak a megfelelőbbek. A 20. század első felében a parasztság képviselőjének igényével fellépő valamennyi mozgalom hasonló célokat tűzött ki maga elé: a termőföldnek a földművesek kezébe adása, 5–20 holdas családi birtokok létrehozása, az ezeken lehetővé váló intenzív fejlesztések támogatása, mezőgazdasági szakmai érdekvédelem és a kisbirtokosok szövetkezeteinek segítése. A magyar földműves mozgalomban két alapvető hagyomány alakult ki: egy radikálisabb „alföldi” ún. agrárszocialista vonal, amely nagyobb hangsúlyt fektetett a földnélküli földmunkások megszervezésére, és egy mérsékeltabb, „dunántúli” ún. kisgazdavonal, amelyben (elnevezése ellenére) a módosabb gazdák játszottak meghatározó szerepet. A radikális földreform teljes megvalósítására a II. világháború után kialakuló helyzet adott lehetőséget, azonban ennek eredményeit a teljes sztálinista hatalomátvétel következtében megkezdődő kényszerkollektivizálás jórészt megsemmisítette, de legalábbis ignorálta az ebben rejlő további lehetőségeket.

A magyar parasztság társadalmi viszonyainak vizsgálatánál érdemes kritikával viszonyulnunk ahhoz a sematikus képhez, mely szerint a parasztság mindig is önálló és részben önellátó kistermelőket jelentett, akiknek hagyományos élete kizárólag a 20. század közepén bekövetkező kényszerkollektivizálás következtében változott meg. A valós kép ennél árnyaltabb, a parasztság életének átalakulása pedig messzebbre, a tőkés világpiacon rendszer logikájára vezethető vissza.

Magyarországon a 20. század első felében a lakosság döntő többsége a mezőgazdaságból élt. Ez természetesen következett abból a helyzetből, amit az ország az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági rendjében, valamint a globális tőkés gazdasági rend félperifériáján elfoglalt (Éber et al. 2014). Így a földtulajdon kérdése végig központi kérdés volt a korszak gazdasági és politikai vitáiban. Mivel a 19. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy az 1848-as jobbágyfelszabadítás önmagában nem oldotta meg a földművelő népesség minden problémáját (mivel nem, illetve csak igen kis részben járt a tulajdonviszonyok jelentős átrendezésével [Berend és Szuhay 1973]), jó néhány teória született arról, hogyan lehetne a termelőeszközök és megtermelt javak aránytalan elosztását egy újabb reformmal megváltoztatni. Eközben a viták, társadalmi konfliktusok és érdekellentétek kavargásában megszületett egy új mozgalmi forma, amelyben az országnak addig az aktív politikai döntéshozásba be nem engedett rétegei kértek beleszólást életük alakításába. Megszületett egy sokszínű magyar agrár-demokrata hagyomány, amelynek emléke kevésbé él a köztudatban, de ma is sok tanulsággal szolgálhat.

ÉRVEK A KISBIRTOKRENDSZER MELLETT

A magyar földbirtokrendszer átalakításának kérdése kétféleképpen vetődött fel a 19. század végétől kezdve. Egyrészt mint tulajdonjogi és elosztási kérdés, vagyis egy egyenlőbb, igazságosabb társadalmi struktúrára való törekvés. Másrészt mint a termelés technikai kérdése, vagyis hogy a kisbirtok vagy a nagybirtok-e a mezőgazdaság hatékonyabban, kifizetődőbben termelő eszköze.

A századforduló több fontos közgazdász és szociológusa felhívta a figyelmet egy világpiacon jelenségre, amely döntően befolyásolta

a magyar agrárnépesség életszínvonalát a következő században. Ez a gabonaárak hirtelen esése volt az 1880-as években, amelynek oka egyértelműen az volt, hogy nagy mennyiségű olcsó gabona jelent meg az európai piacokon, jelentős részben az Amerikai Egyesült Államokból, ahol ekkoriban hatalmas új területeket vontak nagybirtokos, szemtermelésre berendezkedett művelés alá. Ez igen kedvezőtlen helyzetbe hozta a nagyrészt gabonatermelésre berendezkedett (az Osztrák-Magyar Monarchián belül is az „éléstár” szerepét játszó) Magyarország gazdaságát (Éber et al. 2014). Az országon (és az egész régión) belül viszont így még inkább az eleve kedvezőbb helyzetből induló, hatalmas birtokokkal rendelkező arisztokraták kerültek előnybe, hiszen ők nagyobb tömegű árut voltak képesek forgalomba hozni, tehát megtehették, hogy olcsóbban dobják piacra saját termékeiket, mint a kisebb birtokokkal rendelkező közép- és kisbirtokos parasztok. Ez a helyzet számos parasztcsalád kiszolgáltatottságát növelte, és kizsákmányoláshoz vagy önkizsákmányoláshoz vezetett: akiknek volt saját földjük, azoknak a kifizetődőbb termelés érdekében vagy saját szükségleteikből kellett engedniük (pl. a ruhán vagy az élelmiszeren spórolniuk), vagy nagybirtokosok földjein kellett bér munkát vállalniuk. A mezőgazdasági cselédek pedig, akik saját birtokkal nem rendelkezvén az arisztokraták nagybirtokain bérmunkásként dolgoztak, gyakorlatilag jobbágy sorban maradtak, mivel a földesúrtól való személyi függés jelentette az egyetlen biztos megélhetést. Az egész jelenséget a legkomplexebben (nemzetközi kitekin-téssel is) Dániel Arnold agrárközgazdász írta le a 20. század első két évtizedében készült (és nagyrészt a Huszadik Század folyóiratban megjelent) írásaiban (Dániel 1906).

A folyamat nagymértékben öngerjesztő is volt: a tönkremenő kisbirtokosok sok esetben kénytelenek voltak eladni a földjeiket, amelyeket természetesen leginkább a tőkével bőven rendelkező nagybirtokosok tudtak megvásárolni. Ezzel párhuzamosan a megmaradó kisebb birtokok is elaprózódtak. Ennek csak egyik oka volt a földek öröklése. A másik ok az volt, hogy a kisebb birtokosok tőke hiányában nem tudták a birtokukat extenzíven sem bővíteni, azaz nem tudtak új földeket vásárolni. A birtokvásárlásokat akadályozta a kötött forgalmú (részben elidegeníthetetlen) birtokok nagy meny-

nyisége is (Kerék 1937, Kerék 1939).¹ A folyamat következményeként a részben önellátó gazdálkodásra képes paraszti középréteg zsugorodott össze, míg az egyre kisebb saját (törpe)birtokon gazdálkodó, egyre nagyobb mértékben a bérmunkára utalt többség élete egyre kevésbé különbözött a földnélküli földmunkásokétól (Kerék 1939, Berend és Szuhay 1973). Az az ellentmondásos helyzet alakult ki tehát, hogy a feudalizmus maradványaként jelenlévő kötött birtokrendszer felgyorsította a kapitalista bérmunka kialakulását a mezőgazdaságban (Éber et al. 2014), részben azért, mivel a kötött nagybirtokok rendszere már maga is egy előzetes tőkekoncentrációt jelentett.

Így a parasztságon belül is egyre inkább növekedtek a vagyoni különbségek, ez pedig jelentősen hozzájárult a zárt falusi közösségek felbomlásához, a mindennapi érintkezés megváltozásához (Reitzer 1937)² – közvetve pedig megnehezítette a parasztság egységes érdekvédelmének és politikai képviselésének kialakulását is.

Eközben az iparfejlesztés sem haladt olyan ütemben, hogy az ország megnövekedett népességének, és azon belül a mezőgazdasági munkaerő-feleslegnek megfelelő munkát tudott volna biztosítani, így a tönkrement egykori kisbirtokos előtt sem állhatott más megoldás, mint a földtelen földmunkáslét, a kiszolgáltatott cselédsors vagy a kivándorlás (ez utóbbi, mint ismeretes, elsősorban a 20. század első évtizedében és az 1910-es évek első felében öltött nagy méreteket). Hosszú távon tehát a nagybirtokok egyre inkább növekedtek, a föld-

1 Kerék Mihály agrárközgazdász a földkérdéssel foglalkozó hatalmas munkájában kimutatta, hogy a legnagyobb kötött birtokállománnyal a közbirtokossági és törvényhatósági (városi és községi) birtokok, valamint a Római Katolikus Egyház birtokállománya után a kötött forgalmú birtokok legnagyobb területét (mintegy 321 ezer kataszteri holdat) az 1930-as években a magánkézben lévő ún. hitbizományi birtokok teszik ki (Kerék 1939), amelyek rendszerét a korábbi pár évtized során a liberális, szabadkereskedelmi elvekre hivatkozó földbirtokos elit sem engedte megbontani (uo.). Más szóval: a liberális-agrárius és a protekcionista-iparvédő elitcsoportok konfliktusában (Éber et al. 2014) egyfajta kimondott vagy kimondatlan konszenzus alakult ki a kötött birtokok szükségességéről. A kép valószínűleg az I. világháború előtt sem lehetett sokkal kedvezőbb. Ezt a kötött birtokrendszert tehát joggal tartotta a korszak több írója a feudalizmus továbbélésének a kapitalista gazdálkodás keretei között.

2 Reitzer Béla szociológus szintén az 1930-as években felhívta rá a figyelmet, hogy a falvakban a vagyoni különbségek mennyivel meghatározóbbá váltak a helyiek tudatában, mint a vallási különbségek. Ugyanerről a jelenségről számoltak be az 1940-es évek elején a Györffy István Kollégiumba jelentkező parasztfiatalok is (PIL 302. fond 1/12).

művelő népesség pedig egyre nagyobb tömegben elszegényedett. A jelenség természetesen nemcsak a magyar területeket érintette, hanem minden közép-kelet-európai „agrárországot”.

Erre a jelenségre már a 20. század eleji néprajztudomány is felfigyelt: Györffy István például a parasztviseletek díszesedésén majd polgáribbá válásán keresztül következtetett a parasztság társadalmi helyzetének önállóvá válására, majd elszegényedésére: „A parasztság nagy tömegei még legalább a nyolcvanas évek végéig a polgárosodás reformkori (...) modellje szerint haladtak abban a reményben, hogy a régi paraszti életforma s értékrend nagy részének megőrzésével, parasztként illeszkedhetnek be az új polgári társadalomba. (...) 1890 táján azonban (...) kiábrándulás váltja föl a paraszti módon való polgárosodás reményeit és új utak keresése jön, ekkor vált át vidékenként eltérő útemben a népművészeti divat semlegesebb, városiasabb formákra” – írta 2009-ben Hofer Tamás, Györffy István korábbi megfigyeléseire utalva (Hofer 2009: 185–186).

A jelenségre különböző megoldási javaslatok születtek. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt többségében ekkor még a Karl Kautsky-féle felfogás volt az uralkodó, miszerint a tőkekoncentráció a mezőgazdaságban is ugyanúgy következik be, mint az iparban (a nagyüzemek elnyelik a kisüzemeket), ezért a megoldás nem a földvagyon egyenlőbb elosztása, hanem a mezőgazdasági nagyüzemek köztulajdonba vétele (idézi: Dániel 1906)³. De már a párton belül is megjelentek ezzel szemben kritikus hangok, például az elismert közgazdászé, Varga Jenőé, aki rámutatott, hogy mezőgazdaságban a produktivitás fokozása nem feltétlenül lehetséges ugyanolyan mechanikus módon, mint az iparban (nagyobb tőkebefektetéssel) (Varga 1909–1910a), ezért a megoldás is inkább a kisüzemek megerősítése lenne a kollektivizálással szemben (Varga 1909–1910b). A konzervatívabb körök (például a nagybirtokosok érdekképviselői szerve, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület – OMGE képviselői) ezzel szemben általában amellet érveltek, hogy kedvezőbb jövedelemeloszlás elérhető a termelés hatékonyabbá tételével is: meliorációval, intenzívebb művelési módok megtalálásával és

3 Ezzel általában a szociáldemokrata pártokban Eduard David felfogását állították szembe, aki a mezőgazdasági termelésben a mennyiségi befektetéssel szemben a minőségi ráfordítást, azaz a szakértelem szerepét emelte ki, a földhozam növelését pedig ennél fogva nem csak nagyüzemi termelésben tartotta elképzelhetőnek (Idézi: Dániel 1906).

az ezekhez adott állami kölcsönökkel, kishaszonbérletek kiosztásával és a földmunkáslakosság bizonyos részének áttelepítésével a túlnépesedett területekről olyan helyekre, ahol nagyobb a munkaerőigény (Iván 1935). Az ilyen típusú megoldási javaslatok meghatározóak maradtak az 1930-as években is a konzervatívabb szemléletű agrárközgazdászoknál (Czettler 1995) és publicistáknál is (Rácz 1935). Elmondható tehát, hogy ennek az irányzatnak a hívei is, a gazdasági liberalizmus hangoztatása ellenére, alapvetően felülről jövő, állami beavatkozással képzelték el a helyzet megoldását.

Felbukkant az a vélemény is, hogy új kisbirtokok kialakítása helyett a meglévő kis- és középbirtokokat kellene megerősíteni, stabilabbá tenni, esetleg úgy, hogy a hitbizományi rendszert ezekre is kiterjesztik (Rácz 1935). Ezekben a véleményekben, a kisbirtokosok megerősítésében gyakran felbukkant a földkérdés etnonacionalista értelmezése is, vagyis az a nézet, hogy elsősorban a magyar gazdák és középrétegek erősítése a fontos a kevert nemzetiségű területeken, más nemzetiségek rovására (Pongrácz 1936). A 20. század elején ezt a hozzáállást leginkább Beksics Gusztáv képviselte (idézi: Iván 1935). Elképzeléseinek azonban később, már a trianoni béke után is akadtak továbbvivői, akik továbbra is a földkérdés „nemzetvédelmi” szerepét hangsúlyozták, ez azonban gyakran nem a jelen problémáira adott valós válaszként jelent meg, hanem úgy, mint utólagos bölcselkedés arról, hogy a korábbi, nagyobb országterületen hogyan *kellett volna* kezelni a földkérdést (Pongrácz 1936)⁴. Ez az etnonacionalista gondolat, a „nemzetféltő” aggodalom a két világháború között az agrárdemokrata (tehát „földosztó”) teoretikusok érvelésében is fel-felbukkant, ők azonban ezzel nem a Trianonhoz vezető utat próbálták magyarázni. Kritikájuk éle elsősorban a magyarországi németek („svábok”) ellen irányult (az ő terjeszkedésüktől akarták az elszegényedő magyarságot megóvni).

Mindezek mellett a 20. század elején a polgári értelmiség diskurzusaiban is megjelent egyfajta agrárdemokratának nevezhető megoldásvázlat, amelynek alapja a földtulajdon újraelosztása volt. Ez utóbbi javaslat reflektált a magyar mezőgazdaság megváltozott világtársadalmi helyzetére is: abból indult ki, hogy a kelet-európai termelők helyzetén

4 Ez a félelem a Harmadik Birodalom agresszív etnonacionalizmusára adott reakció volt. (Ez elsősorban Kovács Imrénél volt megfigyelhető, aki a II. világháború után a svábok kitelepítésének elsősorú szószólója lett.) (Ungváry 2001; Kerék 1939:)

elsősorban az javítana, ha a gabonán kívül más termékekkel is meg tudnának jelenni az európai piacokon: gyümölcs- és zöldségárakkal, állati eredetű termékekkel, takarmánynövényekkel. Ehhez a mezőgazdaság extenzív fejlesztése (minél nagyobb területek művelés alá vonása) helyett intenzív, technikai fejlesztésekre (a termőterület jobb kihasználására) és nagyobb szakértelemre van szükség. A kézenfekvő megoldás tehát egy földosztással járó földreform volt, amelynek során az állam törvényileg meghatározza az egy tulajdonos kezében összpontosuló földterület maximális mértékét, a meglévő nagybirtokok ezen felül eső részét elkobozza, majd szétosztja a földműveléssel foglalkozó, de saját birtokkal addig nem rendelkező népesség, illetve az addigi „törpebirtokosok” között. Az így létrejövő kisbirtokokon pedig lehetővé válhat az intenzívebb, „belterjesebb” művelés az egyoldalú gabonatermelés helyett (Dániel 1913). Mivel pedig az újonnan földhöz jutott kisbirtokosok nem feltétlenül rendelkeznek a fejlesztésekhez szükséges tőkével, népszerűsíteni kell a szövetkezetek gondolatát is a paraszti népesség körében. A szövetkezetek létrehozása mellett szólt a szerves iparfejlesztés szükségessége is, amely elsődlegesen az ország mezőgazdaságára épülő ipar kellett, hogy legyen (például konzervgyártás).

„Ha Magyarországon erősen megszorodnék a törpebirtokok száma, s ezek szövetkezeti úton szerzett tőkével, egymást szövetkezetiileg támogatva megjavítanák gazdálkodásukat: nem csupán nagyobb súlyt helyezhetnének (...) iparnövények termesztésére, nem csupán belterjes rétgazdaságot s a mainál sokkal nagyobb arányú állattenyésztést üzhethetnének, de azon kívül (...) az előbb említett fogyasztási cikkek nagy tömegeit szállíthatnák ki az országból” – vélte Dániel Arnold (Dániel 1906).

Idővel a kelet-európai térség minden országában színre léptek olyan parasztság által meghatározott pártok, amelyeknek ezek voltak a fő követeléseik – a klasszikus szociáldemokrata népjóléti törekvések (munkavállalói érdekvédelem, ingyenes oktatás és egészségügy, munkajog, biztosítás stb.) mellett. Így indokolt lehet ezeket a paraszti agrárpártokat önálló politológiai kategóriának tekinteni: talán leginkább az „agrárdemokrata” kifejezés illene rájuk. Ezek a szervezetek elvetették ugyan a mezőgazdasági üzemek teljes köztulajdonba vételét, pozitívan viszonyultak viszont az önkéntes szövetkezeti szerveződésekhez. Ez nagymértékben meghatározta az agrárdemok-

rata mozgalmaknak a szociáldemokrata és kommunista pártokhoz való aktuális viszonyát is.

A MAGYAR AGRÁRSZOCIALIZMUS

Az 1890-es évtizedben egyre inkább megjelent a mezőgazdaságban dolgozó, de saját földtulajdonnal nem rendelkező, bérből élő földmunkások politikai képviseletének igénye is. Ez nyilvánvalóan szintén összefüggésben volt a gabona előbb említett túltermelési válságával: egyrészt a főúri kézben lévő nagybirtokok egyre inkább lenyomni igyekeztek földmunkásaik és cselédek bérét, hogy termékeiket (elsősorban a gabonaféléket) minél olcsóbban termelhessék meg. Másrészt a már említett körülmények miatt (mivel a saját földtulajdonnal rendelkező gazdák közül is sokan rá voltak utalva a nagybirtokosoknak végzett bérmunkára) erősen elmosódott a határ kiszegzdek és földmunkások között. Ez kialakított a két réteg között egyfajta szolidaritást. A harmadik tényező pedig egy harmadik, köztes réteg volt: a kubikosoké, azaz azoké a földmunkásoké, akik nem voltak kiszolgáltatva a nagybirtokosoknak (mint a cselédek), mert a 19. század végén számos munkaalkalmat találhattak nagy állami beruházásokon, például folyószabályozások munkálataiban. A földmunkásságon belül így tehát az ő helyzetük volt leginkább hasonló az ipari munkásokéhoz, amennyiben a feudális (személyi) függésektől már teljesen megszabadultak, és teljesen a saját munkaerejükre támaszkodó, bérből élő munkásréteget képviseltek. Így természetes, hogy rájuk hatottak legnagyobb mértékben a tőke és munka konfliktusáról szóló szociáldemokrata eszmék.

Mindezek a tényezők az Alföldön az agrár-érdekképviseletnek egy új irányzatát hívták életre: megjelentek az agrárszocialista mozgalmak, amelyek a szociáldemokrata eszmék alapján már nemcsak földtulajdonért, hanem a szakszervezeti és sztrájkjogért és az egyenlőbb oktatásért is síkra szálltak. Az aratás időszakában egy-egy munkacsoport sztrájkja érzékenyen érinthette a nagybirtokok tulajdonosait. Ezt a helyzetet használták ki az agrárszocialisták. Az időről időre (spontán módon is) megjelenő aratósztrájkok és a kubikosok sztrájkjai a hatóságok kemény fellépését váltották ki, nem volt ritka a sztrájkolókat elleni fizikai erőszak, a csendőrség vagy a kivezényelt katonaság löfgyver-

használata sem (Simon 1962). A következő évtizedekben több törvény is született a földmunkásmozgalmak visszaszorítására. Ilyen volt az 1898/II. törvénycikk, az ún. „rabszolgotörvény”, amely nemcsak a sztrájkot, hanem a földmunkás munkavállalók szabad mozgását is megnehezítette, és az 1907/XLV. törvénycikk, az ún. „derestörvény”, amely a fizikai büntetés kiosztását könnyítette meg a cselédekkel szemben (Farkas 1971; Sidó és Szarvas 2020).

Az első szervezettebb agrárszocialista törekvések általában falusi olvasókörekből és gazdakörekből indultak ki, vagy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) helyi szervezeteihez kötődtek. Ez utóbbiaknak egyik leghíresebbé vált alakja, Szántó Kovács János kubikos volt, aki Hódmezővásárhelyen állt a helyi földmunkások szervezkedésének élére. 1894 áprilisában a helyi hatóságok letartóztatták, a szabadon engedéséért tüntető földműves híveit pedig katonai erővel verték szét. Szántó Kovács Jánost 1895 márciusában állították bíróság elé, és ítélték 5 év börtönbüntetésre, amit le is töltött. A per alatti bátor és öntudatos kiállása sokak szemében már életében legendává tették. Erre a legendára persze később az államszocialista hatalom is megpróbált kultuszt építeni később.⁵

1897-ben aztán egy önálló agrárszocialista párt is alakult Független Szocialista Párt (FSzP) néven Várkonyi István vezetésével Cegléden (Simon 1962). Nagyrészt a Szociáldemokrata Pártból kiábrándult földmunkások csatlakoztak hozzá. Maga Várkonyi István is ebbe a csoportba tartozott, bár ő már kitört a kubikos sorsból és önálló városi vállalkozó (fuvaros) lett.

Az FSzP első programja 100 kataszteri holdnál⁶ kívánta meghúzni a földtulajdon maximális határát, azonban az ezen felül eső részeknek még nem a teljes paraszti tulajdonba, csupán a haszonbérbe adását követelte 5 holdas parcellákban (FSzP 2003). Határozottan követelte viszont a cselédviszonyok megszüntetését, a progresszív adózást és az ingyenes, felekezet nélküli oktatást, és bizonyos pontokon (némi- leg következetlenül) már szinte anarchista (államellenes) jelszavakat is hangoztatott (uo.).

5 A perről, annak dokumentumait utólag is áttanulmányozva, az egyik jelen lévő újságíró – a később a mauthauseni koncentrációs táborban meghalt – Ormos Ede részletes visszaemlékezést írt (Ormos 1974).

6 1 kataszteri hold = kb. 0,58 hektár

1900-ban egy újabb agrárszocialista párt alakult, ezúttal Szentesen, Újjászervezett Szociáldemokrata Párt (ÚSzDP) néven. Ennek vezetője érdekes módon nem egy öntudatos paraszt (mint Szántó Kovács), sem egy magát paraszti sorból felküzdő aktivista (mint Várkonyi), hanem egy zsidó vallású órás és újságíró, Mezőfi Vilmos lett. Azonban a kiindulópont hasonló volt, mint Várkonyi esetében: „szűk látókörűnek” ítélte az MSzDP vezetését, többek között a földművesek ügyeinek elhanyagolása miatt, ezért több elmérgesedő vita után végül szakított eredeti pártjával. Mezőfi esetén kérdéses, hogy tényleg egy új agrárszocialista pártot akart alapítani, vagy csak egy új szociáldemokrata szervezetet, de a körülmények úgy hozták, hogy ehhez elsősorban parasztok (földmunkások és gazdák) csatlakoztak. Akár így, akár úgy, Mezőfi felvállalta a parasztok ügyének képviselőt, lapja, a *Szabad Szó* is kifejezetten a parasztok nyelvén, a parasztok problémáit tette szóvá. Ugyanakkor az ÚSzDP első programjában még nem volt szó a földkérdés megoldásáról, inkább a korabeli szociáldemokrata követeléseket ismételték (tényleges sajtó- és szervezkedési szabadság, általános választójog, munkaidő korlátozása, munkásbiztosítás, munkavédelmi intézkedések), kiemelten hangsúlyozva, hogy mindezt a mezőgazdaságban dolgozók számára is ki szeretnék vívni (ÚSzDP 2003).

Bár történtek kísérletek az ÚSzDP és az FSzP erőinek egyesítésére, vagy legalábbis tevékenységük összehangolására, ezek végül nem jártak eredménnyel (Mucsi 1962), aminek oka a személyi ellentétek mellett valószínűleg az eltérő módszerekben is kereshető. Várkonyi mintha sokkal inkább bízott volna abban, hogy látványos akciókkal, helyi sztrájkokkal, megfelelő, elszánt áldozatvállalással lehet elérni a párt céljait, még akkor is, ha ez azzal járt, hogy a csendőrökkel való folytonos összeütközésekben számos híve szenvedett súlyos, néha halálos sérülést.⁷ Mezőfi ellenben a paraszti érdekvédelem fokozatos, módszeres felépítésének és a műveltség terjesztésének, mások felvi-

7 Ilyennek látta Várkonyi Istvánt például Milan Hodža szlovák agrárdemokrata politikus (később több alkalommal Csehszlovákia miniszterelnöke), aki a váci börtönben volt Várkonyi cellatársa: „Olyan ember volt, aki százakat és ezreket meg tudott mozgatni, képes volt az embereket felkelésre, lázadásra buzdítani, képes volt rávenni az éhes, elkészedett embereket, hogy a zsandárok puskacsővei elé álljanak, anélkül, hogy a saját és a felbujtott emberek áldozata bármilyen – erkölcsi, politikai vagy anyagi – hasznot hozott volna. Akaratlanul is egy forradalmi l'art pour l'art embert testesített meg.” (Hodža 2004: 172).

lágosításának és gondolkodásra ösztönzésének híve volt, ez azonban gyakran került ellentétbe azzal a radikális hangvétellel, amit lapjában használt (Dolmányos 1960). Várkonyi sokak szemében vakmerően elkeseredettnek, Mezőfi sokak szemében túl óvatosnak, vagy egyenesen megalkuvónak tűnhetett.

Mint láttuk, az agrárszocialista mozgalmak gyakran kötődtek egy-egy erős vezéregyéniséghez, amilyen Szántó Kovács János vagy Várkonyi István volt. A legsikeresebb és legismertebb ilyen parasztvezér-figura a maga korában Áchim Liker András békéscsabai gazda lett, aki Várkonyit váltotta az ekkor már Független Szocialista Parasztpártnak nevezett szervezet élén. Vezetése alatt az egyszer már hanyatlani látszó párt újra intenzívebb tevékenységbe kezdett. Programjuk sok újdonságot nem hozott (MFSzPP 2003), ráadásul a korábbi 100 hold helyett 10 ezer holdban kívánták meghatározni a földbirtokok maximális méretét (uo.), ami egy magát egyébként radikálisnak mondó agrárpárttól meghökkentően engedékeny követelés volt. Az Áchim vezette párt mégis a korábbiaknál sokkal inkább felkeltette az ország vezető társadalomtudósainak figyelmét. A *Huszedik Század* körkérdésben kérte ki szerzőinek véleményét az FSzPP programjáról és általában egy magyar parasztpárt politikai esélyeiről. A legtöbb hozzászólás azonban, még ha el is ismerte, hogy az FSzPP fontos társadalmi ellentétekre hívhatja fel a figyelmet, nem jósolt sok sikert a pártnak, általában a parasztságon belüli vagyoni és regionális különbségek miatt („A Parasztpárt programja” 1908). A legbizakodóbb (egyben legtárgyilagosabb és legkonstruktívabb) vélemények érdekes módon a két nem magyar nemzetiségű hozzászólótól érkeztek: a román Aurel Vladtól, aki úgy vélte, a jelenlegi félf feudális viszonyok között szükség-szerű, hogy a parasztság egységesen lépjen fel a nagybirtokosokkal szemben, később azonban kijöhetnek a belső ellentétek (uo.). Illetve a szlovák Milan Hodžától, aki ugyan szintén féltette a pártot a nemzetiségi ellentétektől, de lelkesedéssel üdvözölte, hogy „*az agrárszocializmus (...) primitív kereteiből lassanként kibontakozik, megismeréssé fejlődik, politikai felfogása csiszolódik, (...) és már-már kikristályosodik (...) az osztályöntudat*” (uo.).

Minden nagy remény ellenére (elődeihez hasonlóan) az FSzPP sem tudott túlnőni a regionális (alföldi) kereteken. Emellett Áchim L. András erősen ellentmondásos személyiség volt: jó szervező és

szónoki képességei mellett sokan nem szerették maffiaszerű, ellentmondást nem tűrő módszereit és durva modorát. Részben ez vezetett egyébként 1911-es halálához is, amely ugyan mai tudásunk szerint inkább volt egy szerencsétlen baleset, mint előre eltervezett politikai merénylet eredménye (Pritz 2020), de kétségtelen, hogy nagyban gátat vetett az agrárszocialista mozgalmak további fejlődésének.

Végül sem az FSzP sem az ÚSzDP nem tudott országos párttá válni. Bár az Alföldön kifejezetten sok hívük volt, annak határain túl csak korlátozottan tudtak terjeszkedni (az ÚSzDP-nak voltak szervezeti Zemplénben és Hevesben is), a későbbiekben pedig fokozatosan jelentéktelen helyi pártokká zsugorodtak össze.⁸

Kudarcaikkal együtt az agrárszocialista pártok és szervezetek mégiscsak teremtettek Magyarországon egyfajta demokratikus mozgalmi és társadalmi öntudatot, eszmei mintát, amelynek a maga korában nagy hatása és hagyománya lehetett, amely főleg alföldi községek és városok olvasóköreiben élhetett tovább. Ennek emléke és hagyománya azonban mára majdnem teljesen eltűnt.

A „KISGAZDA”-AGRÁRDEMOKRATA VONAL

Áchim politikai pályájának felívelésével egy időben megindultak a törekvések a Dunántúlon is egy önálló parasztmozgalom szervezésére. Míg az „alföldi vonal” eleinte inkább a földmunkások és szegényparasztok kezdeményezése volt, a Dunántúlon inkább a gazdák aktivizálták magukat. Ennek megfelelően ez egy mérsékelt agrárdemokrata mozgalom volt. Király István az Alföld és a Dunántúl parasztmozgalmát összehasonlítva kiemeli, hogy a Dunántúlon akkor még a földmunkások között sem volt olyan mértékű az elszegényedés, mint az Alföldön, mivel az országnak ezen a felén könnyebb volt állathoz jutni, ami elensúlyozhatta a földtulajdon hiányát (Király 1966).

Az önálló párt 1909 novemberében alakult meg Szentgálon (Veszprém megyében) Országos Függetlenségi Gazdapárt (OFGP) néven.

8 A korban (a dualizmus korában és a két világháború között) nem volt szokatlan jelenség a helyi, elszigetelt (csak egy városban létező) párt. Bár az FSzP és az ÚSzDP ezen túl tudott lépni, de vezetőiknek ennél nagyobb ambíciói voltak, amelyeket azonban nem sikerült megvalósítani.

Az alapító gazdák jelentős része korábban a Függetlenségi '48-as Párt tagja volt, de úgy vélték: a társadalmi kérdések tematizálása abban a pártban elsikkadt az Ausztriával való viszonyról szóló viták mellett. Ugyanakkor nem véletlen, hogy a pártjuk nevében benne hagyták az akkoriban fontos hívószónak számító „Függetlenségi” kifejezést, szemben az agrárszocialistákkal, akik elnevezéseiben, mint láttuk mindig a „Szocialista” szó tér vissza valamilyen formában. Ilyen elégedetlen gazda volt maga az új párt elnöke, Nagyatádi Szabó István is.⁹ Kezdetben még az OFGP programjában sem szerepelt radikális földosztás, inkább ők is az általános választójogra, a progresszív adózásra, a mezőgazdasági érdekképviseletekre és az oktatásra helyezték a hangsúlyt (OFGP 2003), tehát hasonló dolgokat követeltek, mint alföldi társaik, csak kevésbé radikális hangvételen. Az OFGP-nak már sokkal inkább sikerült országos párttá válnia, mint az agrárszocialistáknak: az 1910-es választáskor már az ország egymástól igen távol eső megyéiben (a Dunántúlon kívül az Alföldön és Erdélyben is) sikerült jelölteket állítaniuk – a parlamentbe azonban csak három képviselőjük jutott be (Sipos 2009).

FÖLDREFORM ÉS KOLLEKTIVIZÁLÁS 1919-BEN

Annak lehetőségét, hogy a nagybirtokrendszert radikálisan le lehessen építeni, azaz a nagybirtokok egyes részeit ne csak részlegesen, kishérletek formájában lehessen a földművelők tulajdonába juttatni, hanem olyan parcellákként, amelyeknek teljes jogú tulajdonosai lehetnek, az I. világháborút követő forradalmak teremtették meg. 1918-ban mind az OKGP, mind az (akkor már csak kis helyi pártként működő) ÚSzDP támogatta az ellenzéki pártok által működtetett Nemzeti Tanácsot. Már a Nemzeti Tanács első, 1918. október 25-én közzétett programjában is szerepelt a földosztás terve, egyelőre konkrét számok említése nélkül. *„A túltengő tőkefelhalmozás megakadályozandó, és közcélokra*

9 Eredeti neve Szabó István volt, falujában, Erdősokonyán Felső Szabó István néven emlegették. 1908-ban lett országgyűlési képviselő, akkor már pártonkívüli programmal. Innentől kezdve nevezték Nagyatádi Szabó Istvánnak, mivel a nagyatádi választókerület képviselője volt.

messzemenően igénybe veendő” – fogalmazott ennél a pontnál a program (Magyar Nemzeti Tanács 2000: 64).

A Nemzeti Tanácsban képviselt pártok alapították meg az új kormányt, amelynek miniszterelnöke Károlyi Mihály (F48P) lett. Mikor Károlyi Mihály köztársasági elnök lett, a miniszterelnöki poszton Berinkey Dénes (OPRP) váltotta.

A földreformról szóló törvény csak későn született meg. Ez lett az 1919/XVIII. néptörvény. Ez végül is 500 holdban rögzítette az egy kézben birtokolható földbirtok maximális méretét, kivéve a szőlőbirtokokat, amelyeknél 50 hold lett az egyben tartható birtok maximális mérete (1919. évi XVIII. néptörvény). A földosztáshoz felállítottak egy sorrendet az igénylők között: eszerint a hadirokkantak, hadiözvegyek és az eddigi mezőgazdasági cselédek előnyt élveztek mindenki mással szemben, őket követték azok, akik harcoltak a háborúban (közülük is a cselédek élveztek előnyt), majd az ezt követő sorrendet is precízen meghatározták életkor és családi helyzet szerint (uo.). A törvény szövegében az is szerepelt, hogy a földosztásnál milyen birtoktípusok kialakítására kell törekedni. Ezek a típusok az alábbiak voltak: családi kisbirtok (5–20 hold), családi szőlő (1–3 hold), közép-birtok (200 holdig), családi háztelek (fél–1 hold), városi kert (5 holdig), közös legelő és erdőbirtok, szövetkezeti birtok, valamint a kisebb, városi birtokok különböző típusai (uo.). A törvény a körülményekhez képest meglehetősen későn született meg, viszont az eddigi viszonyokhoz képest meglehetősen radikális változásokat jelenthetett. Később azonban sokan (még egy radikálisabb földreform hívei is) az 1919/XVIII. néptörvényt szakszerűtlennek és elszívettnak minősítették. (Kerék 1939)

A földosztás a fenti törvény szerint megkezdődött ugyan (Károlyi Mihály köztársasági elnök személyesen kívánt jó példával előljárni: ő maga irányította a Heves megyei Kápolnán fekvő birtokainak szétosztását az első igényjogosultak között), teljes végrehajtására azonban nem maradt idő. A hatalmat március 21-én ugyanis átvette az MSZDP egy része és az addig fő riválisuknak számító Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) szövetségévé létrejövő Forradalmi Kormányzótanács, amelynek gyökeresen más elképzelései voltak a földtulajdonról, mint a Károlyi- és a Berinkey-kormányoknak. A Kautsky-féle régi elképzelést vitték tovább arról, hogy a nagybirtokokat nem

megszüntetni kell, hanem átalakítani kollektív tulajdonú mezőgazdasági üzemekké. A Forradalmi Kormányzótanács Magyarországot Tanácsköztársasággá nyilvánította.¹⁰

A Forradalmi Kormányzótanács április 3-i, 1919/XXXVIII. számú rendelete az eddigi kisbirtokokat meghagyta magántulajdonban, viszont a közép- és nagybirtokokat (azaz pont azokat, amelyekből az 1919/XVIII. néptörvény szerint nagyobb részeket a földtelen és törpebirtokos parasztságnak kellett volna juttatni) egy az egyben az állam tulajdonává nyilvánította, és kimondta, hogy azok nem oszthatók fel, hanem szövetkezeti művelésbe kell őket venni. Azt azonban a rendelet sem tisztázta, hogy pontosan mekkora területek számítanak kis-, közép- és melyek nagybirtoknak. Ennek eldöntését „a helyi viszonyok figyelembevételével mindenkor a földművelésügyi népbiztosság” hatáskörébe utalta (Szabó 2010). Mindazoknak a földnélküli és törpebirtokos milliőknak, akiknek a korábbi, népköztársasági kormányzat rendelete felvillantotta a földhöz jutás és ezzel a biztos, önálló megélhetés lehetőségét, ez a törvény nagy csalódás volt. Ez ugyanis egyben azt is jelentette, hogy a szövetkezeteket felülről szabványosítják, azaz nem engedik, hogy ezeket a földhöz jutott kistulajdonosok maguk alakítsák ki a helyi viszonyoknak megfelelő módon (bár a legtöbb esetben a birtok régebbi tulajdonosa megmaradt az üzem élén termelési biztosként) (Kerék 1939). Mindez hosszú távon oda vezetett, hogy a parasztság elfordult a Forradalmi Kormányzótanácstól, és az általuk kikiáltott Tanácsköztársaságtól, és többségében passzivitásba vonult, azaz nem jelentkezett az ország védelmében a támadó román és cseh csapatok ellen harcoló Magyar Vörös Hadsegregbe. Egyes helyeken parasztfelkelések is kitortek a Tanácsköztársaság rendszere ellen.

A Tanácsköztársaság mindezek után 1919 augusztusában elsősorban a külföldi (leginkább a román) megszálló csapatok katonai támadása

10 Az I. világháború utáni polgárháború után mindenütt „tanácsköztársaságnak” nevezték a kommunisták által létrehozott államalakulatokat (míg a „népköztársaság” akkoriban kifejezetten az akkor létrejövő polgári demokráciák elnevezése volt). Mivel az orosz „szovjet” szó is tanácsot jelentett eredetileg, az Oroszországban létrejövő rendszert is lehetne akár Orosz Tanácsköztársaságnak fordítani, ennek 1922-ben létrejött utóda pedig a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége, azaz a Szovjetunió. Magyarországon az állam hivatalos elnevezése 1919 márciusától júniusáig Magyarországi Tanácsköztársaság, júniustól augusztusig pedig Magyarországi Szövetséges Szocialista Tanácsköztársaság volt.

miatt omlott össze, de ennek gyors lefolyásában bizonyára szerepet játszott a helyi lakosság nagy tömegeinek ellenséges érzülete is a kormányzattal szemben. Magyarország pár napra újra Népköztársaság lett egy tisztán szociáldemokrata kormánnyal, Peidl Gyula vezetésével. Arra azonban, hogy a Peidl-kormány tisztázza viszonyát a korábbi néptörvényekhez, vagyis hogy eldöntse, folytatni kívánja-e azt a földreformot, amit a Népköztársaság hatóságai még a KMP hatalomátvétele előtt megkezdtek, nem maradt idő. A megszálló román csapatok rövidesen lemondásra kényszerítették a szociáldemokrata kormányt és lehetővé tették Horthy Miklós és köre újabb hatalomátvételét.

FÖLDREFORM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az idegen segítséggel hatalomra jutott Horthy-féle kormányzat minden tekintetben az I. világháború előtti rendszer (a Királyság) restaurációjára törekedett, de vezetői kénytelenek voltak belátni, hogy attól a háború okozta elégedetlenségtől, amelyek a forradalmakat kirobbantották, valamint azoktól a társadalmi változásoktól, amelyeknek reményét a forradalmak felvillantották, mégsem tekinthetnek el teljesen. Hamar világossá vált, hogy hatalmuk biztosítására mégiscsak kénytelenek lesznek bizonyos engedményeket tenni az ország legszélesebb rétegét jelentő magyar parasztságnak. A kormány jóindulatát jelezhette az, hogy Nagyatádi Szabó István az újabb, magukat ellenforradalminak nevező kormányokban is helyet kapott.

A Nagyatádi által kidolgozott földreformtervezetből azonban végül alig valósult meg valami (a végleges törvényjavaslatot végül nem is Nagyatádi, hanem Rubinek Gyula dolgozta ki, aki korábban éppen a nagybirtokosok érdekeit képviselő Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője volt) (Nagy 1989). A törvény végleges formájában 1920/XXXVI. törvénycikként került elfogadásra, majd ezt később két novellával egészítették ki: az 1924/VII. és az 1928/XLI. törvénnyel.

Nagy József a legfőbb problémát az eredeti törvénnyel kapcsolatban is abban látta, hogy a szöveg nem határozott meg semmiféle maximális birtoknagyságot, illetve hogy a földjeiket felajánló nagybirtokosok kártalanítását az újjagzdák számára rendkívül kedvezőtlen hitelfeltételekkel igyekezett biztosítani (Nagy 1989). A juttatások üteme

is rendkívül hosszú és bürokratikus volt, és szintén sok költséggel járt az új tulajdonosok számára. Így éppen nem azok juthattak leginkább saját földtulajdonhoz, akik erre a leginkább rá lehettek szorulva, hiszen a föld megváltásához kellett bizonyos tőke. Ezenkívül a nagybirtokosoknak elég sok eszköz állt rendelkezésükre, hogy megakadályozzák cselédek föld- és házhelyigénylését (Bartha 2017). A 411 ezer juttatottból Nagy József szerint 360 ezer volt valódi mezőgazdasági dolgozó, rajtuk kívül pedig elég sok 1–2 holdas földet igénylő, majd azt drágábban eladó vagy bérbe adó ügyes kereskedő használhatta ki a törvény adta lehetőségeket. Rendkívül nagy birtokterületek maradtak egy tömbben érintetlenül, köztük olyanok is, amelyeket a földosztásnál fel lehetett volna használni, mivel külföldi állampolgárok kezében voltak (Nagy 1989). Így a földreform az általános birtokstruktúrán és a földművelésből élő lakosság vagyoni helyzetén, azok aránytalanságain alig segített. Nagy József adatai szerint 1935-ben még mindig a földtulajdonosok alig fél százaléka rendelkezett a termőföldek 30%-ával (nagy részük 1000 holdon felüli birtokokkal), a földtulajdonosok 72%-a ellenben a földterület alig 10%-ával (uo.).

Kovács Imre népi író, közgazdász, a legszegényebb paraszti rétegek életének kutatója szerint pedig az 1930-as években 1 millió 600 ezer olyan mezőgazdasági dolgozó élt Magyarországon, aki egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal, emellett 1 millió 400 ezren olyanok, akiknek 5 holdnál kevesebb földjük volt (Kovács 1989), ami pedig kevés volt az önálló megélhetéshez. Ugyanezt mutatják az agrártörténet kiemelkedő kutatójának, Gunst Péternek az adatai is, amelyekből kitűnik, hogy a parasztság legnagyobb számú rétegét a két világháború között továbbra is a földdel nem rendelkező földmunkások alkották (28%), rögtön utánuk pedig az 1–5 holddal rendelkező „törpebirtokosok” következtek (24%). Az 5–10 holddal rendelkezők aránya (13,6%) alig volt magasabb a szinte röghöz kötött gazdasági cselédekénél (13%). Lényegesen alacsonyabb volt a 10–20 holdas valódi agrárközéprétegnek tekinthető kiscgazdák aránya (10,4%), és még kisebb a 20–50 holdasoké (5%) (Gunst 1998: 238). Nem változott jelentősen a kötött forgalmú birtokok aránya sem, ez pedig továbbra is fenntartotta az agrárpiac egyenlőtlen viszonyait (Kerék 1939).

Mindehhez hozzájárult a parasztság politikai képviseletének végletes meggyengülése is: Nagyatádi Szabó István pártját magába

olvasztotta, vezetőit pedig részben ellehetetlenítette, részben korrumpálta Bethlen István Egységes Pártja. Maga Nagyatádi Szabó István 1924-ben halt meg, és sokáig senki nem tudott a helyére lépni, de neve egyébként is sok paraszt szemében az „urakkal” való elvtelen megalkuvás szinonimája lett.

AZ 1930-AS ÉVEK: AZ ÚJ AGRÁRDEMOKRATA-PÁRT

Az 1929-ben kezdődő világgazdasági válság érzékenyen érintette a földműveseket az egész közép-kelet-európai régióban. Ismét „kinyílt az agrárróló”: azaz megnövekedett a különbség az ipari és az agrárárak között, ami megint számos gazda elszegényedéséhez vezetett, és ez az 1890-es évekhez hasonlóan ismét széles körben kialakított egyfajta szolidaritást a kisgazdák és földmunkások között. Ez pedig újra megteremtette egy új agrárdemokrata mozgalom lehetőségét. 1930-ban Szentesen megalakult az új Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, vagy röviden csak Független Kisgazdapárt (FKGP), amely nevében is visszautalt Nagyatádi Szabó István régi pártjára, ugyanakkor számos ponton meg kívánta haladni elődje túlzott kompromisszumkészségét. A párt elnöke Szijj Bálint, alelnöke Tildy Zoltán református lelkész, főtitkára pedig Nagy Ferenc bissei középbirtokos gazda volt. Az 1930-as program ugyan még nem tartalmazott konkrét számokat arra vonatkozóan, hogy az új párt hol húzná meg a földbirtokok maximális mértékét, de leszögezte, hogy az államnak határozottabban kellene érvényesítenie a kisajátítási jogait (FKGP 1991).

A Független Kisgazdapárt szert tett bizonyos népszerűsége a parasztság (nem csak az elsődlegesen megcélzott csoport, a kisgazdák, hanem kisebb mértékben a földmunkásság) körében is. Számos korábbi agrárszocialista olvasóköri is csatlakozott hozzá.¹¹ Ez azonban még mindig kevés volt ahhoz, hogy igazi áttörést érjenek el. Kétségtelen, hogy ebben szerepet játszott a sokszor bírált egyenlőtlen választójog is: a kerületek aránytalan kijelölése mellett nemi és életkori megkülönböztetések is léteztek, ugyanakkor vidéken fenn-

11 Így lett például szociáldemokrata földmunkásból a Kisgazdapárt tagja Dobi István. Lásd (Dobi 1962).

maradt a nyílt választójog is, ami lehetővé tette a hatóságoknak, hogy nyomást gyakoroljanak a választókra a rendszer fenntartása érdekében.¹² Hozzá tartozott azonban a kérdéshez az is, hogy a párt mégsem tisztázta teljesen, hogy melyik társadalmi csoporthoz akar szólni, kinek az érdekeit akarja képviselni. Jellemző, hogy a párt nevét is sokszor eszerint (és nem pusztán következetlenségből vagy kényelemből) használták hosszú vagy rövid alakjában, ami már önmagában is sokak szemében az oportunisták jele lehetett. Sok földmunkás, sőt sok törpebirtokos is úgy érezhette, hogy a párt alapvetően mégiscsak Kisgazda Párt, azaz csak a módosabbak, az önálló birtokkal rendelkezők képviselője, megint mások úgy, hogy „polgáriságával” ez a szervezet is kompromisszumkészségét jelzi csak az „urak” felé. Így végül – amellett, hogy ez a párt már összes elődje regionalizmusán túl tudott lépni, és valóban az egész országban voltak szervezetei – a kezdeti lendület hamar megtorpant. A parlamentben stabil frakciót épített ki, azonban igazi nagy választási sikert a két világháború közötti időszakban nem tudott elérni. Egy új földreformról számos teóriát gyártottak a párt szakemberei, de egyik sem vált a párt határozott, hivatalos programjává.

Ugyanakkor a megváltozott helyzetre a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is reflektált, és kidolgozott egy új agrárprogramot szintén 1930-ban. Ebben felülbíráltak minden olyan korábbi, a nemzetközi szocialista mozgalomban hangoztatott véleményt, amely Karl Kautsky nyomán a szövetkezeti nagyüzemekkel megszervezett termelés mellett érvelt a családi kisüzemekkel szemben, és határozottan az utóbbiak oldalára állt egy új földosztás követelésével. A birtokok maximumát 200 holdban jelölte meg, ugyanakkor kártérítést helyezett kilátásba az elkobzandó birtokokért (MSzDP 2000; Mónus 1933).

12 Nagy Ferenc, a párt egyik fontos vezetője, visszaemlékezéseiben számos esetet ír le, amelyben a hatóságok zsarolással vagy akár fizikai erőszakkal is igyekeztek a választókat az ellenzékre való szavazástól eltéríteni, amit a nyílt választás következtében könnyen megtehettek. A Nagy által leírt esetek valószínűleg országosan is sűrűn előfordultak (Nagy 1990).

A NÉPI ÍRÓK ÉS AZ AGRÁRSZOCIALISTA HAGYOMÁNY

Mindeközben fontos tudatformáló tényezővé nőtte ki magát a magyar társadalmi életben a népi írók csoportjának tevékenysége, elsősorban az 1930-as évek közepén. Az általában paraszti származású írók (Veres Péter, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Féja Géza, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Darvas József, Sinka István, Németh László és még sokan mások) saját kutatásaik alapján riportokban, irodalmi szociográfiákban számoltak be egy-egy vidék földműves lakosságának életkörülményeiről, és a kép, amit a magyar vidék állapotáról felvázoltak, általában kétségbeejtő volt. Sok kritika érte őket, a nem kellő szakszerűségért, amellyel a társadalomtudományi kutatást megközelítették (általában sokkal inkább a társadalmilag érzékeny újságíró szerepét játszották, mint a szociológusét), de kétségtelen, hogy fontos dolgokra hívták fel a figyelmet.¹³ Leggyakoribb következtetésük az volt, hogy Magyarországon a legfőbb problémát a rendkívül aránytalan birtokviszonyok okozzák, hogy ezeknek változása (a nagybirtokok terjeszkedése és a kisbirtokok elszegényedése) nem sokat változott az 1900-as és 1910-es évtizedhez képest, és hogy ezek a problémák sürgős megoldást kívánnak, lehetőleg a javak egyenlőbb elosztásával, valamint a belterjes mezőgazdaságra való áttéréssel az egyoldalú gabonatermelés helyett. Ugyanakkor a népi írók közül sokan előálltak az ebbe az irányba mutató pozitív példákkal is: bemutatták a paraszti gazdálkodás intenzív, kertészeti fejlesztésének kezdeményezéseit és annak további lehetőségeit (Somogyi 1942), illetve a paraszti polgárosodásról, a jobbagyból agrárgazdálkodóvá válásról, a településfejlesztésről, egy új közigazgatás lehetőségeiről is előremutató ötleteket hoztak. Féja Géza például az Alföldről meglehetősen borús képet festő Viharsarokban a makói hagymakertészek példáját hozta fel az intenzív belterjes termelés szövetkezeti fejlesztésének lehetőségeire: „Saját kezdeményezésükből szövetkezetbe tömörültek, kísérleti telepet állítottak fel, eleven kapcsolatot tartanak fenn a helyi és a világpiaccal. A hagyma bonyolult ügy, s termelője szükségképpen fejlődő, minden iránt érdeklődő, nyugtalan egyéniség. A hagymapiac örök hullámvás, csupa izgalom” (Féja 1980: 175).

13 A népi írók eddigi legátfogóbb történetéért lásd Papp (2012). Szociológiai törekvéseikről pedig Bognár Bulcsú nyújtotta a legszélesebb összefoglalót (Bognár 2012).

Erdei Ferenc szociológus (aki maga is ezek közé a különleges csoportot alkotó makói hagymakertészek közé tartozott) az alföldi mezővárosok és tanyák párhuzamos, illetve együttes fejlődésének mintáján arról elmélkedett, hogyan lehetne a falvak és városok, parasztok és polgárok közötti társadalmi és kulturális különbségeket csökkenteni, illetve minimálisra redukálni. „Két vitathatatlanul nagy eredménnyel dicsekedhet a tanyás mezőváros. Az egyik: megteremtette az őstermelők városát, a másik: föloldotta a város-vidék kettősségét, és a vidéket is városi területté tette. Mindkét műve tökéletes igazolást nyert a modern városépítészeti törekvésekben” – írta Erdei A magyar város című művében (Erdei 1939: 210), amelynek gondolatai később egy Bibó Istvánnal közösen megfogalmazott közigazgatási reformtervéhez is alapot szolgáltatottak (Bibó és Erdei 1983). De azt is hozzátette: „Bizonyos ellátottságon és jóléten alul nemhogy városi lakos, de egyáltalán öntudatos és kultúrára alkalmas ember nem lehet a földművelő” (Erdei 1939: 221).

Somogyi Imre, a kubikosból lett népi író szintén a lehetséges intenzív, kertészeti agrárfejlesztéseket és az annak nyújtott közösségi, szövetkezeti támogatást mutatta be híres Kert-Magyarország víziójában (Somogyi 1942). „A magyar gazdasági élet szempontjából mindenél fontosabb, hogy a magyar Alföld tájjellege megváltozzék. (...) A beláthatatlan búza- és kukoricatáblákat, ha nem is felváltani, de megszakítani, tarkítani kellene a (...) vízi erővel öntözött kertgazdaságoknak” (uo. 72).

Mindeközben pedig voltak a népi írók között olyanok is, akik a paraszti kultúra, a folklór kincseinek átmentését is felkarolták (lásd pl.: Veres 2000; Balogh 1974).

A népi írók divattá tették a falukutatást a fiatalok, például a cserkészek és a leventemozgalom számára is, tehát általában megnövelték az érdeklődést a Magyarország legnagyobb rétegét jelentő parasztság iránt. Az 1930-as évek közepétől egyre több tényező mutatott abba az irányba, hogy a népi írók problémafelvetéseit és jövőre vonatkozó elképzeléseit célszerű lenne egy önálló politikai szervezkedés irányába elvinni. A hatóságok, a hivatalos politika egyre kevésbé tolerálta a népiek tevékenységét: többeket perbe fogtak írásaikért „nemzetgyalázás” (vagyis Magyarország lejáratása) vádjával.¹⁴ A Kisgazdapárt lendülete,

14 A leghíresebb ilyen per valószínűleg Kovács Imréné volt, aki Néma forradalom című könyvéért három hónap börtönbüntetést kapott (Erdész 1989). De hasonlóan nagy visszhangot kapott Féja Géza pere is, őt a Viharsarok című szociográfiájáért ítélték el.

mint már szó volt róla, megtört, az írók és sok hívük egyre türelmetlenebbé váltak a párt túlzottan óvatosnak ítélt parlamenti politizálásával szemben. Ugyanakkor az MSzDP sem állt teljesen a népi írók mellé, annak ellenére, hogy az 1930-as agrárprogramjukban hozzájuk hasonló megoldási javaslatokat fogalmaztak meg. Bár egyes szociáldemokrata vezetők szimpatizáltak a népiekkel (Mónus 1988a, 1988b), másokban, de főleg a párt értelmiségi híveiben kifejezetten élt a gyanakvás mindenféle „parasztkultusszal”, nemzeti romantikával szemben – mindezekben, korábbi rossz tapasztalataik miatt, egy antiszemita hullám felszításának veszélyét is látták.¹⁵ Így tehát a népi írók sok szempontból mind a kisgazda, mind a szociáldemokrata mozgalomban kissé „mosztohagyereknek” érezték magukat, ezért keresni kezdték az önálló politikai szervezet létrehozásának lehetőségeit. Első ilyen szervezetük a Márciusi Front volt, amely azonban valódi kiépített struktúrával még nem rendelkezett.¹⁶ Leglényegesebb eleme (látványos akcióin túl) a határozott program volt, amelyet megfogalmazott.

Az akkori érdekes reflexiók közül lásd (Kárász 1937; Németh 1937). Ez utóbbi cikkben Németh László így fogalmazott: „*Ez a harc, ami itt már másfél évtizede (...) szünet nélkül folyik a földjáradék mérhetetlenül egészségtelen birtoklási viszonyának megváltoztatásáért, népünk elesett millióinak felemeléséért, ez a harc éppúgy a nemzet legmélyebb életösztönének akaratnyilvánulása, mint volt ama régi harc száz év előtt a szó szabadságáért.*”

- 15 Ennek eredménye volt az úgynevezett „népi-urbánus vita”, amelynek utólag sokan (úgy vélem) jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, főleg mikor megpróbálták az 1930-as éveknek ezt a jelenségét hibás analógiával későbbi eseményekre, vitákra, problémás kérdésekre és csoportokra is rávetíteni (pl. Fricz 1997). (Utólag visszatekintve az eredeti népi-urbánus vita sok szempontból egy klasszikus szociáldemokraták és liberálisok közötti vita volt, amelyben érdekes módon általában éppen a népiek foglalták el a szociáldemokrata, tehát társadalompolitikai szemléletű, az „urbánusok” (mint említettük, sokan közülük a Szociáldemokrata Párt tagjai) pedig inkább a liberális (szabadságközpontú, de néha már-már, mai kifejezéssel élve „identitáspolitikai”) álláspontot. Az eredeti vita egyik legjobb áttekintéséért lásd Poszler (2008).
- 16 Kétségtelen, hogy a Márciusi Front megalapításában részt vettek a népi írókon kívül az akkor illegálisan működő Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) fiatalabb tagjai is. Emiatt az államszocialista idők történetírása megpróbálta a szervezetet beleilleszteni a „Magyar Népfront” vagy magyar népfrontok történetének sorába. Túl azon, hogy (célzottan) hamis koncepció egyetlen kontinuum „Magyar Népfrontról” beszélni, hiszen a 20. század története folyamán több magyar népfrontnak nevezhető szervezet létezett, a Márciusi Front azért sem nevezhető népfrontnak, mivel nem meglévő szervezetek szövetsége, hanem egyének találkozóhelye, akciócsoportja és vitafóruma volt.

Mind az első, 1937-es (A Márciusi Front programja [1937] 2007), mind a második, 1938-as program az 500 holdas birtokmaximumot jelölte meg elérendő célként (Mit kíván a magyar nép? [1938] 1987). Emellett a második változatban valamivel hosszabban volt szó a földosztáson kívüli intézkedésekről is: a kötött birtokok megszüntetéséről, a szövetkezetek szervezéséről és a mezőgazdaság korszerű fejlesztéséről (uo.).

A Márciusi Fronton belül hosszas viták zajlottak arról, hogy érdemes lenne-e a mozgalmat párttá alakítani, vagy támogassák továbbra is a hozzájuk legközelebb álló két párt, az MSzDP és az FKGP tevékenységét, és dolgozzanak azok minél szorosabb együttműködésén. Úgy látszott, hogy a Márciusi Front önmagában nem fog tudni paraszti tömegszervezetté válni, csak az értelmiség vitafóruma marad, ha nem fejlesztik tovább valami cselekvőképesebb formában. Az utolsó lökést a népi írók pártalapításához végül az 1939-es választás adta meg, amelyen sem az MSzDP, sem az FKGP nem tudta jelentősen növelni a szavazóbázisát (annak ellenére, hogy ez a választás már az egész országban titkos szavazással zajlott) – veszélyesen megerősödött viszont a nyíltan a német nációkkal szimpatizáló és jelszavaikat átvevő Nyilaskeresztes Párt. Ez azt mutatta, hogy az ország földművelő tömegeiben nagy volt a rendszerrel szembeni elégedetlenség, és ezzel az igény egy radikálisabb hangot megütő és radikálisabb célokat kitűző pártra. Ezért a népi írók végül 1939 júniusában (már a választások után) megalapították a saját pártjukat Nemzeti Parasztpárt (NPP) néven. Elnöke Szabó Pál, majd Veres Péter, alelnökei Erdei Ferenc és Darvas József, főtitkára pedig Kovács Imre lett. Mindegyikük paraszti származású népi író, illetve Veres Péter ekkor is aktív gazdálkodó volt. Kovács Imre már a Márciusi Frontnak is egyik fő hangadója volt, és ott is a minél előbbi párttá alakulást sürgette. Programjuk egyenes folytatása volt a Márciusi Front programjának, bár a földreformról szóló pontnál nem számszerűsítette, hogy pontosan mekkora birtokokat hagyna meg maximálisan egy kézben (NPP 1991). A helyi pártszervezetek szélesebb kiépítésének azonban nagy mértékben gátat vetett a II. világháború; a kormányzat ugyanis már az ország háborúba való belépése előtt is jelentősen korlátozta az állampolgári jogokat a veszélyes helyzetre hivatkozva. Mindezzel együtt a NPP sajtója viszonylag szabadon működhetett.

Az akkor már beteg és megfáradt Mezőfi Vilmos, az ÚSzDP egykori vezetője, átadta lapját, a Szabad Szót Szabó Pálnak, így a Nemzeti Parasztpárt maga mögött tudhatta Mezőfi egykori híveinek és olvasóinak jelentős részét, és indulásukban sokat segített az a tudat, hogy ők az egykori alföldi agrárszocialista hagyományok folytatói. A Szabad Szó országos lapként is megállta a helyét, és nagy olvasótáborot szerzett az Alföldön kívül is. Elmondható, hogy a szigorodó cenzúra ellenére fontos agrárproblémákat tett szóvá a háború alatt is. Mindez pedig a Kisgazdapártra is ösztönzőleg hatott.

1941-ben az FKGP új paraszti érdekvédelmi szervezetet hozott létre Magyar Parasztszövetség néven. Ez elvileg pártfüggetlen szervezet volt, illetve a két agrárpárt tagjainak szakmai egyeztető fórumaként is szolgálhatott. *„Az egész társadalom részekre bontása nem mehet odáig, hogy az egyes nagy rétegeket még külön kis rétegekre bontsuk, és például a parasztságon belül elkülönítsük a kisbirtokos-, a földmunkás- és a cselédréteget. (...) Hiszen nem is tagadja a magyar parasztság megszervezésének szükségességét ebben az országban senki. Csak úgy vagyunk, hogy (...) szívesen látná mindenki a parasztság szervezkedését, ha elsősorban neki használna. És valljuk be, hogy a parasztság ennek a fölfogásnak esett áldozatul a múltban mindenkor”* – mondta az alapításkor Nagy Ferenc (Nagy 1943: 5–6). Enyhe rosszallása akár a külön pártot alapító népi íróknak is szólhatott, és mindez már előrevetíthette a Parasztszövetség későbbi sorsát is: azt, hogy más érdekvédelmi szervezetekhez hasonlóan a háború után inkább a pártharcok, elsősorban a „dunántúli” agrárdemokrata hagyományokat továbbvivő Kisgazdapárt és az inkább az agrárszocialista vonalhoz közelítő Nemzeti Parasztpárt vetélkedésének színtere lett, mintsem az együttműködésé. 1943-ban egy külön Földmunkás Szakosztály is létrejött az MPSz kereteiben, élén Dobi Istvánnal. A visszaemlékezések szerint itt még aránylag jól együtt tudott működni a két agrárpárt (Iliás 1985).

EGY RADIKÁLIS FÖLDREFORM LEHETŐSÉGE

A háború végén mind az FKGP, mind az NPP, mind a Szociáldemokrata Párt (amely ekkor már elhagyta nevéből a „Magyarországi” jelzőt) részt vett a német megszállók elleni ellenállási mozgalom szervezé-

sében és üldözött magyar állampolgárok mentésében a Magyar Frontnak nevezett ernyőszervezet keretein belül (Korom 1994). Nagyobb méretű fegyveres harcot azonban nem sikerült szervezniük, részben azért is, mert az ellenállás katonai vezetése viszonylag hamar fogságba esett, majd nagy részüket kivégezték a németeket kiszolgáló kollaboráns hatóságok. 1944 decemberében, mikor a keleti országrészben már véget értek a harcok, és a spontánul megválasztott új magyar önkormányzati szervek, a nemzeti bizottságok megkezdték az újjáépítő munka megszervezését, a Magyar Front is újjáalakult, Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) néven. A fenti három párton kívül még az ellenállási mozgalomban fontos szerepet játszó Magyar Kommunisták Pártja (MKP) és a liberális Polgári Demokrata Párt (PDP) lett tagja ennek a népfront-szervezetnek. Ez a pártközi együttműködés lett az alapja a Debrecenben megszerveződő új Ideiglenes Nemzeti Kormányának is. (Ennek miniszterelnöke viszont egy pártunkívüli katona, D. Miklós Béla tábornok lett.) Az MNFF programjának egyik legfontosabb eleme volt a földosztás, vagyis a nagybirtokrendszer helyén életképes családi gazdaságok létrehozása. Már ekkor megfogalmazódott az is, hogy a németekkel és nyilasokkal kollaboráló, azaz hazaáruló földbirtokosok egész birtokát el kell kobozni a földreform céljaira (MNFF 1977).

Az új földreform végleges koncepciója a koalíciós pártok közötti viták során alakult ki. A Független Kisgazdapárt minden visszaemlékezés szerint a nagyobb (illetve korabeli kifejezéssel „középbirtoknak” nevezett) 20–50 holdas birtokok megtartásának, illetve létrehozásának híve volt, mert úgy vélték, ezek alkalmasak inkább az önálló fejlődésre és a mezőgazdaság intenzív fejlesztéséhez szükséges beruházásokra. A pártot az Országos Földbirtokrendező Tanácsban az a Kerék Mihály képviselte, aki már az 1930-as években is egy radikális újraelosztáson alapuló földreform egyik legmarkánsabb képviselője volt. Koncepciójában azonban volt két nagyon fontos pont, amelyet parasztpárti és kommunista kollégái már kissé megalkuvónak vagy túlzottan is mérsékeltnak tarthattak. Az egyik ilyen javaslata volt, hogy a törvény ne írja elő a magánkézben megtartható földbirtok maximális méretét, hanem a földbirtokok arányát igazítsák az adott régió népesedési viszonyaihoz és földjeinek hozamadataihoz (Kerék 1939). A másik, mint arra már korábban utaltam, Kerék Mihály rendkívül aggasztónak

tartotta az önálló gazdálkodásra képes paraszti középréteg zsugorodását (uo.), így inkább a meglévő kisbirtokok kiegészítésének híve volt, mint annak, hogy minden igénylőnek földet juttassanak. Bár jegyzőkönyvek hiányában inkább csak következtethetünk arra, hogy Kerék az FKGP képviselőjében mit tartott meg a háború előtt, pártonkívüli szakértőként megfogalmazott elképzeléseiből, de a visszaemlékezések szerint a párt nagy mértékben támogatta őt (Nagy 1990).

Ezzel szemben azonban sokan tarthattak attól, hogy ha kevesebb igénylő kaphat földet, az valószínűleg újabb elégedetlenkedésekhez vezethet, ami tovább nehezítheti az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány akkor még valóban nem mindenhol stabil helyzetének konszolidációját. Minden valószínűség szerint ez (és nem a majdani kollektivizálás jó előre elkészített ravasz terve) okozta, hogy a rendelet végső változatában mégis az 5–20 holdas kisbirtokok koncepciója győzött.

A földreformról rendelkező jogszabály végül miniszterelnöki rendeletként jött ki először 1945 márciusában 600/1945. számon, és csak később, az év szeptemberében lett belőle az Ideiglenes Nemzetgyűlés által is elfogadott törvény. „A földreform végrehajtása életbevágó nemzeti érdek és gazdasági szükségesség. A nagybirtokrendszer megszüntetése után Magyarország mezőgazdasága erős, egészséges és termelőképessé válik, melyek a birtokosok telekkönyvileg bejegyzett tulajdonát képezik” – olvasható a törvény bevezetőjében (1945. évi VI. törvény). Az MNFF megállapodásának szellemében előírták, hogy teljes egészében elkobzandó a hazaárulók, a nyilas diktatúra kiszolgálói, a háborús bűnösök és a Volksbund-tagok birtokai.¹⁷ A törvény által megállapított birtokmaximum 200 hold volt parasztbirtokok esetén (azaz olyan tulajdonosok részére, akik maguk is földműveléssel foglalkoztak) és 300 hold olyan birtokosok esetén, akik igazolni tudták, hogy részt vettek az ellenállási mozgalomban. 20 hold lett az egy tulajdonosnál maradható szőlőbirtokok és gyümölcsösök aránya.

17 A Volksbund (teljes nevén: Volksbund der Deutschen in Ungarn, azaz Magyarországi Németek Népi Szövetsége) a magyarországi német kisebbség kulturális és érdekvédelmi szervezete volt, amely azonban egyértelműen a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (NSDAP) befolyása alatt állt (és ezt már szimbólumaiban is kifejezésre juttatta). Így az ehhez való tartozást a II. világháború utáni magyar kormányzat már önmagában is „bűnjelnek” illetve a hazához való hűtlenség jelének tekintette.

A 10–100 holdig terjedő területű erdők községi tulajdonba, a 100 holdnál nagyobb erdőbirtokok állami tulajdonba kerültek. Az igények jelzését és a földtulajdon rendezését alapvetően helyben választott községi földigénylő bizottságokra és földbirtokrendező tanácsokra bízta, ezek felett megyei földbirtokrendező tanácsok álltak, és létezett egy Országos Földbirtokrendező Tanács is, amelyhez jogorvoslatért lehetett fellebbezni. Ennek elnöke Veres Péter, a korábban már említett gazda és népi író, a Nemzeti Parasztpárt elnöke lett, de helyet kaptak benne a korszak legjobb agrárszakemberei és a földreform korábbi teoretikusai közül például Kerék Mihály az FKGP és Donáth Ferenc az MKP képviselőjében. Az egy tulajdonosnak maximum kiosztható föld nagysága 15 hold volt szántóföldek és 3 hold szőlők vagy gyümölcsösök esetén. (Vagy 25 hold szántó, illetve 5 hold szőlő vagy gyümölcsös, ha az igénylő bizonyította ellenállási érdemeit.) Az ellenállókon kívül most is előnyt élveztek a földosztásnál a hadirokkantak illetve a volt politikai foglyok. A juttatottaknak végül is kötelező volt megváltást fizetniük a földért, ez azonban jóval alacsonyabb összegű és kedvezőbb lejáratú összeg volt, mint az 1920-as földreform esetén (1945. évi VI. törvény).

További fontos szempont volt, hogy a földreformmal megszűntek a kötött forgalmú nagybirtokok is, amelyek, mint láttuk még a mezőgazdaság klasszikus értelemben vett kapitalista fejlődésének útjába is akadályokat gördítettek.

Arról, hogy földosztásra szükség van, a jelek szerint széles körű konszenzus uralkodott mind a társadalom széles rétegei, mind a parlamenti pártok között. A végleges koncepció, mint már szó volt róla, nagy viták árán alakult ki, de a rendelet végrehajtása 1945 tavaszán nagy sietséggel megkezdődött, hogy a kormány a lakosság támogatását maga mellett tudhassa. A 600/1945. rendelet törvényerőre emelésének parlamenti vitája idején a földosztás már az ország nagy területén folyamatosan zajlott; az egyes pártok szónokai is mint befejezett tényként méltatták a törvényjavaslatot. *„1945. március 15-én új honfoglalás vette kezdetét, amely az azóta eltelt fél év alatt valóra váltotta a magyar parasztság évszázados álmát. (...) Magyarország megszűnt a latifundiumok országa lenni”* – mondta a Nemzetgyűlésben Donáth Ferenc, a törvényjavaslat betervezője (INGy 6. ülése 1946: 78). Szedes Ferenc, a Szociáldemokrata Párt szónoka hozzátette: *„Örülök annak, hogy a földbirtokre-*

form-probléma a magántulajdon elvi alapján oldódott meg. Örülök neki, hogy így és gyorsan sikerült, bravúros cselekedet volt.” Emellett felhívta a figyelmet: a következő lépés a szövetkezetek szerveződésének támogatása lesz, hogy a kisbirtokok hiányosságait ellensúlyozni tudják (uo. 84). Kovács Imre a Nemzeti Parasztpárt nevében a törvény egyenlősítő jellegét hangsúlyozta: *„A földbirtokreformmal a politikai hatalom is átszállott a népre. Parcellázták a politikai hatalmat is”* (uo. 85). Egyedül a Polgári Demokrata Párt szónoka, Füzesséry István adott hangot annak a korábban már említett véleménynek, hogy a magántulajdon alapján állva a hosszú távú fejlesztések szempontjából előnyösebb lehetne, ha az átlagbirtok mérete nagyobb lenne. *„Minthogy ez a kérdés nem egy politikai szezonra, hanem egy újabb évezredre van hivatva ennek a nemzetnek fő támasztópillérét, a parasztságot és a gazdaréteget hivatásában megerősíteni, alapos megfontolás tárgya kell legyen, hogy (...) a tisztelt Nemzetgyűlés milyen revíziót óhajt végezni. (...) Vállaljuk érte a felelősséget, akkor, de csak akkor, ha ennek a rendeletnek a végrehajtása nem újabb törpebirtokosok, mezőgazdasági proletárok százezreit termeli ki. (...) Nem akarjuk semmi szín alatt a koldusgazdák számát szaporítani”* – mondta Füzesséry (uo. 89). Ezeknek a szkeptikus szavaknak azonban a szavazás szempontjából már nem volt jelentőségük.

A törvény végrehajtása alapjaiban változtatta meg Magyarország gazdasági struktúráját. Veres Péter, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke a földreform lezárásáról szóló parlamenti tárgyalások alatt az alábbi adatokról számolt be a Nemzetgyűlésnek 1946. december 18-án: a földreform során 5 millió 60 ezer hold megváltott és 539 ezer hold elkobzott földet vettek igénybe, ezzel 109 ezer volt mezőgazdasági cseléd, 261 ezer volt földmunkás, 213 ezer törpebirtokos, 32 ezer kisbirtokos, 22 ezer kisiparos, 1256 okleveles gazda és 1164 erdészeti dolgozó jutott földhöz (Nemzetgyűlés 83. ülése 1952: 871). Egy igénylő természetesen általában egy családot jelent, tehát a földreform jóval több ember megélhetését biztosította, mint amit a számokból látunk. Egy másik, mai adat ehhez hozzáteszi: az összes igénylő száma 730 ezer volt, ebből 660 ezret, azaz az igénylők 90%-át minősítettek jogosultnak (Ö. Kovács 2017: 32).

Mindennek következtében a földtulajdon arányai jóval kiegyenlítettettek lettek. Az 5–10 holddal rendelkező gazdák aránya 26,5%-ra, a 10–20 holdasoké 21,7%-ra, a 20 holdon felülieké 29,3%-ra változott

(Veres 2000: 117). Amellett tehát, hogy a birtokok sokszor valóban erősen szétaprózódtak, a földreform nem „zúzta szét”, és nem „fosztotta ki” a középbirtokos parasztságot sem.

Természetesen nincs szükség arra, hogy az 1945-ös földreformot olyan történelmi eseménynek tüntessük fel, amely az ország minden problémáját egyszerre megoldotta, és érdemes kritikával kezelnünk minden olyan forrást, amely a földreformnak kizárólag csak a csak a pozitív eredményeit hangsúlyozza (főleg ha az a forrás valaki olyan visszaemlékezése, aki a földreform megvalósításában maga is részt vett, tehát saját tetteit is igazolni akarja, pl. Donáth 1969). Egyrészt ha az eredményeket nem csak számokban próbáljuk kifejezni, láthatjuk, hogy a parasztság széles rétegeinek nem voltak az önálló birtok műveléséhez megfelelő eszközeik, az eszközvásárláshoz és fejlesztésekhez nem volt tőkájük, de nagyon sokszor megfelelő szaktudásuk sem. Illetve hatalmas terheket jelentett az újjazdák számára a háborús jóvátétel és az újjáépítés költségei, valamint az ezek miatt kivetett kötelező beszolgáltatások. Már a korban is többen rámutattak, hogy ebben a helyzetben a parasztok nagy része továbbra is ki volt téve az eladósodás veszélyének, illetve rá lehetett szorulva a bérmunkára más tulajdonosok számára (Ádám 1947). Ezek azonban nem olyan problémák voltak, amelyekkel pl. a korabeli agrárpártok és érdekvédelmi szervezetek képviselői ne lettek volna tisztában, ne adtak volna ezeknek hangot, és ne dolgoztak volna ezek megoldásán.

A szövetkezetek támogatása, a kistulajdonosok közösségi összefogásra biztatása és az ilyen kezdeményezéseknek szánt állami segítségnyújtás sürgetése pontosan ezt a célt szolgálta. És szövetkezetszervezésen a korabeli teoretikusok és gyakorlati szakemberek egyáltalán nem csak és nem feltétlenül a szovjet típusú kényszerkollektivizálást értette, sőt a többségük ezt elutasította.¹⁸

Másrészt annak ismeretében, hogy a korábbi birtokviszonyok milyen problémákat, aránytalanságokat és sok esetben tragédiákat

18 Mint láttuk, a kelet-európai agrárpártoknak általában is célja volt a földosztás mellett a szövetkezetek létrehozása és támogatása. Nem volt ez alól kivétel a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt sem. Számos szószólójuk (neves agrárszakemberek) igyekezett, sokszor nem is eredménytelenül, népszerűsíteni a szövetkezeteket. Közülük sokakat nem sokkal később pont azért söpört félre a sztálinista diktatúra, mert alulról építkező szövetkezeti koncepciójuk nem felelt meg az egyetlen párttá váló állampárténak. Lásd pl. Gombos (1947), Jócsik (1947), B. Rácz (1946).

okoztak a magyar társadalom életében, mindenképpen elmondhatjuk, hogy megtette az első lépést a problémák jelentős részének rendezése felé. Így tehát nincs okunk arra sem, hogy az 1945-ös földreformban kizárólag egy felülről jövő erőszakos állami beavatkozást lássunk a korabeli gazdasági életbe, amely kizárólag a majdani kommunista diktatúra kiépítését és a pár évvel később bekövetkező erőszakos kollektivizálást szolgálta.¹⁹

Mindezek fényében tehát fontos újra leszögezni: a magyar parasztság 20. századi történetének és e hagyományos réteg fokozatos eltűnésének történetét nem kezdetjük a század közepén, a kollektivizálás történetével, és nem tehetjük kizárólag a „kommunista hatalmat” felelőssé a hagyományos paraszti életforma eltűnéséért. Tény, hogy a kényszerkollektivizálás adta meg ehhez a végső lökést. Minden olyan elképzelés azonban, hogy a kollektivizálás előtt egy évszázadon keresztül (a jobbágyfelszabadítás óta) egy családi kisbirtokokon gazdálkodó egységes, és többé-kevésbé önellátó paraszti réteg létezett, amelynek életformáját és „hagyományait” (értve ezalatt általában a folklórját) egy alternatív, kollektivistá kozmopolita rend tüntette el,²⁰ alapvetően téves modell. A magyar parasztság válsága, mint láttuk, az 1880-as években kezdődött, és valóban nemzetközi folyamatok: egy globális kapitalista piac mozgásainak eredménye volt. A magyar földreformkísérletek, amelyeket minden esetben hosszas társadalmi megfigyelés és elméleti előkészítés érlelt ki, éppen az egységes, kis- és középbirtokos parasztság megteremtésére tett kísérletek voltak (a nélkül az illúzió nélkül, hogy minden paraszt teljesen önellátó és mindenki mástól független gazdálkodóvá válhat). Hogy ezeknek végső soron utolsóként az 1950-es és 1960-as évek kényszerkollektivizációja vetett véget, kétségtelen.

19 Az utóbbi években egy ilyen kép kialakítására tett kísérletet például Ö. Kovács József (2017, 2020). Írásaiban felhívta a figyelmet arra, hogy a földreform vizsgálatát érdemes függetleníteni attól a legendáriumtól, amelyet róla az államszocializmus történetírása kialakított. Mindemellett az Ö. Kovács által sugallt kép nem kevésbé egyoldalú és tendenciózus, mint bírálatának tárgya, hiszen a földreformot kizárólag „külső erőknél” tulajdonítja, és összemossa a pár évvel később kezdődő kényszerkollektivizálással.

20 Lásd: „A földbirtok köré szerveződő hagyományos életvilágokat, társadalmi-gazdasági egységeket, és hagyományos jövőképet széttörték” – írja Ö. Kovács József (2020: 51), megintcsak homályban hagyva, hogy a parasztság valamelyik rétegére (a cselédekre, esetleg a középbirtokosokra) vagy az arisztokratákra, „jövőképre” gondol.

Ez a folyamat azonban nem szükségszerű folytatása volt az 1945-ös földreformnak, hanem éppen azzal ellentétes irányban haladt.

EGY ÚJ PARASZTSÁG VÍZIÓJA

A földosztás után a két magyar agrárpárt továbbra is igyekezett a földhöz jutott parasztságot és az újonnan létrejövő szövetkezeteket segíteni, többek között a mezőgazdasági (felnőttképzési) oktatás minél szélesebb körű megszervezésével, illetve a gazdák és szövetkezeteik részére minél nagyobb állami támogatást is kiharcolni. A földreform utáni további tervekről, az agrárfejlesztés lehetőségeiről is számos új elképzelés, cikk, vitairat látott napvilágot ekkor. Talán a legjelentősebb (mert legszélesebb horizontú) ezek közül Veres Péternek *A paraszti jövő* című írása, amely már 1948-ban, az erőszakos kollektivizálás megkezdésének előestéjén készült el, de még mindig egy önálló parasztpárti politika, egyfajta agrárdemokratizmus mellett állt ki (Papp 2015). (Igaz, eközben még mindig azt bizonygatta, hogy a Magyar Kommunista Párt, „ahogy látjuk, a kisüzemi termelést nem csak tudomásulveszi, hanem pártolja is.” (Veres 2000: 162)) Művében Veres világosan különbséget tett szövetkezet és szovjet típusú kolhoz között. Előbbi feladatainak elsősorban az egyes kisgazdaságok által megtermelt javak közös értékesítését, az eszközök közös, kedvezőbb beszerzését, a hitelnyújtást és a feldolgozás megszervezését tekintette, szemben a minden munkafolyamatot közössé tevő és szigorúan ellenőrző kolhozokkal szemben (uo.). Emellett olyan nagy jövő előtt álló művelési ágak elterjesztésében is látta a szövetkezetek szerepét, mint a méhészet (uo.). Újra hangsúlyozta az intenzív művelésfejlesztés fontosságát, ehhez pedig a talajjavítás technikáinak fejlesztését, az ipari növények (dohány, len, kender) (uo.), a gyümölcsök és a takarmánynövények termelésének szükségességét (uo.), utóbbiból következően pedig kivitelre tenyésztett állatok (elsősorban a sertések és a nemesített marhafajták) szerepének növekedését (uo.), valamint a korábbiakhoz hasonlóan az intenzíven fejleszthető, „belterjes” kertészeti kultúra terjedésének jelentőségét (uo.). Az ipart illetően továbbra is úgy vélte, a meglévő mezőgazdasági nyersanyagokra épülő ipar fejlesztése lehet a leglogikusabb stratégia. „Nálunk nem kell nehézipart építeni, mert van, csak nem eléggé jövedelmező a termelése, mert

nincs elég nyersanyaga és fűtőanyaga, nincs biztos állandó piaca és elavult a felszerelése. (...) Újjáépítésének és versenyképességének feltételei vannak, azt meg csak a mezőgazdaság várható többletkiviteléből tudjuk majd fedezni. A kiindulási pont tehát a mezőgazdasági termelés fokozása” – írta (uo.). A könyv alapvetően optimista hanggal ér véget: Veres Péter a jelek szerint minden kormányzati harc, a kommunistáknak tett túlzó engedmények és az egyre növekvő hidegháborús nemzetközi feszültség ellenére hitte, hogy Magyarországon megvalósítható egy saját erőre alapozott (skandináv mintához hasonló) jóléti szociális, középutas politika. *„A mi álmunk az, hogy zöld fák között, egészséges, tágas tornácos, fehérfalú házak legyenek, magasbanyúló fehér templommal, (...) vaskos szövethuzati házakkal, levegős, napfényes iskolákkal: ilyen legyen az új magyar falu képe”* – fejezte be könyvét a népszerű parasztíró (uo.).

Ekkorra azonban már mind a két agrárpárt defenzívába szorult a kommunisták egyre agresszívabb politikájával szemben. Az önálló pártérdekek mellett következetesen kiálló, határozottabb vezéregyeniségek (amilyen a Parasztpártban Kovács Imre, vagy a Kisgazdapártban részben Nagy Ferenc volt) eddigre nagyrészt háttérbe szorultak vagy emigrációba kényszerültek. A Veres Péterhez hasonló teoretikusok, akik a gyakorlati, napi politikához kevésbé értettek, kénytelenek voltak végignézni pártjaik önállóságának teljes felszámolását, majd megszüntetésüket. A teljes kommunista hatalomátvételt eldöntött és megváltozhatatlan tényré tette a szovjet csapatok magyarországi jelenléte, illetve az, hogy a kialakuló hidegháborús szembenállásban, a kölcsönös háborús pszichózisban Sztálin és köre úgy döntött: az eddiginél is szorosabbra fűzik európai szövetségeseik Szovjetunióknak való alávettségét.

A kényszerkollektivizálás kezdetét általában Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédéhez szokták kötni. Bár erről kezdetben még a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesüléséből létrejött Magyar Dolgozók Pártjában sem volt egyetértés (Papp 2017), ekkor már aligha lehetett eredménnyel ellentmondani Magyarország jövődiktátorának. Pontosan egy évvel Rákosi kecskeméti beszéde után az új alkotmány elfogadásával a kommunista hatalomátvétel teljessé vált. A mezőgazdaság szervezésében újra az egykor Karl Kautsky által megfogalmazott elvek jutottak érvényre (a tőkekoncentráció ipari logikához hasonló érvényesítése a mezőgazdaságban és ennek

megfelelően egy köztulajdonba vett nagyüzemi termelés biztosítása), azonban a korábbinál is jóval agresszívabb formában, valamint alapvetően ismét a tőkefelhalmozás kapitalista logikáját követve a szövetkezeti öngazgatás elveivel szemben.

BEFEJEZÉS

A magyar (és más európai, elsősorban kelet-európai) agrármozgalmak története, szervezkedésük és ideológiáik példái számunkra nem csupán történettudományi érdekességek lehetnek. Napjainkban érdekes módon sok szempontból megint van esély arra, hogy a földkérdés aktuálissá váljon a világ számos részén, akár a régi „nagyüzemkiszüzem vita” folytatásaként is. Ennek környezetvédelmi jelentősége is van. Mint a Fordulat korábbi cikkei is rámutattak, a tőkekoncentráció, illetve a felhalmozás logikájából egyenesen következik nem csak az emberi munkaerő, hanem a természeti erőforrások kizsákmányolása is (Gagyí 2020).

Ennek legszembetűnőbb példáit talán Latin-Amerikában láthatjuk, ahol a nagybirtokok kialakulása részben egy gyarmati monokultúrás tömegtermelésre berendezkedett mezőgazdaság következménye volt. Nem véletlen azonban az sem, hogy innen, a dél-amerikai térségből indult ki napjaink legnagyobb nemzetközi földműves-kistermelői-érdekvédelmi mozgalma, a *Vía Campesina* („Földművesek Útja”), amelynek ma már számos tagszervezete van szerte a világon. A *Vía Campesina* 2009-es, Jakartában kiadott kiáltványa felhívja a figyelmet a kis helyi birtokok előnyeire: a kisbirtokok által dominált (azaz: decentralizált) mezőgazdasági termelés a kizsákmányolás csökkentése mellett azt segíti, hogy minél több ember juthasson élelemhez, ráadásul hatékonyabban járul hozzá a Föld biodiverzitásának fenntartásához, hiszen a földeket így változatosabban és a helyi igényeknek megfelelően lehet művelni anélkül, hogy a talaj gyorsan kimerülne, mint a monokultúrás ültetvényes termelés következtében. A kisbirtokok kevesebb helyet foglalnak el a természeti környezettől, illetve biztosíthatják annak organikus felhasználását (azaz megelőzhetik pl. a túlzott erdőirtásokat). A helyi igények kielégítésével a szállítás is egyszerűsödik, ez pedig megint csak jóval környezetkímélőbb meg-

oldásokhoz vezet, mint a nagy távolságra szállított, hosszú tartósítást igénylő élelmiszerek esetén. A világszervezet képviselői hangsúlyozzák, hogy az ilyen szerves, decentralizált kisbirtokok kialakításához a világ számos helyén földosztó földreformra lesz szükség. „A megoldás nem csupán technika és biológia kérdése. A szerveződés szükséges formái és a mezőgazdaság fenti formáinak megvalósítása a feladatok decentralizálását kívánja meg, sok millió ember, közösségek és szervezetek bevonását” – olvasható a közlemény végén (Small Scale é. n.).

A magyar agrárdemokrata mozgalmak (agrárszocialista szervezetek, földműves-pártok, népi írók) korunk számára azért lehetnek érdekesek, mert a maguk idején és módján szintén a korlátlan felhalmozás logikájának meghaladására és az organikusabb, kevésbé kizsákmányoló termelés kialakítására tettek kísérletet, miközben a maiakhoz sokszor igen hasonló társadalmi problémákkal szembesültek. Történetüket természetesen kritikus szemmel és koruk kontextusának pontos ismeretével érdemes vizsgálni, szellemi örökségükben azonban mindenképpen lehetnek számunkra is hasznosítható szempontok.

HIVATKOZOTT IRODALOM

1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről. Interneten: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (Letöltve: 2021.04.21.)
1924. évi VII. törvény a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920:XXXVI. törvénycikk kiegészítéséről. Interneten: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92400007.TV&targetdate=&printTitle=1924.+%C3%A9vi+VII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltve: 2021.04.23.)
1928. évi XL. törvény az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló kötelező biztosításról. Interneten: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92800040.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> (Letöltve: 2021.04.23.)
1945. évi VI. törvény a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. Interneten: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8213> (Letöltve: 2021.04.23.)

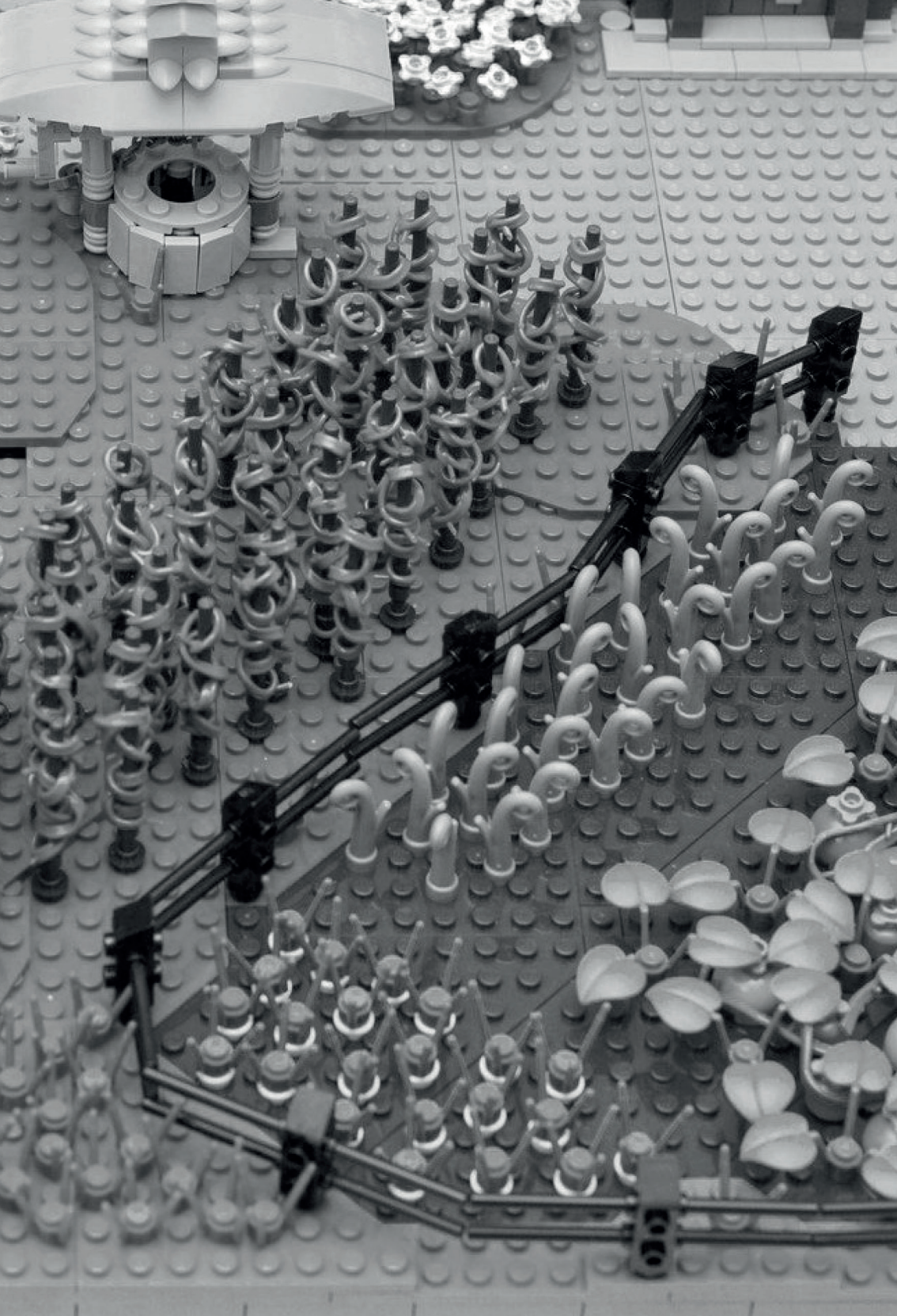
- A Márciusi Front programja ([1937] 2000): A Márciusi Front programja. In: *Magyar történeti szövegyűjtemény 1914-1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.
- Ádám László (1947): Osztályok és jövedelmek a mezőgazdaságban a földreform után. In: *Szocializmus*, No. 1.: 53–56.
- Az 1919. évi XVIII. néptörvény a földművelő nép földhöz juttatásáról (1919. február 16.). In: *Magyar történeti szövegyűjtemény 1914-1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.
- B. Rácz István (1946): *A Független Kisgazdapárt ifjúságának kiskátéja*. Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Országos Ifjúsági Szövetsége.
- Balogh Edgár (1974): Kolozsvári Bokréta. In: *Duna-völgyi párbeszéd. Cikk, tanulmányok, dokumentumok 1929-1972*. Szerk.: Bella György. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bartha Ákos (2017): *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Berend T. Iván – Ránki György (1972): *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1973): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bibó István – Erdei Ferenc (1983): A magyar közigazgatás reformja. (A Nemzeti Parasztpárt javaslata). In: *Bibó István összegyűjtött munkái 3*. Szerk.: Kemény István – Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bognár Bulcsu (2012): *A népies irányzat a két világháború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Loisir Kiadó.
- Czettler Jenő (1995): Földbirtok-politika. In: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. Szerk.: Tóth Pál Péter – Hidvégi Violetta. Századvég Kiadó – A Jászságért Alapítvány – Püski Kiadó.
- Dancziger Kálmán (1947): Mit ígér a három nagy reform? In: *Szocializmus*, No. 1.: 44–52.
- Dániel Arnold (1906): *A magyarországi földművelő szocializmus feladatai*. Huszadik Század kiadása.
- Dániel Arnold (1913): A többtermelés és a kisbirtok II. In: *Huszadik Század*, 1913/2.: 153–187.
- Dobi István (1962): *Vallomás és történelem II. kötet*. Kossuth Könyvkiadó.
- Dolmányos István (1960): *Mezőfi és a koalíció*. Akadémiai Kiadó.
- Donáth Ferenc (1969): *Demokratikus földreform Magyarországon 1945-1947*. Akadémiai Kiadó.

- Éber Márk – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.
- Erdei Ferenc (1939): *Magyar város*. Athenaeum.
- Farkas József (1971): Az 1898-as „rabszolgatörvény” és a Bánffy-kormány más „törvényes intézkedései” a szocialista szervezkedés visszaszorítására. In: *Tudományos Szocializmus*, 3-47.
- Féja Géza (1980): *Viharsarok*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- FKGP ([1930] 1991): A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Programja (1930). In: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk.: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Kossuth Könyvkiadó.
- Fricz Tamás (1997): *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Napvilág Kiadó.
- FSzP ([1906] 2003): A Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt programja. (Békéscsaba, 1906. március 17.). In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Gagyí Ágnes (2020): Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. Az alternatív gazdaság új mozgalmi modelljei globális és magyar környezetben. In: *Fordulat*, No. 27.: 6–36.
- Gombos Imre (1947): *Szövetkezeti mozgalom*. Magyar Népi Művelődési Intézet.
- Gunst Péter (1998): A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyág felszabadításától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter. Napvilág Kiadó.
- Hodža, Milan (2004): *Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések*. Kalligram Kiadó.
- Hofer Tamás (2009): A népművészet Györffy István kutatásában. In: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L’Harmattan Kiadó.
- Huszadik Század (1908): A Parasztpárt programja II. In: *Huszadik Század*, 1908/9.: 228-243.
- Iliás Ferenc (1985): A Szabad Szó szerkesztőségében (II. rész). In: *Tanúságtévők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. 4/c kötet, 1941–1944. Szerk.: Petrák Katalin. Kossuth Könyvkiadó.
- INGy 6. ülése ([1945] 1946): Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 6. ülése 1945. évi szeptember hó 11-én, kedden, Zsedényi Béla és Juhász Nagy Sándor elnöklése alatt. In: *Az 1944. évi december hó 21-ére Debrecenbe összehívott, majd később Budapestre összegyűlt Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója*. Athenaeum.
- Iván János (1935): *Földbirtokreform és társadalmunk 1890–1914*. Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság.

- Jócsik Lajos (1947): *Szövetkezeti világ felé*. Magyar Kereskedelmi és Szövetkezésiügyi Minisztérium.
- Kárász József (1937): Írók a vádlottak padján. In: *Híd*, 1937. november, 8.
- Kerék Mihály (1937): A magyar agrárreform problémái. In: *Dudar 1937*. Szerk.: Lengyel András, Simon János. Országos Közművelődési Központ.
- Kerék Mihály (1939): *A magyar földkérdés*. MEFHOSz Könyvkiadó.
- Király István (1966): *Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete – Akadémiai Kiadó.
- Korom Mihály (1994): A Magyar Frontban részt vett politikai erők és tevékenységük fő jellemzői. In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Szerk.: M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kovács Imre ([1936] 1989): A néma forradalom. In: *A néma forradalom – A néma forradalom a Parlament és a bíróság előtt*. Szerk.: Erdész Ádám. Cserépfalvi Kiadó – Gondolat Kiadó – Tevan Kiadó.
- Kovács Imre ([1946] 2003): A demokrácia útja Magyarországon. In: *Válogatott tanulmányok, 1935–1947*. Magyar Napló.
- Magyar Nemzeti Tanács programja (2000): A Magyar Nemzeti Tanács programja (1918. október 25.). In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.
- Mariano, Alessandro – Hilário, Erivan – Tarlau, Rebecca (2016): Pedagogies of Struggle and Collective Organization: The Educational Practices of the Brazilian Landless Workers' Movement. In: *Interface*, Vol. 2016., No. 8.: 211–242.
- MFSzPP ([1897] 2003): A Magyarországi Független Szocialista Párt programja. (Cegléd, 1897. szeptember 8–10.) In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Mit kíván a magyar nép? ([1938] 1987): Mit kíván a magyar nép? A Márciusi Front programja. In: *A Márciusi Front. Előzmények és zászlóbontás*. Szerk.: Pintér István. Kossuth Könyvkiadó.
- MNFF ([1944] 1977): A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja (1944. december 3.) In: *A Magyar Népfront története. Dokumentumok 1935–1975*. II. kötet. Szerk.: Szabó Bálint. Kossuth Könyvkiadó.
- Mónus Illés (1988a): A magyarság útja II. In: *Mónus Illés válogatott írásai*. Szerk.: Szabó Ágnes – Pintér István. Kossuth Könyvkiadó.
- Mónus Illés (1988b): Szociográfia. In: *Mónus Illés válogatott írásai*. Szerk.: Szabó Ágnes – Pintér István. Kossuth Könyvkiadó.
- MSzDP ([1930] 2000): A Magyarországi Szociáldemokrata Párt új agrárprogramja (1930. szeptember 7–9.). In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.

- Mucsi Ferenc (1962): Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1900–1906-ig. In: *Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. I. kötet. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán. Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete – Táncsics Könyvkiadó.
- Nagy Ferenc (1943): *A Magyar Paraszt Szövetség programja*. Magyar Parasztszövetség kiadása.
- Nagy Ferenc (1990): *Küzdelem a vasfüggöny mögött I*. Európa História.
- Nagy József (1989): A Nagyatádi-féle földreform lezárása és eredményei. In: *Történelmi Szemle*, 1989.: 24–48.
- Németh László (1937): Irodalmi pörök. In: *Híd* 1937. december 1.
- Nemzetgyűlés 83. ülése ([1946] 1952): A Nemzetgyűlés 83. ülése 1946. évi december hó 18-án, szerdán Varga Béla és Kossa István elnöklete alatt. In: *Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés naplója*. IV. kötet. 67–88. ülés. Athenaeum.
- NPP ([1939] 1991): Mit akar a Nemzeti Parasztpárt? In: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk.: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Kossuth Könyvkiadó.
- OFGP ([1909] 2003): Az Országos 48-as és Függetlenségi Gazdapárt programja. (Szentgál, 1909. november 29.). In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Ormos Ede (1974): 1894. április 22. A hódmezővásárhelyi munkászendülés. In: *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. 1. kötet (1868–1905). Kossuth Könyvkiadó.
- Ö. Kovács József (2017): Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk.: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Ö. Kovács József (2020): 1948 a fordulat éve? 1945 értelmezése a társadalomtörténeti események tükrében. In: *Levéltári Közlemények 2020.*: 41–55.
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó.
- Papp István (2015): Veres Péter megkésett tiltakozása: A paraszti jövő az állambiztonság. In: *Szemek a láncban. Játzmák a magyar állambiztonság történetében*. Szerk.: Ablonczy Balázs – Nemes Krisztián. Jaffa Kiadó.
- Papp István (2017): *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó.
- Pataki Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó.
- Pongrácz Kálmán (1936): Az agrárproblémák társadalmi és politikai mozgalmaink tükrében. In: *Társadalomtudomány*, No. 5.: 308–326.
- Poszler György (2008): *Az eltévedt lovas nyomában*. Balassi Kiadó.

- Pritz Pál (2020): Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András és Féja Géza. In: *Múltunk*, Vol. 2020., No. 1.: 92–114.
- Rácz Lajos (1935): Birtokpolitikai reformjavaslatok. In: *Társadalomtudomány*, No. 4.: 265–279.
- Reitzer Béla (1937): Szerkezeti változások a magyar paraszttársadalomban. In: *Dudar 1937*. Szerk.: Lengyel András – Simon János. Országos Közművelődési Központ.
- Sidó Zoltán – Szarvas Márton (2020): Hangya a világréndszerben. A huszadik század eleji magyar szövetkezeti rendszer kritikai elemzése. In: *Fordulat*, No. 27.: 249–264.
- Simon Péter (1962): A kiegyezés utáni mezőgazdasági tőkés fejlődés és a századvégi agrárszocialista mozgalmak. In: *Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. I. kötet. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán. Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete – Táncsics Könyvkiadó.
- Sipos József (2009): *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Gondolat Kiadó.
- Small Scale (é. n.): *Small Scale Sustainable Farmers Are Cooling Down The Earth*. In: *ViaCarpesinaViews*. Jakarta, December 2009. Interneten: <https://viacarpesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2010/03/Small-Scale-Farmers-Cool-Down-EarthEN.pdf> (Letöltve: 2020.04.20.)
- Somogyi Imre (1942): *Kert-Magyarország felé*. Magyar Élet.
- Szabó Gyula (2010): *Föld- és területrendezés. Agrárvilági fordulatok, magyar reformok*. Interneten: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_FTR2/ch01s03.html (Letöltve: 2021.04.21.)
- Ungváry Krisztián (2001): Népi írók és a szociálpolitika. In: „*Emberek és eszmék*”. *Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Esterházy Károly Főiskola.
- ÚjSZDP ([1900] 2003): Az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt programja. (Budapest, 1900. április 18.). In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Varga Jenő (1909–1910a): A föld mint termelőtényező. In: *Szocializmus*, No. 8.: 370–372.
- Varga Jenő (1909–1910b): Kisüzemek megmaradása a mezőgazdaságban. In: *Szocializmus*, No. 2.: 82–85.
- Veres Péter (2000): A paraszti jövő. In: *Magyar megmaradás; A paraszti jövő; Az Alföld parasztsága; Parasztsors – magyar sors*. Püski Kiadó.
- Veres Péter (2000): *Magyar megmaradás*. Püski Kiadó.

Balogh Pál Géza, Michels Ambrus,
Nemes Gusztáv és Szegedyné Fricz Ágnes

A HIÁNYZÓ LÁNCSZEM – TERMELŐK ÉS FOGYASZTÓK ÖSSZEKÖTÉSÉNEK DILEMMÁI A RÖVID ÉLELMISZERLÁNCOKBAN

Magyarországon továbbra is több százezer hagyományos, több generációs mezőgazdasági háttérrel rendelkező termelő gazdálkodik. Miközben a termelői termékeket előnyben részesítő fogyasztói réteg is megjelent, és egyre több az őket kiszolgáló alternatív élelmiszer-hálózat, azt látjuk, hogy ezek a hagyományos termelők nagyon alacsony számban képesek részt venni ezekben a hálózatokban. Ezen probléma történeti gyökereit a „párhuzamos különidejűség” fogalmának segítségével áttekintve azt láthatjuk, hogy a termelők és fogyasztók közti társadalmi távolság a közelmúlt évtizedeiben a korábbinál sokkal nagyobb mértékűre növekedett. A hagyományos termelők körében hiányoznak azok a tudások, melyek szükségesek az alternatív élelmiszer hálózatokban való becsatlakozáshoz. Emiatt felértékelődött azon intézmények, az ún. reflexív ágensek szerepe, melyek képesek összekötni a két elváló alrendszer, és egyaránt beépíteni működésükbe a termelők és a fogyasztók szempontjait, pótolni ezeket a hiányzó tudásokat. A Szövetség az Élő Tiszáért és a Nyíregyházi Kosárcözösség működése alapján demonstráltuk, hogy miképpen képes egy ilyen intézmény betölteni a hiányzó láncszem szerepét.

BEVEZETÉS, PROBLÉMAFELVETÉS

A 21. századi urbanizált világban az élelmiszer-önrendelkezés szempontjából kulcsfontosságú a mezőgazdasági termelők és a városi fogyasztók összekötése egymással. A közöttük lévő közvetlen (vagy legalábbis közeli) kapcsolat teszi lehetővé a vásárlók számára az ipari

mezőgazdaságra épülő hosszú ellátási láncok (supermarket food) kikerülését, a vidéki közösségek, kulturális, gazdasági tevékenységek fenntartását és egy sor más pozitív eredményt.

A hazai helyzetet vizsgálva azt látjuk, hogy a „helyi termékek” iránti városi kereslet a gasztroforradalom, a környezettudatosság terjedése és más trendek következtében az utóbbi években jelentősen és folyamatosan nő. A növekedésért elsősorban a jómódú városi középosztály középkorú, illetve fiatal képviselői a felelősek. Ugyanakkor az új, „*alternatív fogyasztók*”, akik hozzászoktak a különböző védjegyek, árjelzők útmutatásaihoz, sokszor bizalmatlanok a *hagyományos piacok* termelőivel szemben, ahol a minőséget igazoló tudást csak személyesen lehet felépíteni. Hiányoznak az egyéb, a mainstream rendszerben megszokott, formális garanciák és a professzionális marketing, amely ezeket kommunikálná. Ehhez a csaló termelők, a nem megfelelő termékkel kereskedő árusok, és a róluk szóló – maguk a termelők által is előszeretettel terjesztett, nehezen igazolható, de néhány esetben biztosan valós – történetek is hozzájárulnak.

A termékek iránt megnőtt keresletet eközben az alternatív rendszerekbe már becsatolt termelés nyilvánvalóan nem tudja követni, a létrejövő *rövid ellátási láncok* (termelői piacok, bevásárlóközösségek, dobozrendszerek stb.) rendszeres áruhiánnyal küzdenek.¹ Beszállítói körük lassan nő, termelői körük pedig sokszor városból kiköltözött, városi kultúrával, kapcsolatrendszerrel, képzettséggel rendelkező gazdálkodókra korlátozódik. Gyakran hallani azonban részükről a panaszt, hogy „nincsen már elég termelő”, vagyis nehéz ezekbe a hálózatokba új beszállítókat szerezni, a már résztvevők pedig sokszor

1 Az élelmiszerrendszer ezen változásai kapcsán számos egymással versengő elméleti megközelítést találunk a szakirodalomban. A legelterjedtebb a helyi élelmiszerrendszer, a rövid ellátási lánc és az alternatív élelmiszer-hálózat koncepciója. A helyi élelmiszerrendszer (LFS) koncepciója már policy szintű megközelítést is tartalmaz, azt hangsúlyozza, hogy a helyi termelők és fogyasztók közti kereskedelem milyen pozitív gazdasági és társadalmi hatásokkal jár (Balázs 2012, 403–406). A rövid ellátási lánc (SFSCs) inkább kereskedelem-szemponútú megközelítés, ahol a definíció szerint a termelő és a fogyasztó között csak egy közvetítő szereplő található (Benedek 2014). Az alternatív élelmiszer-hálózatok a kortárs mainstream élelmiszer-termeléssel, iparral és kereskedelemmel szemben kialakult hálózatok összefoglalásra alkalmazott gyűjtőfogalom (Goodman – Dupuis -Goodman 2011). Összefoglalóan újabban az alternatív és helyi élelmiszerrendszerek (ALFS) terminus is elterjedt (O'Neill, 112–113).

túlterheltek, rengeteg helyre szállítanak be, így nem tudják több helysín ellátását vállalni.

Ugyanakkor országszerte sokezernyi régi paraszti kultúrában gyökerező, a családi hagyományt folytató, folytonos gazdálkodási tudással rendelkező *hagyományos termelő* küzd gazdasági, értékesítési nehézségekkel. Többségük nem azt, vagy nem úgy termeli meg, dolgozza fel, csomagolja, ahogy a vásárlók keresik, vagy ha a terméke megfelelné az elvárásoknak, egyszerűen csak nem találkozik az új igényekkel, értékesítési lehetőségekkel. E gazdák számára a környezettudatosság, az étel-miszer-önrendelkezés üres, jelentés nélküli fogalmak, akkor is, ha a mindennapi gyakorlatuk sokszor megfelel az elvek jó részének. Nagy részük a nagy ellátórendszerekkel próbál versenyezni, vagy a konvencionális piacokra viszi termékeit, több-kevesebb sikerrel. Eközben a statisztikákból és a terepmunka-tapasztalatainkból azt látjuk, hogy a megmaradt százezres magyar termelői állomány derékhadát még mindig a hasonló „hagyományos”, folytonos családi hagyománnyal rendelkező gazdálkodók alkotják.² Egy jelentős részük közeledne az alternatív étel-miszer-hálózatok felé, és szükségük is lenne erre a fennmaradáshoz – csak épp nem tudják, milyen fogyasztói igényeknek kellene megfelelniük ezen a térfélen, illetve hogyan lássanak neki a rövid ellátási láncokba való csatlakozáshoz.

Van tehát kereslet jó minőségű, megbízható és fenntartható módon, kistermelői környezetben előállított étel-miszerre, lehetnének termelők is, akik olyan fogyasztók igényeit is ki tudnák elégíteni, akik a kereskedelmi láncokban forgalmazott étel-miszerektől értékeket képviselnek, de a „rövid ellátási lánc”, ami összeköthetné a termelő-

2 A különböző típusú termelők számára nézve pontos statisztikák sajnos nem állnak rendelkezésre. A 2016-os Agrárcenzus alapján 2016-ban 416 ezer egyéni gazdaság volt az országban, vagyis az elmúlt 20 évben számuk megfeleződött (2000-ben 959 ezer db volt belőlük az országban). Az egyéni gazdálkodók 31%-a 65 év feletti, és 6%-a 35 év alatti volt, átlagosan 7,6 hektáron termeltek. Emellett 9 ezer gazdasági szervezet is volt, akik között szintén találhatóunk ilyen formában gazdálkodó hagyományos termelőket. https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2016 (Utolsó letöltés: 2021. 05. 18.) Benedek Zsófia és Balázs Bálint az „értékesítésre termelő egyéni gazdaságok” számát 107 456-ra becsülik a 2010-es ÁMÖ alapján (Benedek – Balázs 2014). A 2020-as agrárcenzus előzetes adataiban a „gazdaságok száma” 234 ezer. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/agrarium-el016_info.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 05. 18.)

ket a vásárlókkal, hiányzik, szakadt, elégtelenül működik. Erős tehát a vidékfejlesztési potenciál a két alrendszer találkozásában.

Cikkünkben annak járunk utána, hogy *milyen akadályok állnak a „hagyományos” kistermelők és a városi fogyasztók összekötésének útjában, mi a hiányzó láncszem a rövid ellátási láncban?*

Ahhoz, hogy megértsük, milyen folyamatok vezettek a jelenlegi helyzet kialakulásához, egy széles látószögű társadalomtörténeti áttekintés megrajzolását hívjuk segítségül. Mivel a „hagyományos” termelők egy múltbeli, de ma is túlélő gazdasági gyakorlatot jelentenek, reményeink szerint ez a történeti nézőpont magyarázatot ad arra, milyen a hagyományos termelők értékesítési gyakorlata, miért alkalmazzák ezeket, és miért nem egyértelmű, hogy az új fogyasztói igényekkel találkozzanak a piacon. Ezután megvizsgáljuk a jelenkori helyzetet, az eltérő korokból eredő rétegek egymás mellettiségét, és az újonnan jelentkező fogyasztói elvárások, és a termelői értékesítési képességek alrendszerének elválását egymástól. Majd két esettanulmányban olyan vidékfejlesztési kezdeményezéseket mutatunk be, ahol már sikerült hidat képezni az elváló alrendszerek között. Végül összegezzük, mi rajzolódik ki az összekötő láncszem szerepről az áttekintés alapján, és levonunk néhány, az élelmiszerrendszerek szereplői számára kirajzolódó tanulságot.

ÉRTELMEZÉSI KERET

Fontos keretfogalmunk a *párhuzamos különidejűség*, melyet Hermann Bausinger Ernst Bloch alapján definiált mint „*eltérő, különböző történeti erőtevényezők által meghatározott elemek egyidejűsége*”. (Bausinger 1989, 25). Áttekintésünk alapját a vonatkozó hazai néprajzi, szociológiai és közgazdasági szakirodalom elemzése, valamint saját tereptapasztalataink és vonatkozó empirikus kutatásaink adják.³ Kiindulópontunk

3 Egyéni kutatásaink mellett adataink a „Lo-Káli – Mítosz és realitás, helyi élelmiszer-rendszer a 'Magyar Provence'-ban – diskurzusok, termelők, vásárlók és társadalomgazdasági hatások” című OTKA kutatásból (NKFIH K-129097), valamint az ELKH finanszírozásában folyó, „Helyi élelmiszer-rendszerek a járvány idején – lehetőségek, kihívások, rövid és hosszú távú hatások” kutatási projektből származnak.

az 1848-as jobbágyfelszabadulást követő átalakulás, ami számos kortárs jelenség megértésében segíthet.⁴ Az élelmiszerrendszer vázlatos történeti áttekintését három fő korszakra bontjuk: (1) az 1848-tól a második világháborúig terjedő korszakra, (2) a szocialista mezőgazdaság korszakára, majd (3) a rendszerváltásról napjainkig terjedő időszakra, miközben természetesen az élelmiszerrendszerek működése e hosszabb időszakokon belül is folyamatosan változott. A párhuzamos különidejűség fogalma azt segít megvilágítani, hogy az egyes korszakokban történő változások újabb és újabb társadalmi és gazdasági rétegeket hoztak létre, miközben az élelmiszerrendszerek régi rétegei is tovább élnek az újak mellett – igaz, nem változatlan formában. Az elmúlt évszázadban kialakuló mainstream élelmiszerrendszer: az iparszerű mezőgazdaság és a hosszú ellátási láncok a közvetlen értékesítési csatornákat se hagyják érintetlenül, óhatatlanul hatnak azok működésére is.

A sikeres termelői értékesítés tulajdonképpen minden egyes korszakban egy kulcstényezőn múlik: sikerül-e a vásárló igényeinek megfelelni, az általa az élelmiszerben keresett értékeket az értékesítés folyamata során magának a termelőnek, vagy az értékesítésben szerepet játszó közvetítő szereplőnek előállítania? Ezt a folyamatot az antropológiai irodalom a *value creation*, vagyis értékkepzés terminusával jellemzi (Paxson 2013, 13–15). Ez a kérdés más szegmensekhez képest talán még fontosabb is, hiszen az élelmiszer bizalmi termék, melynek vásárlása során mindig fellép némi „zsákbamacska-effektus”, hiszen a termék végső minősége, „használati értéke” a fogyasztás során fog kiderülni.

Miután minden korszakban röviden jellemeztük az élelmiszerrendszer legfontosabb változásait, valamint a közvetlen értékesítés és a rövid láncok helyét és szerepét a korszak élelmiszer-kereskedelmének egészében, az értelmezési keretünkben az alábbi tényezők mentén tekintjük át a vizsgált kérdésünk alakulását – és a probléma kialakulását:

4 Számos, a tanulmányban is érintett jelenség ugyanakkor ennél is korábbi korokból ered – igaz ez a táji munkamegosztás rendszerére és a világpiac kialakulására egyaránt, ugyanakkor adataink a korábbi korokból a vizsgált kérdésekre vonatkozóan sokkal szegényesebbek.

1. A fogyasztói igények változásai. Mit vár a fogyasztó a termelőtől, vagy rövid láncban megvásárolt élelmiszertől, milyen tulajdonságoknak kell megfelelnie az élelmiszernek, hogy a fogyasztó értékeseknek tartsa?

A vevői igények változását az alábbi tényezők mentén vizsgáljuk:

- az igényelt termékkör jellege
- a termékek árszínvonalának és minőségének kapcsolata
- a termék külső tulajdonságai, prezentációja
- a termék minőségébe vetett bizalom kérdése
- a vásárlás körülményeire vonatkozó igények

2. A termelők sikeres értékesítéshez szükséges képességeinek, tudásainak változása az egyes értékesítési rendszerekben. Hogyan állítják elő a fentiekben igényelt értékeket a termelők és milyen képességek szükségesek számukra ehhez a folyamathoz?

3. A közvetítő szereplők jellege és szerepe az egyes értékesítési platformokon. Milyen szerep hárul a közvetítő szereplőkre az adott értékesítési rendszerben?

ÁRUCSERE A PARASZTI GAZDÁLKODÁS IDŐSZAKÁBAN

Az 1848-as jobbágyfelszabadítást követően a kialakuló paraszti gazdálkodást önellátás és árutermelés kettőssége jellemezte egészen a második világháborúig.⁵ Utóbbi igazán ekkor nyert nagyobb teret a gazdálkodásban (Dankó 1991, 18–20.). Magát a paraszti árutermelést is már az értékesítés több, eltérő időszakaszokból eredő szintjének egymás melletti együttélése határozta meg. Egyrészt egyre nagyobb teret nyert a nemzetközi élelmiszer-kereskedelem, mely a világpiac részeként működött, a világpiaci folyamatokat pedig nemzetközi gazdasági konjunktúrák és recessziók határozták meg. Bár ebben az integrációban az uradalmak által előállított termékeknek sokkal jelentősebb szerepe volt, a paraszti gazdaság termékeinek egy része is (pl. gabona, cukorrépa) feldolgozásra, illetve nemzetközi exportra

5 Jelen dolgozatnak nem tárgya az eltérő parasztságdefiníciók tárgyalása, így csak jelezzük, hogy a parasztság fogalmának eltérő definíciói léteznek a magyar szakirodalomban, a kérdéshez ld. összefoglalóan Sárkány 2000, Gyáni 2003, Kovách 2003.

termelődött (Balogh 1965, Glósz 2014). Emellett a korszakban fokozatosan kialakultak országos, formálisan működő árucseres rendszerek, vegyesboltok is (pl. a Hangya Fogyasztási és Értékesítési szövetkezetek) (Gyimesi 1965, Sidó – Szarvas 2020).

Ezzel párhuzamosan azonban továbbra is élt egy hagyományos, informális regionális – lokális élelmiszer-kereskedelmi rendszer, ahol a termékek közvetlenül a termelők és fogyasztók között cseréltek gazdát (mai fogalmaink szerint közvetlen értékesítés történt), vagy épp egyetlen közvetítő kereskedő közbeiktatásával jutottak el a fogyasztóhoz (mai fogalmaink szerint rövid ellátási láncban). A paraszti árutermelés termékeit Andrásfalvy Bertalan jellemzése szerint a *táji munkamegosztás rendszere* határozza meg, melyben az eltérő ökológiai adottságok megalapoznak bizonyos termelési specializációk, terménykörzetek létrejöttének (Andrásfalvy 1978; Dankó 1991, 18–24; Viga 2007). A városi fogyasztókat tömörítő piacnak – minthogy a városi fogyasztók a mezőgazdasági termelésben nem, vagy csak korlátozottan vesznek részt – kiemelkedő jelentősége van ennek a kereskedelmi rendszernek a kialakulásában és működtetésében. Az árucseres legfőbb helyszíneit jelentő piachelyeknek is a városközpontok adtak teret, de a paraszti árutermelés csúcsát jelentő városkörnyéki zöldségtermesztő övezetek kialakulását is lehetővé tették (Boros 1963, 1973, 1986). Ezt az árucsererendszert – Polányi Károly fogalmi keretét használva – erős társadalmi beágyazottság jellemezte, nagy szerepet kaptak benne a személyes emberi viszonyok is (Polányi 1944).

A fogyasztók (az élelmiszert vásárló falusi és városi lakosok) számára ebben a korszakban bizonyos termékek (pl. zöldség, gyümölcs) egyedüli beszerzési helyszíneinek a vásárok és piacok számítottak. Az önellátásban meg nem termelt élelmiszerek kapcsán az árucseres révén beszerezhető termékkört még nem jellemzi olyan bőség, mint napjainkban, bár az egyes eladók néha különleges termékekkel is bővítették kínálatukat. A globalizálódó élelmiszer kereskedelem megjelenése előtt, vizsgált korszakunkban ezeken a színtereken a jó minőségét minél alacsonyabb áron igyekeztek beszerezni. A jó minőséget a fogyasztók számára az jelentette, hogy a megvásárolt áru legyen megfelelően tiszta, friss és ép, illetve megfelelő legyen a külalakja és egyéb érzékszervi jellemzői (pl. hangja – dinnyénél kopogtatás; illata). Az alkudozás folyamán maguk a vásár-

lók is különféle stratégiákat alkalmaztak saját érdekük elérése érdekében, pl. sajnáltatással, vagy épp kétségbeejtéssel törekedtek az ár csökkentésére (Dankó 1980, 173, 180). Az áru minőségébe vetett bizalmat a legtöbbször a személyes ismeretség garantálta, nem voltak ritkák az évtizedes, bizalmi fogyasztó – termelő kapcsolatok sem, közvetlen a termelő általi háztól házig szállítással (pl. a Buda környéki tejesszuszonyok, *milimárik*), akár a piacon, ismerős termelővel, kiskereskedővel való kapcsolatban (Dankó 1980, 163; Bednárik 2009; Viga 1990). A vásárlás körülményeit tekintve megszokottak voltak a hosszabb beszerző körutak, bár már megjelentek a sokféle termékkört egy helyen kínáló vegyesboltok is. Ezek először a városokban létesültek nagyobb számban, de a Hangya-szövetkezetek révén vidéki területeken is szerepet kaptak, ami a vásárlás körülményeire vonatkozó fogyasztói elvárások alakulására is elkezdett hatni (Gyimesi 1972, Sidó – Szarvas 2020).

A termelők lehetőségei számára a közvetlen vagy rövid ellátási láncokban folyó árucseré helyszínei közül a rendszeres, állandó, heti vagy havi rendszerességű piacokat és az időszakos vásárokat is rendelkezésre álltak, melyeket Kisbán Eszter összefoglalóan *történeti piacok* néven illet, illetve ekkor épültek fel a nagyvárosokban az első állandó vásárcsarnok épületek is (Kisbán 2017; Kós 1972; Dankó 1991, 20–28; Dankó 1992, 41–64). A 20. század elejéig a termelők és fogyasztók még térben sokkal közelebb éltek egymáshoz, illetve a társadalmi távolság se volt köztük jelentős, egy közös kulturális nyelvet beszéltek. Ehhez az is hozzájárult, hogy a nemzetközi árupiacok és a kereskedelmi infrastruktúra is még sokkal fejletlenebb volt. A fogyasztókat így gyakran közletről ismerték, a vevő igényeire sokkal közvetlenebbül tudtak reagálni. A történeti piacokon a megfelelő ár-érték arány megteremtéséhez a szóbeli meggyőzés volt a termelő számára a legfontosabb szükséges képesség, hosszú alkudozási folyamat révén jutottak el a mindkét fél számára előnyös alkuhoz. A termelők gyakran hivatkoztak arra, hogy csak saját terméket árulnak, hogy munkájuk tisztességes hasznát szeretnék csak megszerezni, és hogy árujuk előállításánál a legmagasabb minőségre törekednek (Dankó 1980, 160). Emellett a termelők a pult ízléses elrendezésével, a legszebb áru előtérbe helyezésével emelték ki árujuk előnyös tulajdonságait, de a vevővel való erős közvetlen kapcsolat, a sokszor már eleve meg-

lévő, vagy épp a helyszínen a társalgás, alkudozás során kialakuló bizalom ennél sokkal fontosabb szerepet játszott (Dankó 1980, 170, 173, 180). A piacok és vásárok fontos társadalmi események is voltak. A vásárlás körülményeit tekintve fontos, hogy egy ilyen helyszínen történő vásárlás nem csak árubeszerzés volt, hanem az egyik legfontosabb társadalmi élmény, a külvilággal való kapcsolatok megszerzésének és ápolásának legfőbb terepe – a legtöbb esetben valódi ünnep, melyen sokszor az egész család részt vett (Kós 1972, Dankó 1992, 5–22).

A közvetítők (pl. kupecsek, kofák) minden *történeti piacon*, de a kialakuló vásárcsarnokokban is jelen voltak, ugyanakkor sokan a termelőkhez hasonlóan mobilak voltak, vándorkereskedelmet folytattak. Általában egy-egy kisebb körzetben, személyes ismeretségi körükből összegyűjtött termékeket árultak, gyakran tisztítással, feldolgozással is növelték az általuk árult termékek értékét, máskor a gondos válogatással indokolták a fogyasztóknak az áruba belekalkulált saját hasznukat. Sok esetben az értékesítésben a termelőknél járatosabb, a szóbeli kommunikációban jelentős tudással rendelkező és a vevői igényeket a termelőknél jobban ismerő, profi specialistákról volt szó, akik így hozzájárultak ahhoz, hogy a termékek értékesítése sikereesebb legyen, és megszabadították a termelőket az értékesítés feladatától. (Dankó 1980, 162, 163, 170).

AZ ÁRUCSERE A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A szocializmus időszakában a mezőgazdasági termelés, bár sok esetben támaszkodott a hagyományos, ökológiailag is megalapozott regionális – lokális rendszerre (pl. a Duna–Tisza közti zöldség- és gyümölcs termesztésére szakosodott szakszövetkezetek, vagy a borszönyi málnatermesztés esetén), a központi tervutasításos gazdálkodásba tagolódott, és a kisléptékű, hagyományokon alapuló gazdálkodás helyét a nagyüzemi, iparszerű agrárgazdálkodás vette át, természetesen többféle, lokálisan is eltérő modellben. A legfontosabb nagyüzemi szereplők a szövetkezetek és állami gazdaságok voltak, melyek működése, szerepe a korszakon belül is változott. A mezőgazdasági termelés az 1970-es évektől a háztáji gazdaságok és a szövetkezetek szimbiózisára épülő, valóban integrált rendszerként működött, ahol az állam mind a beme-

neti, mind a kimeneti oldalon jelentős szerepet vállalt. Egyrészt biztosította a kisüzemek számára a háztáji gazdálkodáshoz szükséges takarmányt, gépeket, tenyészállatokat, másrészt stabil felvásárló piacot biztosított az előállított terményeknek. A termelőknek, gazdáknak így csak magával a termeléssel kellett foglalkozniuk, annak is leginkább bizonyos speciális, kisüzemben is racionálisan végezhető fázisaival. A háztáji termelés nem az önellátáshoz járult hozzá, hanem árutermelést jelentett. A magyar mezőgazdaság világgazdaságba való integrációja sajátos módon, a szocialista állam közvetítésével folytatódott, termékei a nemzetközi kereskedelemben zömében keleti exportra kerültek, de fontosak voltak a nyugat európai piacok is (Juhász 1982, Juhász 2020; Szelényi 1991, Márkus 1991b).

A hosszú ellátási láncokba állami közvetítéssel történő értékesítés a kistermelők gazdaságában is egyre nagyobb szerepet kapott. Ebben az alrendszerben a végső fogyasztó és a termelő közti földrajzi távolság növekedett, megszűnt a termelő és a fogyasztó közti személyes kapcsolat. A hosszú ellátási láncok, vagyis az állami kontroll és a piaci működés furcsa kettősségében működő élelmiszer-kereskedelmi vállalatok (pl. Zöldért vállalatok) a feketegazdaság, a „maffia” melegágyai voltak (Erdei 1976; Paládi 1988). Az élelmiszer-kereskedelemben jelentős szerepet játszottak az országos, állami irányítású kiskereskedelmi láncok (ÁFÉSZ, Csemege). Az iparszerű mezőgazdaság termékeire alapuló, hosszú ellátási láncokkal és azok végén a fogyasztót kiszolgáló kiskereskedelmi egységekkel jellemezhető, mainstream élelmiszerrendszer sajátos, szocialista változatban kezdte átalakítani a hazai élelmiszerrendszert. A mezőgazdaság államszocialista keretek között történő iparosítása, modernizációja részeként megjelentek a csomagolt áruk, a higiéniai követelmények jogi szabályozása, melyek mind a megszűnő személyes bizalmat voltak hivatottak pótolni (Valuch 2013, 83–92).

A fogyasztók igényei továbbra is hagyományos minták mentén alakultak, azonban a megjelenő hosszú ellátási láncokkal ezek az igények kezdtek átalakulni. Az ötvenes években jellemző hiánygazdaság után a „szocialista bőség” korszaka következett. Ár-érték arányban továbbra is többnyire olcsó áron kerestek elérhető minőséget, és az értéket az érzékszervi tulajdonságokban, az élvezeti értékben keresték leginkább. A hosszú ellátási láncok térnyerése mentén

számos terméktípus és az irántuk feléledő új fogyasztói igény jelent meg a korszakban: a hosszú eltarthatóságú konzerv és a mélyfagyasztású áruk, az egzotikus gyümölcsök, különféle feldolgozott áruk (pl. édességek). A termékek minősége meglehetősen homogén volt, egy-egy termék kapcsán kevés cikkszámából állt a választék, mely környezetben nehezen voltak értelmezhetők a minőségi kategóriák szerinti differenciálás lehetőségei. A vásárlás körülményeit tekintve egyre nagyobb szerepet kaptak a vegyesboltok, ahol most már önkiszolgáló rendszerben, gyorsan, egy helyen lehetett sokféle árut beszerezni (Valuch 2013, 83–92; Földművelésügyi Minisztérium, 2015).

A termelők által a háztájiban megtermelt termékek felvásárlása is állami integrációban történt, majd annak további értékesítését is állami vagy szövetkezeti irányítású vállalatokon keresztül végezték (pl. megyei Zöldértek), melyek aztán országos vagy nemzetközi szinten tovább kereskedtek a nyersanyagokkal vagy tovább feldolgozott termékekkel. A piachelyeken történő közvetlen értékesítés aránya jelentősen csökkent. A korábbi korszakok maradványaként túlélő piacok és vásárok, valamint bizonyos új informális árucserhelyszínek megúrt intézményekként voltak jelen (Sik 2010, 158). Ezeket a helyszíneket ekkor már zömében kiskereskedők uralták, akik termékeiket a kialakuló nagybani piacon szerezték be. A hazai nagybani piacok árképzésére a kétoldali alku volt jellemző, amely során más nagybani piacok és az előző napi árak alapján alkudták ki a termelők és kereskedők az árakat (Lehota, 2000). A termelők lehetőségei jól láthatóan akkor lendültek fel ismét, amikor a háztáji gazdálkodás kibontakozott, és a termelőszövetkezeti tagok ismét eladhattak zöldséget, gyümölcsöt, tojást, baromfit, feldolgozott hústerméket, tejet, tejterméket. Az állam folyamatosan próbált növekvő kontrollt gyakorolni ezek felett az informális piachelyek felett, beterelni őket új fedett vásárcsarnokokba (pl. a Fehérvári úti és a Bosnyák téri piacok ekkor épülő épületeibe) és egyúttal az állami szabályozás rendszerébe – felemás sikerrel, mivel a vásárcsarnokok mellett is folyamatosan burjánzottak az újabb és újabb informális kereskedelmi színterek (Sik 2010, 158; Kisbán 2017, 301). Ezeket a kiskereskedők és termelők számára egyaránt nyitott, a korábbi korszak *történeti piacainak* szerves folytatásaként tovább élő helyszíneket Kisbán Eszter *konvencionális piacoknak* nevezi (Kisbán 2017, 301).

A termelők értékesítésben játszott szerepe tehát némiképp csökkent, ahol megmaradt, ott azonban szintén az előző korszak társadalmilag beágyazott piaci viselkedésformái voltak a sikeres értékesítéshez szükséges képességek. Továbbra is fontos volt a jó szóbeli kommunikáció, a termékbe vetett bizalom szóbeli felépítése, a termékek ízléses elrendezése és a kialakuló bizalmi kapcsolatok. A létrejövő kiskereskedelmi szintér, vagyis a vegyesboltok kínálatához képest a termelők alacsony árképzéssel, a nem kötött árral, vagyis az alku és a válogatás lehetőségével képeztek előnyt maguk számára. Mivel azonban ebben az integrált rendszerben a termelőknek jelentős részben nem maguknak kellett gondoskodni termékeik értékesítéséről, a gazdaságok pusztán a termelést, és annak is leginkább bizony részfolyamatait látták át, ezért az a komplex tudás, mely szükséges egy ilyen, piacra termelő mezőgazdasági üzem számára, a termékkör meghatározásától a termelés folyamatán keresztül a végtermék értékesítéséig, a korszakban a termelők nagy részénél lassan és észrevétlenül kikopott (Harcsa – Kovách – Szelényi 1994.). A megtermelt áruk révén szerzett jövedelmet jelentős részben nem saját „vállalkozásuk” fejlesztésébe forgatták vissza, hanem a fogyasztási szintjük növelésére, valamint a társadalmi mobilizáció elősegítésére költötték (Vigvári – Geröcs 2017). Márkus István ez alapján az időszakot, mint a paraszti életforma ambícióinak robbanását, egyúttal önfelszámolásának idejét jellemzi, „utóparasztságként” aposztrofálva ezt a réteget (Márkus 1991a).

A korban a termelők és fogyasztók közti közvetítő réteg tehát kétévált: egyrészt az állami szerepvállalással, kvázi-piaci alapon működő hosszú láncos nagykereskedelem, és az állami kiskereskedelmi hálózatok, másrészt a „maszek” kiskereskedők fémjelezték, akik szerepüket (és sokszor konkrét személyüket) tekintve a korábbi kofák örökösei, kereskedelmi specialisták voltak, és árujukat vegyesen a kialakuló nagybani piacról, vegyesen közvetlenül a termelőktől szerezték be.

ÁRUCSERE A FOGYASZTÓI TÁRSADALOMBAN

A rendszerváltás óta eltelt évtizedekben jelentős változások jellemezték a hazai élelmiszerrendszert. Egyrészt a globális kiskereskedelmi láncok hazai leányvállalatainak képében folytatta hódító útját az

iparszerű mezőgazdaságra és hosszú ellátási láncokra alapuló *mainstream élelmiszerrendszer*, mely jelentős hatást gyakorolt az élelmiszerek iránti fogyasztói elvárásokra is. Ugyanakkor párhuzamosan tovább élnek a *konvencionális piacok* is, ahol kiskereskedőket és termelőket egyaránt találunk. Újdonságként azonban fokozatosan megjelentek egy új, alternatív fogyasztói mintára reagálva az *alternatív élelmiszer-hálózatok* is. Az egyes szegmensekben megjelenő fogyasztói igények és az értékesítésbe való bekapcsolódáshoz szükséges termelői képességek jelentősen differenciálódtak.

A MAINSTREAM ÉLELMISZERRENDSZER

A rendszerváltás utáni időszakban a legnagyobb változás az élelmiszerrendszer minden korábbinál erőteljesebb világgazdasági integrációja, a multinacionális élelmiszer-ipari és kereskedelmi cégek megjelenése. Az élelmiszer-kereskedelem és feldolgozás ezen szegmense minden eddiginél erősebben formalizált: a kereskedelem szigorúan szabályozott, bürokratikus rendszerben történik, míg az élelmiszer-feldolgozás szigorú higiénia szabályok mellett, standardizált, minőségi kategóriákba sorolt alapanyagokból dolgozik. A személyes bizalmat, a társadalmi beágyazottságot felváltja az állami bürokrácia által biztosított ellenőrzés és biztonság. A piacon domináns részt szereztek a multinacionális kiskereskedelmi cégek, szuper- és hipermarketek. Beszállítóik jelentős részben nagy élelmiszeripari cégek, és a számukra alapanyagot biztosító monokultúrás, iparszerű gazdálkodással dolgozó mezőgazdasági üzemek. Az élelmiszer-kereskedelemben egyre nagyobb tért nyer a professzionális, tudományos módszerekkel, főleg pszichológiai ismeretekkel megalapozott marketing. Az élelem beszerzésének térbeli közelsége megszűnt, gyakran alapélelmiszerek is több ezer kilométer távolságból kerülnek a boltok polcaira. Ezzel párhuzamosan a társadalmi közelség is megszűnt ebben az alrendszerben, ezen értékesítési helyszíneken a fogyasztónak szinte semmilyen tudása nincs a termelőről és a termelés módjáról. Az ily módon megszűnő bizalmat pótolják tulajdonképpen ebben a rendszerben a formális szabályozással és a professzionális marketinggel (Juhász 2016; Hoffman 2010; Lakatos 2019; Sikos T. 2019a, 2019b).

A mainstream élelmiszerrendszerben vásárló fogyasztók igényeire az a hagyományos fogyasztói minta jellemző, hogy olcsón kívánnak megfelelő minőségű áruhoz jutni. Fokozódó mértékben jelent meg egy részben a kereskedelmi láncok által mesterségesen is gerjesztett árérzékenység (Földművelésügyi Minisztérium 2015, 51). A fogyasztók által igényelt termékek körében is jelentős változás történt, rengeteg az új, feldolgozott élelmiszeripari termék. A minőséget ebben az alrendszerben különféle hivatalos szabályozások, higiéniai szabványok (pl. hőkezelési eljárások, lejárat dátum stb.) garantálják. A termék értéket a csomagolás, és a virtuális térben társult további professzionális marketing elemek teremtik meg. A vásárlás körülményeiben újdonság, hogy a kiskereskedelmi láncokban teret nyer a gyorsaság: egyetlen helyszínen, viszonylag rövid idő alatt lehetségessé vált beszerezni egy háztartás által igényelt minden lényeges terméket (Gyenge – Lehota – Horváth 2010; Mészáros 2010; Törőcsik 2003).

A termelők nagyüzemekbe való integráltsága a rendszerváltást követően egy csapásra megszűnt, a termelők innentől kezdve a versenyző piacon voltak kénytelen értékesíteni termékeiket, miközben, mint láttuk, ezen képességeik jelentősen elsorvadtak. Ez is hozzájárult a termelői réteg létszámának jelentős apadásához, valamint a vidéki területekről történő elvándorláshoz. A nagyüzemek egy része megszűnt, egy másik része pedig modern, iparszerű módszerekkel dolgozó mezőgazdasági céggé vált (Kovách – Harcsa – Szelényi 1994, Juhász 2016). A kisebb termelők egy része a piacnak ebben az iparszerű mezőgazdasági módszerekkel dolgozó, nagyüzemek által dominált szegmensében próbál érvényesülni, az állam biztosította felvásárlás helyébe a piaci felvásárlás lépett. Értékesítésük a nagy ellátórendszerek részeként, hosszú ellátási láncokban folyik, ezáltal ki vannak szolgáltatva a gyakran monopolhelyzetben lévő felvásárlóik által megszabott áraknak. Bizonyos termékkörök (pl. tejtermelés) esetén az élelmiszeripar nagy szereplői számára szállítanak be alapanyagot, alsóbb közös beszállítónak váltak a nagy ellátási láncokon belül. A zöldség-gyümölcs termeszítők esetében leginkább a TÉSZ⁶-eken keresztül tudnak eljutni a kiskereskedelmi láncokhoz, mivel így

6 TÉSZ – Termelői Értékesítő Szervezet, amelyek elismerésének és működésének szabályait a 25/1999. (III.5.) FVM rendelet tartalmazta.

tudják csak biztosítani azt az állandó mennyiséget és minőséget, melyet egy-egy nagyobb kiskereskedelmi lánc igényel a szupermarket kínálatának országos, vagy regionális fenntartására. Egy másik részük önállóan értékesíti áruját, jellemzően nagybani piacokon, termékeik pedig kiskereskedőkön keresztül jutnak el a végső fogyasztóhoz.

A szegmensben a sikeres értékesítés még szintén az alku elvei alapján működik, és leginkább jó tárgyalóképességet igényel. Azonban az értékesítés a termelők szempontjából sokszor nem sikeres – a nagy felvásárlók monopolhelyzetük miatt sokkal erősebb tárgyalópozícióban vannak, ők szabják az árakat, így a termelők egyre kevésbé bírják az egyenlőtlen feltételekkel folyó versenyt, kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. Gyakran már keresik is a kiutat: több-kevesebb sikerrel törekednek különféle, a rövid ellátási láncok és a direkt értékesítés felé mutató átmeneti modellekre, ugyanakkor számos kényszerítő tényező okoz számukra egyfajta nehézséget, mely miatt ezt az átmenetet eleve csak fokozatosan tudják véghez vinni (pl. az alkalmazottak béérének kitermelése), valamint közvetlen értékesíthető tudásuk is fokozatosan csökken, miközben a főáramú szereplők uralta térben próbálnak versenyezni. Mindenesetre a szándék arra nézve, hogy közvetlenül vagy rövid láncban értékesítsenek, már többükönél jelentkezik – hogy miért nem találkoznak, arról a következő fejezetben még bővebben írunk (Bali 2002; Bali 2014; Hamar 2016; Jávor 2007; Kemény 2004; Kovács – Váradi 2002; Megyesi 2020; Törőcsik 2002).

A közvetítő szereplők ebben a rendszerben tehát – a hosszú láncnak megfelelően – számosak, a termelőkkel nincsenek olyan személyes kapcsolatban, mint a kis körzetből, állandó termelői körrel dolgozó egykori kofák, és kereskedelmi kapcsolatuk a termelőkkel gyakran egyoldalú, a termelők számára kényszerű és előnytelen.

A KONVENCIONÁLIS PIACOK TOVÁBBÉLÉSE

Az élelmiszer-kereskedelemben a szocialista korszak állami kontrollja a vegyesboltok felett megszűnt, megjelentek a piaci alapon működő kiskereskedők, magáncégek (vegyesboltok, zöldségesek), sokan kényszerállalkozóként, akik termékeiket vegyesen a nagy élelmiszeripari multiktól, vegyesen a nagybani piacon keresztül vagy személyesen,

termelőktől szerzik be. A fedett, kiépített piacok, vásárcsarnokok zömében az előző korszakhoz hasonlóan napjainkban is nagy számban ilyen kiskereskedői boltok foglalnak helyet. Viszont ezeken a helyszíneken továbbra is jelentős számban vannak a hagyományos termelők. Többségük csak kis volumenben, zömében önellátásra termel, és csak a felesleget adják el, részvételük a piaci értékesítésben emiatt csak heti néhány napra korlátozódik. A termékeiket közvetlenül értékesítik, zömében hétvégéken, a piacok területén gyakran hátul vagy közepén található östermelői pultokon, vagy a piacokon kívül található szabadteri részen. Ugyanakkor néhány olyan termelőt is találunk körükben, aki elég nagy volumenben termelnek ahhoz, hogy termékeikkel állandó alkalmazottakkal működő, egész héten nyitva tartó boltot üzemeltessenek egy-egy ilyen piacon.

A konvencionális piacokra járó fogyasztók vevői igényeit jelentősen megváltoztatta a hosszú ellátási láncok és a globális élelmiszer-kiskereskedelmi vállalatok megjelenése, valamint az ezekkel járó egyéb változások. A fogyasztók részéről továbbra is jelentős az olcsó és minőségi áru iránti igény, ugyanakkor számos esetben megkérdőjeleződik, a termelő képes-e egyáltalán versenyképes áron árut szállítani? A közvetítő kereskedelem hasznának kiesése miatt sokszor igen, ugyanakkor a termelőkre kirótt általános üzemi költségek, a kis méretből adódó hatékonysági hátrányok, illetve másik oldalról a nagyüzemek gazdálkodásának társadalomra és környezetre kihárított költségei és a méretgazdaság miatt adódó előnyei miatt sok esetben nem. Ugyanakkor számos esetben a még meglévő bizalmi kapcsolat, társadalmi beágyazottság termelő és eladó között ezt még képes kompenzálni, megteremteni akár a plusz értéket, amit a drágább termelői termék jelent. Ezeken a hagyományos piacokon inkább az idősebb korosztály vásárol, akár kiskereskedőktől, akár termelőktől vásárolnak, ők az évtizedes bizalmi kapcsolataikat éltetik tovább a vásárlással. Ezek a szempontok képesek ellensúlyozni a vásárlás körülményei során a mainstreamhez képest kevésbé érvényesülő kényelmi szempontokat, illetve főként az idős korosztály számára a vásárlás továbbra is társadalmi esemény, igénylik a személyes kapcsolatot az eladókkal, mely sokszor különösen fontos emberi kapcsolat az életükben. A fogyasztók jelentős része a konvencionális piacokon ugyanakkor továbbra is inkább a termékek külső tulajdon-

ságai alapján hozza meg fogyasztói döntéseit, és az olcsóbb termékeket keresi. (Andrási – Katona 2017; Benedek – Fertő – Baráth – Tóth 2012, 2013; Gégény 2017; Juhász – Szabó 2012; Juhász – Szabó 2013; Kisbán 2017; Kuslits – Kocsis 2019; Nagy 1997; Siegel – Uhl 2005; Szabó 2017; Tamási 2017, Virág – Moksony 2017).

Az itt árusító **termelők** értékesítési tudásában azonban még a családi hagyományokban gyökerező, felmenőiktől tanult szóbeli kommunikáció dominál, a legfőbb eszköz a fogyasztó szóbeli meggyőzése a termék értékéről, minél több áru vásárlásáról. Vevőik zöme olyanok közül kerül ki, akik egy kulturális nyelvet beszélnek velük. Az alku még szerepet játszik, bár csökkenő mértékben. A legtöbb termelő kötött árral dolgozik, így a kommunikáció is megváltozik: a feladat egyre inkább az, hogy a kötött árat megfizettesse a vevővel. A bizalom szerepe továbbra is nagyon nagy, zömében állandó vevőkör kiépítésére, illetve megtartására törekednek, nem ritkák az évtizedes vevői-eladói kapcsolatok se (Juhász – Szabó 2013, Szabó 2017). A konvencionális piacok mellett a hasonló termelők számos egyéb, sokszor informális közvetlen értékesítési gyakorlatot is folytatnak: pl. idénygyümölcsöt árulnak forgalmas utak, csomópontok mentén, vagy háztól, baráti, ismerősi körükben értékesítenek, vagy épp mozgó kereskedést folytatnak (Juhász 2012). Ezek a termelők tehát nagyon fontos szerepet töltenek be: számos alacsony jövedelmű fogyasztó számára elsődlegesen az ő termékeik jelentik a kisüzemben előállított élelmiszerhez való hozzájutás egyetlen, számukra is megfizethető lehetőségét. Ugyanakkor ez az értékesítési forma, bár viszonylag stabilnak látszik, hisz közvetlen értékesítésben tud találkozni a termékeiket igénylő vevői réteggel, rengeteg nehézséggel jár: állandó a verseny a diszkontáruházak olcsó, nagyüzemi vagy exportból származó dömpingáruival, a folyamatos piaci jelenlét pedig gyakran a teljes család munkaerejét igényli a gazdaságban, emellett állandó vagy alkalmi bér munkásokat is szükséges igénybe venni, és jól működő, jól szervezett munkamegosztást igényel, amit nehéz folyamatosan fenntartani. A következő generáció így a nehézségeket látva gyakran dönt úgy, nem folytatja a gazdálkodást. (Bali 2019; Benedek 2014; Benedek – Fertő – Baráth – Tóth 2015; Csíkné Mácsai 2011; Csíkné Mácsai – Lehota 2013; Kiss 2016; Szilágyi 2019; Molnár 2005; Silling 2016).

A termelő-fogyasztó szegmensben a többnyire önkormányzati alkalmazottként működő piacfelügyelési dolgozókat **közvetítő** szerepben találjuk, akik egyrészt a szabályozásért felelősek, ugyanakkor sok esetben aktív, tudatos alakítói is a piacnak, segítik annak fennmaradását. Mellettük továbbra is találunk közvetítő szerepben kiskereskedőket, akik sokszor fontos partnerei a termelőknek, mivel képesek olyan termelőktől is beszerezni, akiktől a nagyok a volumen kérdése miatt nem, és a rövid lánc miatt magasabb árat tudnak garantálni a termelőknek.

AZ ALTERNATÍV ÉRTÉKESÍTÉSI HÁLÓZATOK

A mainstream élelmiszerrendszer értékei az elmúlt évtizedekben erősen megkérdőjeleződtek fogyasztói és termelői oldalon egyaránt. A fogyasztók vásárlási döntéseit nem a termékeken feltüntetett minőségkategóriák határozzák meg. Előtérbe kerültek a nagyüzemekben jellemző műtrágyahasználat és a növényvédő szerek kártékony egészségi és környezeti hatásai, az állatokkal való kegyetlen bánásmód kérdésköre, valamint a nagyüzemi gazdálkodás társadalmi ártalmi. A fogyasztók egy részénél a korábbi árra és külső tulajdonságokra alapozó értéképpzettel szemben a környezetvédelem, állatjólét és egyéb értékek kerülnek előtérbe.

Az elmúlt évek hazai felmérései azt mutatják, hogy növekszik azoknak a fogyasztóknak a száma, akik az élelmiszerek vásárlásakor annak beltartalmi értékei mellett tudni szeretnék annak származási helyét, fontos számukra a termék előállítás módja és az előállító személye. Gyakorik az olyan új táplálkozási trendek, mint a vegánizmus, de sokan igényelnek egészségi vagy egyszerűen tudatossági okokból gluténmentes, laktózmentes termékeket. A termékköret jelentősen befolyásolja a gasztronómiai forradalom⁷ is, megnő az igény

7 A magyar gasztronómiai kultúrában a 2000-es évek elején indult változás, megújulási folyamat, amely eredményei közé tartozik, hogy nagyobb teret hódított a csúcsgasztronómia, ugyanakkor szaporodnak a családias éttermek, az igényes alapanyagokból és elkészítési módokkal előzőző kifőzdék, és megjelent a street food műfaja is. Egyre jelentősebb szerepet kap a gasztroturizmus, amely hatására megugrott a helyben előállított élelmiszerek iránti kereslet, valamint kialakult egy

a magas feldolgozottságú, illetve a különleges élelmiszerek iránt (pl. érlelt sajtok, tájfajta zöldségek) (Egry – Miklós 2015). Az élelmiszerek a környezettudatos fogyasztók számára nem csak táplálkozási szempontból fontosak. Lényeges számukra, hogy az élelmiszerek előállítása minél kisebb környezetterheléssel jusson el a tányérjukig. A társadalmi felelősségvállalás a környezetért és a környezetet fenntartható módon használó termelőkért egyre hangsúlyosabb szempont (Kuslits – Kocsis 2019; Szegedyné Fricz, 2020;). Megjelenik körükben egy bio-kultusz, egészségkultusz, előtérbe kerül az állatokkal való kíméletes bánásmód (Kapitány – Kapitány 2011; 2013, 94–132.). Ezen új fogyasztók többnyire magas iskolai végzettséggel és magas jövedelemmel rendelkeznek (Csíkné Mácsai 2014). Törőcsik (2003) a magyarországi fogyasztói elvárások között az élmény-keresés trendjét és ellentrendként az autentikusság keresését írja le. Az élmény mellett elvárt igény a fogyasztók részéről a hitelesség, a hozzáértés és a megbízhatóság is. A helyi terméket előállítók számára ez azt jelenti, hogy a termék iránti fogyasztói bizalom megszerzéséhez nem elegendő az egyszeri adás-vételi tranzakció. Lehetőséget és alkalmat kell biztosítani a fogyasztók számára, hogy minél több információ birtokába juthasson a termék előállításával és annak előállítójával kapcsolatban, mely a termék értékéhez is hozzájárul. Ugyanakkor a mainstream rendszer elvárásai se hagyták érintetlenül ezt a réteget sem: az ott támasztott, virtuális marketing módszerek a fogyasztói bizalom pótlására itt is megjelennek, és a fogyasztók el is várják a megfelelő csomagolást, prezentálást (pl. molinó, szórólap a pulton) és a hozzá társuló online marketinget.

a vendéglátóipari szereplőkhöz szorosan kapcsolódó új gasztronómiai közbeszéd, „gasztronómiai kultúra” (folyóiratok, honlapok, blogok stb.).

1. A fogyasztói elvárások alakulása az egyes alrendszerekben

Fogyasztói elvárás	Mainstream élelmiszerrendszer	Konvencionális piacok	Alternatív élelmiszer-hálózatok
<i>Termékkör jellege</i>	Friss termékek, hagyományos feldolgozott termékek, élelmiszeripari termékek	Friss termékek, hagyományos feldolgozott termékek	Friss termékek + hagyományos feldolgozott termékek + új, „alternatív” termékek (gluténmentes, vegán, különleges stb.)
<i>Árszínvonal és minőség kapcsolata</i>	Minél olcsóbban minél jobb minőségű árut	Minél olcsóbban minél jobb minőségű árut	Magasabb ár, de új minőségjelzők megteremtése, történet elmesélése
<i>Minőség</i>	Szabványoknak megfelelő	Külső tulajdonságok	Egészséges, környezetbarát, társadalmi felelősségvállalás
<i>Vásárlás körülményei</i>	Gyors, kényelmes, praktikus	Lassabb, kevésbé kényelmes, de személyes	Élményvásárlás + újra teret nyerő személyesség
<i>Bizalom megteremtése</i>	Szabványos, higiénikus, biztonságos - virtuális formákkal megteremtve	Közvetlen kapcsolat a termelővel	Közvetlen kapcsolat újonnan kiépítése, vagy virtuális formákkal megteremtve

Az egyes alternatív élelmiszer-hálózatok jelentette értékesítési lehetőségek eltérnek abból a szempontból, hogy milyen képességek szükségesek a benne résztvevő **termelők** számára, hogy ezt a magasabb értéket meg tudják teremteni a vevők tudatában.

- Az új, „**termelői**” **piacokon** a hagyományos piacokhoz hasonlóan fontos és idővel egyre nagyobb teret kap a személyes jelenlét és kommunikáció, ahogy az idő során kialakulnak a bizalmi kapcsolatok az állandó vevőkkel. De emellett szintén nagy szerepet kapnak a helyben megjelenő professzionális marketingelemek (arculat, dizájn, csomagolás, védjegyek,

prospektusok stb.) és az online kommunikáció, ahonnan a fogyasztó további információkhoz juthat a termelőről akár a vásárlás előtt, akár utána. Ezek segítségével az időszakos vásárlók számára is megteremthető az érték, kvázi pótolható a még hiányzó bizalmi kapcsolat. A legtöbb városi termelői piacon, ahol a fogyasztókkal kisebb a személyes kapcsolat, az értékesítő termelők professzionális arculattal rendelkeznek, melyben tudatosan építenek a vevői értéképzetekre. Ezek mentén magas feldolgozottsági fokú és magas árú termékeket képesek értékesíteni a fogyasztóknak. Ugyanakkor számos falusi helyszínen létrejöttek jórésze, és néhány városi termelői piac is nagyon hasonlít a hagyományos piacok termelői részlegéhez. A professzionális marketing itt kevésbé jellemző, inkább ismét a személyes bizalom játszik nagyobb szerepet, a gazdaság egyre jobban újra beágyazódik a helyi társadalmi viszonyokba. A mezőgazdasági tevékenységet folytatók egyre nagyobb szerepet játszanak a települések társadalmi életében.

- A **bevásárlóközösségek** körében többféle modellt látunk (termelői piacokhoz hasonló, a termelők személyes jelenlétével operáló modell, vagy a termelők személyes jelenlétét önkéntes munkával „kiváltó”, webshopokhoz hasonlóbb modell), ennek megfelelően a szükséges képességek körében is eltérés mutatkozik. Az előbbinél értelemszerűen fontosabb a személyes jelenlét, a termelői piacokhoz hasonlóbb, az utóbbinál szintén inkább a professzionális arculat és online marketing adja el a terméket, és inkább az online és offline termelői boltokhoz hasonlít.
- A **termelői boltokban** és egyéb, közvetítő kereskedői szerepbe kerülő értékesítési helyeken, pl. vendéglátóhelyek (pl. kézműves pékségek, kávézók stb.), valamint termelői webshopok esetén kizárólag a professzionális arculatnak kell eladnia a terméket, ráadásul a kereskedői hasznot is tartalmaznia kell az árnak. A sikeres értékesítéshez ezeken a helyszíneken tehát túlnyomóan a professzionális marketing elemei, az arculat, az online kommunikáció és az ennek előállításához szükséges képességek értékelődnek fel.

A **CSA-modellben** (community supported agriculture) működő gazdaságok esetén továbbra is nagy szerepet játszik az online kom-

munikáció és a vizuális arculat előállítása, de ismét előtérbe kerül a személyesség, a meggyőzés és a történet prezentálása, a vevőkkel való bizalmi kapcsolat és folyamatos személyes kapcsolattartás.

2. Az egyes értékesítési lehetőségekben a termelők számára szükséges képességek

Értékesítési platform	A termelő számára szükséges képességek
Mainstream élelmiszerrendszer értékesítési csatornái	Szóbeli kommunikációs képesség (alku) a felvásárlókkal ⁸
Történeti piacok és konvencionális piacok	Szóbeli kommunikációs képesség (a vásárlók meggyőzése)
Új termelői piacok	Szóbeli kommunikációs képesség (a vásárlók meggyőzése + személyes történet prezentálása), csomagolás, vizuális arculat, online marketing használata
Bevásárló közösségek	Szóbeli kommunikációs képesség (a vásárlók meggyőzése + személyes történet prezentálása, de nem mindenhol), csomagolás, vizuális arculat, online marketing használata
Webshopok	Csomagolás, vizuális arculat, online marketing használata
CSA-k	(A vásárlók meggyőzése + személyes történet prezentálása), csomagolás, vizuális arculat, online marketing használata

Összességében elmondható, hogy minél nagyobb a távolság a termelő és a fogyasztó között, annál nagyobb szerep hárul a professzionális arculatra és marketingre, a virtuális térre. Az viszont mindegyik értékesítési rendszerben közös, hogy a termelők számára az alternatív fogyasztók felé szóló kommunikációban egyértelműen szükséges ismerni ennek az új vásárlóközönségnek az igényeit, a kulturális nyelvét, és meg kell teremteni az általuk igényelt termékek körét. Emiatt ezeken az értékesítési szintereken jelentős előnnyel indulnak azok a termelők, akik maguk is „városi menekültként”, ezen középosztálybeli réteg tagjaként kezdtek mezőgazdasági termelésbe, kö-

8 A mainstream élelmiszerrendszer és a kistermelők kapcsolódását egy sor egyéb tényező is befolyásolja, a kistermelői áruk nehezebb szállíthatósága, az áru menynyisége, az átadási helyszínek hiánya miatt a kistermelők itt eleve vesztes helyzetből indulnak.

vetkezésképpen ugyanazt a kulturális nyelvet beszéljük, mint potenciális fogyasztók, és ismerik azokat a vidékképzeteket is, melyek kulcsszerepet kapnak a fogyasztói mintákban. Szintén jelentős előnyt jelenthet számukra a gyakran más szakmákból hozott professzionális marketing tudásuk. Ez ugyanakkor a megfelelő anyagi tőkével pótolható is, megvásárolt szolgáltatásként, de ritka, hogy a napi szintű online, pl. közösségi oldalon folytatott kommunikációt egy termelő képes lenne külső alkalmazottnak kiszervezni.

A „*hagyományos termelők*” eközben sok szempontból továbbra is régebbi korok értékesítési mintáit éltetik tovább, az általuk gyakorolt személyes, szóbeli kommunikációra alapozott gyakorlat egészen a paraszti korig visszamenően őriz elemeket. Az általuk használt értékesítési csatornáknak nincs szükség a professzionális marketing képességeire, többségük pedig teljesen más társadalmi és családi háttérből érkezik, mint a városi menekült gazdálkodók. A többgenerációs, folytonos gazdálkodók sok esetben nem rendelkeznek „hozott tőkeként” az alternatív rendszerek használatához szükséges képességekkel. Interjú tapasztalataink alapján azt látjuk, a megfelelő termékek előállításához és a fogyasztókhoz való eljuttatásához szükséges alábbi képességek hiányoznak körükben:

- *Hiányzó kognitív tudás.* A hagyományos termelők általában nem ismerik azokat az értékképzeteket, melyek alapján az alternatív fogyasztók keresik a termékeket, így aztán nem is tudnak ezeknek megfelelni. Mindez sokszor magát a termékkört is meghatározza: nem olyan termékeket állítanak elő, és nem olyan termelési módszereket alkalmaznak, ahogy azt ezek a fogyasztók igénylik. Máskor egyszerűen nem kommunikálják termékeik alternatív fogyasztók által keresett tulajdonságait, hiszen nincsenek tisztában azzal, hogy a fogyasztók mi alapján válogatnak.
- *Hiányzó praktikus tudás.* De nem csak az a tudás hiányzik, hogy mit érdemes kommunikálni a vevők felé, hanem az is, hogy hogyan kell mindezt a gyakorlatban megvalósítani a professzionális marketing, vizuális arculat és online kommunikáció segítségével. A hagyományos piacokon értékesítő termelők tudása leginkább a személyes kommunikációra korlátozódik, míg a mainstream felé értékesítő termelőknél sokszor ez a tudás is hiányzik, az ő tudásuk a felvásárlóval való alku megkötésére korlátozódik.

- *Hiányzó szituatív tudás.* A legtöbb hagyományos termelő vevőköréből jelenleg hiányzanak az alternatív fogyasztók, sőt, sokszor nem is tudnak a közelükben elérhető alternatív piaci lehetőségekről, kapcsolati tudásuk is hiányos.
- *A volumen kérdése.* A mainstream élelmiszerrendszerbe értékesítő termelők esetén ehhez társul a probléma, hogy jelentős részük olyan volumenben termel, amit nagyon nehéz volna számukra „elkilózni”, közvetlenül értékesíteni, ehhez óriási logisztikai munka lenne szükséges, így amit „nyernek a vámon, azt elvesztik a réven”, vagyis hiába az így nyerhető magasabb ár, az idő- és energiagazdálkodásban jelentős költségekkel járna ez az értékesítési mód.

Összességében azt látjuk tehát, hogy a termelői és fogyasztói alrendszerek jelentősen elváltak egymástól: a „hagyományos termelők” a legtöbb esetben nem találkoznak az új, „alternatív fogyasztókkal”, „párhuzamos különidejűségben” léteznek egymáshoz képest, korábbi korszakok túlélő gyakorlatait éltetik tovább. A hagyományos termelők tudásai sokszor hiányoznak az alternatív élelmiszer-hálózatokban való értékesítéshez, mivel egy korábbi korszak gazdálkodási gyakorlatait éltetik tovább a jelenben, és történetük során nem szerezték meg ezeket a tudásokat, hisz legtöbbször lehetőségük sem volt rá. Az új típusú fogyasztók eközben sok esetben nem tudnak a közvetlen közelükben elhelyezkedő termelőkről, vagy ha tudnak is, azok termékeiről nem feltételezik, hogy megfelelnek az általuk elvárt értékeknek. Sokszor pedig a hagyományos termelők termékei valóban nem felelnek meg az új, időben később jelentkezett igényeknek, legyen szó a mainstreamből eredő vagy az alternatív elvárásokról. A fogyasztók és a hagyományos termelők között a földrajzi távolság is jelentős lehet, de a társadalmi, kulturális szakadék is nő, egyre kevésbé beszélnek egy kulturális nyelvet. Mindez szorosan összefügg a szélesebb körű társadalmi változásokkal, a város – vidék közti kulturális távolság növekedésével, a közös kulturális nyelv szubkulturákra bomlásával is. Hiányzik tehát közülük egy összekötő láncszem, ami képes lenne a két alrendszert integrálni, hatékonyan áthidalni a köztük lévő térbeli és társadalmi szakadékot.

Az alternatív szemléletű fogyasztók persze spontán is megjelennek a konvencionális piacokon, elkezdik felépíteni maguktól is

a bizalmi kapcsolatot a termelőkkel, akiknek a személyes kommunikációja hiába jelent számukra egyfajta idegenséget, ez értéként értelmeződik akár egzotikuma, akár autentikussága miatt. Ezt a folyamatot a hagyományos piacok dzsentrifkálódásaként jellemzi a nemzetközi szakirodalom, mely bár lehetőségeket is hordoz a termelők számára, veszélyeket is jelent az élelmiszerrendszerek demokratikussága, hozzáférhetősége szempontjából, ahogy ezt brit esettanulmányukban Gonzalez és Waley hangsúlyozzák. Itt már reális veszélyként tételeződik a hagyományos fogyasztók kiszorulása a piacokról, mely egy-egy felújítás során véglegessé is válhat. Ezáltal az egyetlen lehetőségtől esnek el, ahol számukra megfizethető módon juthatnak olcsón nem ipari élelmiszerhez (Gonzalez – Waley 2011). Itthon ez a jelenség még csak szórványosan és kezdetlegesen tapasztalható: bár megjelennek a termelői termékek iránti újkeletű érdeklődést képviselő középosztálybeli fogyasztók a hagyományos piacokon is, és érdeklődésüket már a termelők is sok esetben érzékelik, az árakat felhajtó és kiszorító hatásuk egyelőre nem túl jelentős.

Az *alternatív élelmiszer-hálózatokat* szervező **közvetítő szereplőknek** ugyanakkor deklarált célja segíteni, hogy a termelők áru eljussanak azokhoz a fogyasztókhoz, akik hajlandóak a magasabb árat megfizetni termékeikért, kipótolni a logisztika és a marketing hiányosságait. Mindezzel a termelők, és ezáltal az általuk létrehozott pozitív gazdasági – társadalmi hasznok fennmaradását is elő kívánják segíteni. Ezekben a hálózatokban a termelők vagy közvetlen értékesítésben, némi hozzájárulással a hálózat működéséhez; vagy csak egy közvetítővel, rövid ellátási láncban juttatják el terméküket a fogyasztóhoz. Az arra nem rakódik rá a hosszú ellátási láncok minden szereplőjének költsége és haszna, legfeljebb a közvetítő szereplők megélhetését és az infrastruktúrát üzemeltető méltányos haszon van belekalkulálva az árba. Sok esetben azonban a törekvések ellenére azt látjuk, hogy ezekbe a hálózatokba „hagyományos termelőknek” alig sikerül bekerülni, zömében csak városi menekült termelőket sikerül integrálniuk. A következő esettanulmányokban két olyan példát mutatunk be, ahol viszont úgy véljük, sikeresen képeződött híd a hagyományos termelők és a fogyasztók közt tátongó szakadék felett.

SIKERES HIDAK A HAGYOMÁNYOS TERMELŐK ÉS A VÁROSI FOGYASZTÓK KÖZÖTT

A **Szövetség az Élő Tiszáért Egyesület** nagykörűi székhellyel működik, célja szerint a Tisza vízgyűjtő területén fejti ki működését. Elnökségében tősgyökeres, alföldi termelő, de városi vidékfejlesztő, városi menekült háttérű gazdálkodó is megtalálható volt az évek során. Jelenleg 7 budapesti helyszínen, zömében termelői piacon vannak jelen termékeikkel. Ezeket 2018-ban 60 termelő termékeit árulták, jelentős részük a fentiekben jellemzett „hagyományos termelő”, akiket először termelő tagjuk kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhetően sikerült becsatolni. Sokszor övezte kezdetben értetlenség modelljüket – kereskedői oldalról amiért nem tesznek rá egyéni hasznot, termelői oldalról pedig mivel magasabb árat fizetnek, mint a kereskedők. Később azonban szájhagyomány útján is terjedt a hírük, és egyre több termelő csatlakozott a piacok beszállítói és a védjegy használói közé.

Az általuk alkalmazott modell lényege, hogy tulajdonképpen egy közvetítő, integrátor szerepet betöltő vállalkozás épült fel, mely sikerrel képes közvetíteni a városi, középosztálybeli fogyasztók és a hagyományos, alföldi termelők között. Egy olyan társadalmi vállalkozást hoztak létre, mely rendelkezik egy hűtőházzal, szállítási kapacitással, valamint több fizetett alkalmazottal, akik a budapesti helyszíneken a termékek értékesítésével foglalkoznak. A vállalkozás által a termékekre számított haszon arra szolgál, hogy az infrastruktúra fenntartását és az alkalmazottak bérét fedezze, nem termel profitot. Az Egyesület közvetítő szerepe nem korlátozódik az alternatív rendszerekre: 2019-ben egy nagy szupermarketlánc, az Auchan polcaira is került általuk nagykörűi cseresznye.⁹ A termelők így képesek a termelésre koncentrálni, személyesen jelenlétük nem szükséges az értékesítéshez, ugyanakkor az integrátor így képes kipótolni számukra a magasabb árat is a nagykereskedőkhöz képest.

A hiányzó egyéni marketingtudásból a vizuális arculatot az Élő Tisza-védjegy, ez a sikeres, közös márka, az Élő Tisza-logó és a hozzá kapcsolódó imázs és bizalmi faktor pótolja, mely képes számukra

9 <https://www.szoljon.hu/kozelet/helyi-kozelet/szupermarketek-polcaira-kerul-a-nagykorui-ropogos-cseresznye-1940061/> (Utolsó lekérés: 2021. 05. 11.)

a magasabb értéket megtermelni. Az online kommunikációt a védjegyhez és a piachoz kapcsolódó közös online felületek pótolják, ahol hatékonyan, a vevő igényeit ismerve kommunikálnak a termelőről és termékeikről, kiemelve azoknak a vásárlók által keresett tulajdonságait, felépítve a termékek vásárlók által keresett értékét. A rendszer még a szóbeli kommunikáció képességét is pótolni képes, hiszen a piacokon a kereskedésre specializálódó alkalmazottak látják el az értékesítés feladatát, a korábbi korszakok kofáihoz hasonlóan. A rendszer oda is eljutott, hogy képes legyen a logisztikát pótolni a termelők számára, így egyszerre számos helyszínre eljuttasson viszonylag nagy mennyiségű árut. A termelők és fogyasztók közti hatékony közvetítésben nagy szerepe van az eltérő háttérű szereplők szoros együttműködésének is: míg tősgyökeres gazdálkodó tagjuk a hagyományos termelők szemszögének bevonásáról tud hatékonyan gondoskodni, addig városi vidékfejlesztő háttérű tagjaik, illetve tagokból alakult, termelői érdekképviseléttel foglalkozó a Kislepték Egyesület¹⁰ a központi erőforrások és az alternatív fogyasztók becsatornázását érték el, a városi fogyasztók számára garantálják a termékek értékét és a kezdeményezés hitelességét, így a kulturális szakadékokat is sikerült enyhíteni.¹¹ Az elért kedvező árakkal ugyanakkor a konvencionális piacok fogyasztói közül is sikerült bevonzani embereket.

A **Nyíregyházi Kosárközösséget** 8 évvel ezelőtt indította útnak egy 30 fős helyi önszerveződő közösség, akik fejükbe vették, hogy aktív közösségi tervezésekkel és önkéntes munkával megpróbálják lokalizálni minél több Nyíregyházán és a környező falvakban élők élelmiszer-ellátását.¹² Nyíregyházát bokortanyavilág veszi körül, ahol

10 A Kisleptékű Termelőállítók és Szolgáltatók Országos Érdekképviselői Egyesületének célja a környezetkímélő, a tájak adottságaihoz illeszkedő léptékű gazdálkodási formák, továbbá az ezekhez kapcsolódó helyi feldolgozási, értékesítési rendszerek, rövid értékesítési láncok elterjedésének, a kapcsolódó szolgáltatások fejlesztésének ösztönzése a jogszabályrendszer ésszerűsítésével és a helyi termelők, szolgáltatók piacra jutásának elősegítésével. <https://kisleptek.hu/#>

11 Forrás: <http://elotiszaert.hu/> (Utolsó lekérés: 2021. 05. 11.), valamint Baráth Józseffel, a SZÖVET egykori elnökével folytatott formális interjú, valamint informális beszélgetések, illetve több nagykörű, SZÖVET-tag termelővel folytatott interjú.

12 A Kosár megismeréséhez és esettanulmányunk elkészítéséhez 2021 áprilisában látogattunk el Nyíregyházára és környékére, ahol 13 félig strukturált interjú készítettünk a Kosár 2 főszervezőjével, 2 önkéntesével, valamint összesen 9 termelővel.

továbbra is számos „hagyományos termelő” gazdálkodik, a helybeliek nagy része mégis a mainstream élelmiszerláncokban vásárolja meg a távolról érkező árut. A Kosarat szervező közösség 8 éve azon dolgozik, hogy ez megváltozzon, nem kis sikerrel: hetente átlagosan több mint 160 rendelésük van, és 40-60 termelővel dolgoznak együtt. Ez a példa sok más közösséget is inspirált, jelenleg 10 kosárközösség elindulásában segédkezik a Nyíregyházi Közösség szerte az országban.

Ez az alkalmazott modell az önkéntes munkán alapszik. Többszintes célrendszerükben nagyon fontos a termelő és a fogyasztó értékesítésre és vásárlásra szánt idejének minimalizálása, de a közösség építése is. Emiatt tud működni a heti egy teljes napi átadási esemény, amikor délelőtt a termelők elhozzák terményeiket és a vásárlók délután érte jönnek, eközben az önkéntes csapat minden vásárlónak külön-külön dedikált dobozba válogatja a rendelt termékeket. Ezzel egyszerűvé és gyorsá teszik mind a termelőknek az értékesítést, mind a fogyasztóknak a vásárlást, akiknek az átadási nap előtt egy hétig van lehetőségük rendelni az online webshopban. A bokortanyavilágban élő, már nyugdíjas korú, generációk óta háztáji méretben gazdálkodó termelők az alternatív fogyasztók számára láthatatlanok, vagy kifejezetten kerültek, hiszen az online térben egyáltalán nincsenek jelen, termék-megjelenésükkel nem foglalkoznak és nem igyekeznek a városi fogyasztók által keresett hívószavakat (helyi, környezetbarát stb.) kidomborítani, még ha igazak is termékeikre, ezáltal a vásárló leértékeli a termékeket. A Nyíregyházi Kosárközösség tudatosan kereste fel a városi konvencionális piacokon áruló kis volumenben termelőket is, többükkel rögtön el is kezdődött a közös munka. Most már nagyrészt szájhagyomány útján terjed a Kosárközösség híre a termelők között is: manapság ők keresik a Kosarat, de az a tapasztalat, hogy nagyrészt „újparasztok”, vagyis olyan termelők, akik családi hagyomány nélkül, első generációként végeznek mezőgazdasági tevékenységet, kopogtatnak az ajtón. A hagyományos termelők célzott keresésére most már kevesebb energia jut, de továbbra is szeretnék megszólítani őket is.

A közös munka elején minden termelővel hosszan beszélgetnek, egy teljes napot is eltöltenek a termelés helyszínén, megismerik

A Kosár egyik főszervezőjének segítségével választottuk ki a 9 termelőt, akik szerinte mind „hagyományos termelők”.

egymást és a munka során heti szinten személyes kapcsolatban állnak, ezáltal a szervezők megérthetik, hogy mi a termelő elvárása feléjük és hogy miben van szüksége segítségre: egy-két jól sikerült fotó elkészítésében, a személyes történetük bemutatásának szövegezésében, online platform kezelésben vagy esetleg termékdiverzifikációban. Erre jó példa, mikor pár évvel ezelőtt a szervezők kezdeményezésére összeültek a Kosárba szállító zöldségtermesztők megtárgyalni, hogy szerintük milyen fajta terményekre van igény és ki fogja megtermelni melyiket. Így versenytársakból partnerekké váltak egymás szemében.

Az elmúlt 8 év munkájának eredményeként egy kollektív márkává tudott válni a Kosár, ami önmagában értékképző hatású a vásárlók szemében, de igyekeznek folyamatosan építeni a kapcsolatot a felek között az online világon belül és kívül, hogy ne csak a Kosár felé alakuljon ki bizalom, hanem a termelők felé is: webshopos termelői bemutatkozással, folyamatos közösségi média jelenléttel, egy saját termékminősítő rendszerrel, nyílt gazdaságlátogatásokkal és az átadási napon rendezett kóstolásokkal is teremtenek személyes kapcsolatot termelő és vásárló között. A Kosárközösség annak köszönhetően tud hatékony közvetítővé válni, hogy megvan benne a szándék, hogy megértse a termelők igényeit és felmérje képességeit, mindemellett teljesítse a városi fogyasztói elvárásait, és helyi, környezetkímélő és egészséges élelmet juttasson asztalukra. A vásárlók szemében olyan érték képződik a hagyományos termelők termékeiről, amivel sok esetben a termelő nincs tisztában. Emellett fontos, hogy nagy hangsúlyt fektetnek a professzionális közösségépítésre, szervezetfejlesztésre is.

Jelentős kritika a Kosár felé nagyobb volumenben termelőktől érkezik, miszerint nem tudnak számottevő mennyiséget értékesíteni, emiatt súlytalan nekik ez az értékesítési csatorna. A Kosár logisztikai, értékesítési korlátait nagyon nehéz meghaladni, több termelő szerint a logisztikára sokkal nagyobb hangsúlyt kellene fektetni. Ezen hiányosságoknak az enyhítését hozhatja el a Kosár növekedési terve, valamint a most nyílt helyi termék boltja, a Zöldkosár, amivel új kapuk nyílnak meg az értékesítés lehetőségeiben.

Az egyik példában a közvetítő szereplők egyike maga is termelő, piaci alapon, etikus haszonnal dolgozó kereskedőként juttatja el piacokra egy hagyományos termelői kör termékeit, városi, civil és fogyasztói oldalról érkező társaival együtt sikerült hatékony közvetítő

szerepben mozgó, védjeggyel megtámogatott piacot létrehoznia. A másik példában a kezdeményezők fogyasztói oldalról érkeztek, nonprofit, önkéntes alapon dolgoznak, és egy minősítő rendszerrel támogatott bevásárló közösségbe sikerült becsatlolniuk hagyományos termelőket. Mindezt a beágyazottságot mindkét helyen a résztvevők évtizedes, kitartó munkája révén sikerült elérni.

AZ ALTERNATÍV ÉLELMISZERLÁNCOK „HIÁNYZÓ LÁNCSEME”

A helyi termékek iránti kereslet évek óta nő. Ugyanakkor a kistermelők, elsősorban anyagi okokból továbbra is többnyire maguk árulnak a piacon és általában minden más munkát is maguk végeznek. Egy sajtókészítő dolgozik az állatokkal, megtermeli az alapanyagot, aztán elvégzi a feldolgozás műveleteit. Már ez rengeteg különböző feladatot jelent, és hol van még innen az, amikor a szépen csomagolt, esetleg eredetvédett áru kikerülhet egy üzlet vagy termelői piac pultjára. Az alternatív élelmiszer-hálózatok városi középosztályi, vevői igényeinek kielégítéséhez szükség van márkaépítésre, logisztikára, dizájnra, mindenféle termék, csomagolóanyag beszerzésére, kommunikációra, kapcsolattartásra a vevőkkel és még ezernyi apróságra. Mindez olyan tudásokat, képességeket, kapcsolatrendszert feltételez a termelői oldalon, ami a hagyományos termelők túlnyomó részénél hiányzik, így számukra a megnyíló új értékesítési csatornák rendre zárva maradnak¹³. Ez a párhuzamos különidejűség – az alternatív élelmiszerrendszerek vásárlói és a hagyományos termelők közti kulturális különbség – jelenleg a termelés és az egész szektor bővülésének legfőbb gátja. A kistermelők jelentős része kizáródik a rövid ellátási láncokból és értékesítési problémákkal küzd, miközben az alternatív élelmiszer-hálózatok áruhiánytól szenvednek. Ugyanakkor, ha a rövid ellátási láncok különböző formái: a bevásárló közösségek, webshopok, éttermek, védjegyek hatékonyan, jól működnének, akkor levehetnék a terhek egy részét a termelők válláról. Ehhez azonban

13 A 'városi menekültek', illetve azok, akik valamilyen más módon szert tettek a szükséges kulturális, kapcsolati tőkére, tudásokra és képességekre, kulturális szempontból a vásárlókkal vannak egy platformon, ezért tudnak kapcsolódni az új piacokhoz.

a 'párhuzamos különidejűség' következtében nem elég a hagyományos közvetítők, összekötő piaci szereplők alapvetően üzleti megközelítése.

A kulturális szakadék áthidalásához 'hiányzó láncszem' a hagyományos termelőket a rövid ellátási láncok különböző fajtáin keresztül az 'alternatív fogyasztókkal' összekötő 'reflexív ágens'. A 'reflexív ágens' az integrált vidékfejlesztés elméletéből és gyakorlatából kölcsönzött fogalom (Nemes et al. 2013.), eredetileg a vidékfejlesztés központi, politikai alrendszerét és a lokális, heurisztikus alrendszereit összekötő, integráló társadalmi intézményt írja le. Olyan közvetítő, integráló erő (szereplő, tudás, képesség, hálózat, társadalmi innováció), ami mindkét világban beágyazott és képes az eltérő erőforrásokkal, munka és kommunikációs stílussal rendelkező, szétartó alrendszerek közt hatékonyan közvetíteni. Reflektál a változásokra, trendekre, felmerülő lehetőségekre és problémákra és szignifikáns fejlesztési kapacitást képvisel a rendszerben (Nemes, Varga 2014).

A 'reflexív ágens' fogalma esetünkben is nagyon hasznos elemzési eszköz lehet a „hagyományos termelők” és új, „alternatív fogyasztók” közti szakadék lehetséges áthidalásának elemzéséhez. A feladat itt jelentősen túlmutat a hagyományos közvetítők logisztikát és marketinget biztosító, piaci alapú, kereskedői megközelítésén. Olyan közeg megteremtésére van szükség, ami képes közvetíteni a kulturális különbségekkel határolt közegek között, feloldani az egymás felé régóta rögzült előítéleteket, kölcsönösen pótolni az egyes alrendszerekben hiányzó tudásokat. A kialakult új piaci szegmenshez számos hagyományos termelő gyakorlatilag csak rajtuk keresztül képes eljutni. Ehhez a hídszerephez szükséges, hogy ez a közvetítő bejáratos legyen mind a termelői, mind a fogyasztói világba. Ismerje a fogyasztók igényeit, értékkepcióit, ugyanakkor ismerje a termelők igényeit, szempontjait, problémáit, és képes legyen kommunikálni értékeikről a fogyasztók felé. Az egyes alrendszerek erőforrásait így képes lesz összekötni egymással, hogy azok kölcsönösen előnyös hatásokat hozzanak létre.

A bemutatott esettanulmányok jó példákat mutatnak erre. A Szövetség az Élő Tiszáért tagjai révén mind a fogyasztók, mind a termelők felé beágyazott, és kiépítette a szükséges bizalmi tőkét. Az így létrejött, a termékek kereskedelmével és a szükséges logisztikával foglalkozó társadalmi vállalkozás, és legfőképp az általuk kezelt piac

képes volt összekötni a fogyasztókat és a termelőket. A Nyíregyházi Kosárközösség fogyasztói oldalról indulva sikerült elnyerni a termelők bizalmát és beépíteni szempontjaikat a kereskedelembe, és láncszemet képezni a széttartó rendszerek között. Esetükben egy bevásárlóközösség lett a reflexív ágensi tevékenység formája. Mindkét rendszer folyamatosan fejlődik és adaptálódik is a változó körülményekhez.

BEFEJEZÉS: DILEMMÁK ÉS TÁVLATOK

A társadalomtudományi kutatásnak a legtöbb esetben nem titkolt célja nemcsak megvilágítani a minket körülvevő társadalmi valóságot, hanem a leírt és kimondott szó erejével alakítani is rajta, hiszen azt mi magunk teremtjük, így a megváltoztatására is van lehetőségünk. Jelen tanulmányunkkal egy kiaknázatlan erőforrásra szerettünk volna rávilágítani, melynek vitathatatlan fontossága és az étel- és élelmiszer-önrendelkezéshez való hozzájárulása egyre gyakrabban merül fel a témáról szóló tudományos és szakmai diskurzusokban. A „hagyományos termelők”, e cikk főszereplői a történeti mezőgazdasági kistermelők, a parasztság és háztájiban dolgozó szocialista agrárvállalkozók közvetlen örökösei, akik sok esetben máig a tájba illeszkedő és számtalan pozitív hasznot hajtó gazdálkodási formákat üznek. Létszámuk ugyanakkor folyamatosan csökken, a továbbra is túlélők pedig számtalan nehézséggel küzdenek, emiatt az eltűnés veszélye fokozottan fenyegeti őket. Ezek a termelők a gazdálkodás kapcsán rengeteg tudással rendelkeznek, ugyanakkor az alternatív étel- és élelmiszer-hálózatokban való értékesítéshez szükséges ismereteik általában hiányoznak. A közvetítő szerepet játszó reflexív ágensek szerepe emiatt felértékelődött, mivel ezek az intézmények képesek ezen probléma felismerésére, tudatosítására, a hagyományos termelők felkutatására, szempontjaik beépítésére, illetve a fogyasztókkal való összekötésükre és a kulturális különbségek áthidalására. Írásunk az alternatív étel- és élelmiszer-hálózatok szervezői számára így egyfajta kihívást fogalmaz meg: a „hagyományos termelők” egyfelől segíthetnek saját problémáik megoldásában, másfelől beemelésükkel ezen rendszerekbe egyúttal ennek a fontos rétegnek a megélhetésért és meg-

maradásáért talán ők tehetik a legtöbbet. Még hozzá mindezt egy olyan pillanatban, mely talán az utolsó lehetőség arra, hogy ezt az élelmiszerrendszerek fenntarthatósága szempontjából kiemelten fontos és nagy létszámú kistermelői csoportot segítse, hogy szándékának megfelelően továbbra is gazdálkodással foglalkozhasson. Egy reflexív ágens közvetítésével az egyszerűbb közvetlen értékesítési formákhoz képest is mélyebb bizalmi kapcsolat alakulhat ki termelő és fogyasztó közt. Mindezzel pedig olyan, társadalmi csoportokat átívelő közösségek is létrejönnek, melyek a szélesebb körű társadalmi integrációhoz is hozzájárulnak. Így ez nemcsak helyi gazdaság-fejlesztési, hanem egyúttal közösségfejlesztési tevékenység is. Esettanulmányainkban bemutattuk, hogy termelői és fogyasztói oldalról indulva egyaránt jelentős sikereket lehet elérni a reflexív ágensként működő intézmények kialakításában.

Zárásul még egyszer említést kell kapjon a probléma másik oldala, az élelmiszerrendszerek demokratikussága is, mely szintén fontos, de jelen tanulmány témájából kivezető kérdés. A termelők költségeit fedező, és számukra a fejlődést is lehetővé tevő méltányos ár megfizetésére számos esetben csak ezek az alternatív hálózatokat használó, középosztálybeli fogyasztók képesek. Számos termelő maga is tisztában van ezzel a problémával, és saját hatáskörén belül egyfajta megoldáson dolgozik, amikor többféle árrejt alkalmaz a termelés költségeit megfizetni képes és hajlandó középosztálybeli fogyasztók és a megfizethető árú élelmiszerhez csak általuk hozzájutó szegényebb réteg esetén. Ez a kérdés szorosan összefügg a szegénység rendszerszintű problémájával is, mely azonban elvezet itt tárgyalt szűkebb résztémánktól. Azonban az élelmiszerek hozzáférhetőségének kérdését aközben is érdemes szem előtt tartani, míg a termelők problémáinak megoldására fókuszálunk, nehogy egyúttal megfosszuk a legszegényebbeket minőségi élelmiszerhez való utolsó hozzáférési lehetőségüktől is.

IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. In: *Ethnographia*, Vol. 89. No. 2.: 231-243.
- Andrács Vivien – Katona Réka (2017): Kecskemét piacainak változásai. *Metszettek* Vol. 6. Különszám. 112-115.

- Bácskai Vera – Nagy Lajos (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó.
- Balázs Bálint (2012): Local Food System Development in Hungary. *International Journal of Agriculture & Food* Vol. 19. No. 3. 403–421.
- Balázs Bálint (2020): Élelmiszer-önrendelkezés. *Fordulat* No. 27. 82–101.
- Balázs Bálint – Benedek Zsófia (2014): Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli-társadalmi különbségei Magyarországon. *Tér és Társadalom* Vol. 28. No. 4. 63–76.
- Bali János (2002): A kerekegyházi tojás – A kisüzemi mezőgazdasági árutermeletésre szakosodás sikere a 90-es években egy közösség példáján. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990 – 1999*. MT Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 65–74.
- Bali János (2014): „Újparasztok.” Párhuzamos modellek a magyar falusi mezőgazdasági kistermelésben. In: Schiller Katalin – Tóth-Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Mwomboko. Köszöntő kötet Sárkány Mihály 70. születésnapjára*. MAKAT – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 72–79.
- Balogh István (1965): A paraszti gazdaság és termelési technika. In: Szabó István (szerk.) 1965. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I – II*. Akadémiai Kiadó. 349–428.
- Bednárík János (2009): A budakeszi milimárik. In: Hubai Gabriella (szerk.): *Jászberényi huszár. Hallgatói tanulmányok Kocsis Gyula 60. születésnapjára*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, 131–151.
- Benedek Zsófia (2014): *A rövid ellátási láncok hatásai. Összefoglaló a nemzetközi szakirodalom és a hazai tapasztalatok alapján*. MTA Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Benedek Zsófia – Fertő Imre (2015): Miért választják a termelők a rövid ellátási láncokat? *Statisztikai Szemle* Vol. 93. No. 6.: 580–597. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/2219/>
- Benedek, Zsófia – Fertő Imre – Baráth Lajos – Tóth József 2013. *Vidékutatók 2012– 2013. Hogyan kapcsolódhatnak a mezőgazdasági termelők a modern élelmiszerláncokhoz? A rövid ellátási láncok működésének hazai sajátosságai: egy empirikus kutatás tapasztalatai*. MTA KRTRK, Budapest.
- Benedek Zsófia – Fertő Imre – Baráth Lajos – Tóth József (2014): Termelői heterogenitás a rövid ellátási láncokban: a piacokon értékesítő gazdák jellemző különbségei. *Gazdálkodás* Vol. 58. No. 4.: 307–319.
- Bausinger, Hermann (1989): Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia* Vol. 100. No. 1–4. 24–37.
- Boross Marietta (1963): A kecskeméti homoki zöldségtermelés. *Ethnographia* Vol. 74. No. 202–228.

- Boros Marietta (1973): Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. *Ethnographia* Vol. 84. No. 1. 29–52.
- Boros Marietta (1986): A pesti német kertészceh. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai*. 2. Magyar Néprajzi Társaság, 374–385.
- Csíkné Mácsai Éva (2011): Közvetlen értékesítés a zöldség – gyümölcs termelők körében. *Gazdálkodás* Vol. 55. No. 5. 494–501.
- Csíkné Mácsai Éva – Lehota József (2013): Mezőgazdasági termelők értékesítési csatornaválasztási döntéseinek vizsgálata, különös tekintettel a közvetlen értékesítésre. *Gazdálkodás* Vol. 57. No. 5. 451–459.
- Csíkné Mácsai Éva (2014): *Közvetlen értékesítés a mezőgazdasági termékek piacán. Doktori (Ph. D.) értekezés*. Szent István Egyetem
- Csoma Zsigmond (1998): *Falusi környezet – nagyvárosi ellátás. Budapest a kert, a szőlő- és a bortörténet városa*. Centrál Európa Közhasznú Alapítvány.
- Czakó Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre (szerk.) (2010). *Piachely, KGST-piac, emberpiac*. ELTE TáTK.
- Dankó Imre (1980): Piaci és vásári viselkedésformák. *Népi kultúra – Népi társadalom* Vol. 11-12. 155–189.
- Dankó Imre (1991a): *A javak cseréjének néprajza*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- Dankó Imre (1991b): A magyar vásárok néprajza. In: Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar Néprajz III. Kézművesség*. Akadémiai Kiadó, 637–702.
- Erdei Ferenc (1976): A zöldségforgalom és a zöldségkereskedelem. Zöldségtermelés, zöldségértékesítés, gazdaságosság. In: Fekete Ferenc (szerk.): *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Agrárgazdasági tanulmányok*. 2. *Gazdaságosság és termelésfejlesztés*. Akadémiai Kiadó, 304–343.
- Egry Gábor – Miklós Ágnes Kata (2015): An Anti-Communist Revolution of Gastronomy. The Gastronomy Renewal Movement and Hungarian History. *Mediální studia* Vol. 9. No. 2. 104–199.
- Földművelésügyi Minisztérium (2015). *Magyarország közép- és hosszú távú élelmiszeripari fejlesztési stratégiája (ÉFS) 2014 – 2020*. <https://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/4/db/f0000/%C3%89lelmiszeripari%20Fejleszt%C3%A9si%20Strat%C3%A9gia.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 11.)
- Gégény János (2017): A Debreceni Nagypiac megfigyelése. *Metszetek* Vol. 6. Különszám. 128–143.
- Glósz József (2014): Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. L'Harmattan Kiadó.
- Gonzalez, Sara – Waley, Paul (2012): Traditional Retail Markets: The New Gentrification Frontier? *Antipode* Vol. 45. No. 4.: 1–19.

- Goodman, David E. – Dupuis, E. Melanie – Goodman, Michael K. (2011). *Alternative Food Networks: Knowledge, Practice, and Politics*. Routledge.
- Gyáni Gábor (2003): Paraszttól mit jelent és mi a jelentésének határa? *Századvég* Vol. 8. No. 3.: 71–76.
- Gyenge Balázs – Lehota József – Horváth Ágnes (2010): A vásárlás- és vételorientáció szerepe a fogyasztói boltválasztásban, a hagyományos bolti élelmiszer-kiskereskedelem területén. In: Sikos T. Tamás (szerk.): *Fenntartható fogyasztás és növekedés határa. Új trendek a kereskedelemben*. Selye János Egyetem GTK – Szent István Egyetem GTTK. 195–214.
- Gyimesi Sándor (1972): A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Akadémiai kiadó*, 616–652.
- Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.) (2014): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Hajnal István Kör.
- Harcza István – Kovách Imre – Szelényi Iván (1994): A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* Vol. 4. No. 3.: 15–43.
- Hamar Anna (2016): A TÉSZ-ek és a be nem teljesült várakozások. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, 112–128.
- Hoffmann Istvánné (2010): Verseny és fogyasztói érdekvédelem a hazai kereskedelemben. Sikos T. Tamás (szerk.): *Fenntartható fogyasztás és növekedés határa. Új trendek a kereskedelemben*. Selye János Egyetem GTK – Szent István Egyetem GTTK. 253–264.
- Jávor Kata (2007): Egy mezőgazdasági vállalkozócsalád sikeres gazdálkodási stratégiája a rendszerváltás utáni Zsombón. *Tabula* Vol. 10. No. 1.: 3–58.
- Juhász Anikó (szerk.) 2012: *A közvetlen értékesítés szerepe és lehetőségei a hazai élelmiszerek piacra jutásában*. Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Juhász Anikó – Szabó Dorottya (2012): A piacok szerepe és lehetőségei a hazai élelmiszer-ellátási láncban. *Gazdálkodás* Vol. 56. No. 3. 217–229.
- Juhász Anikó – Szabó Dorottya (2013): *A piacok jellemzői fogyasztói és termelői szemmel*. Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Juhász Pál (1982): Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc* Vol. 2. No. 1. 117–139.
- Juhász Pál (2016): Farmok, technológiák, hálózatok, kooperációk – nemzetközi trendek a mezőgazdaságban. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, 21–36.
- Juhász Pál (2020): A gazdálkodók boldogulásának mintái az 1970-es években és az 1990-es évek válsága. Esélyek és kockázatok. In: *Korall* Vol. 21. No. 3. 160–177.

- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2011): A gasztronómiai érdeklődés szocio-kulturális okai, szemiotikai jelei. *Jel-Kép* Vol. 30. No. 1. 55–82.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013. *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána*. Typotex Kiadó.
- Kemény Márton (2004): Gazdálkodási minták – kapcsolatháló – közösségi norma. Egy kapitalizálódó falu agrárlakosságának társadalmi kötelékei. *Tabula* Vol. 7. No. 1.: 29–52.
- Kisbán Eszter (2017): Termelők a piacon, termelői piacok. In: Fodor Péter – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Sodrásban: Tanulmányok Dr. Szűcs Judit köszöntésére*. Csongrádi Információs Központ Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum, 300–313.
- Kiss Márta (2016) A helyitermék-előállítás szerepe és típusai szatmári és zalai LEADER programok alapján. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, 255–278. <http://www.regscience.hu:8080/xmlui/handle/11155/1275>
- Kós Károly (1972): Az árucsere néprajza In: *Uő.: Népelet és néphagyomány. Tíz tanulmány*. Kriterion Könyvkiadó, 9–51.
- Kovács Katalin – Váradi Mónika Mária (2002): Kutyaszorítóban: tanyás kisgazdaságok, kertészvállalkozások és az uniós csatlakozás. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990 – 1999*. MT Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 19–34.
- Kovács Imre (2003): A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* Vol. 8. No. 2.: 44–66.
- Kuslits Béla – Kocsis Tamás (2019): Visszatérés a piachoz: fenntartható élelmiszer-fogyasztás Budapesten. *Magyar Tudomány* Vol. 180. No. 6. 884–893.
- Lakatos Péter (2019): Az élelmiszer-alapellátás logisztikai feltételei. In: Sikos, T Tamás (szerk.) *Az élelmiszer-ellátási láncok sérülékenysége*. Dialóg Campus Kiadó, 155–178.
- László Attila – Nagy Zsolt (2017): A káptalantóti piac. *Metszetek* Vol. 6. Különszám. 226–230.
- Lehota József (2000): A piaci intézményrendszer, szervezetek szerepe és funkciói. *Élelmiszer-marketing tudomány* (I) 3–11.
- Márkus István (1991): *Az ismeretlen főszereplő*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Márkus István (1991) A hazai mezőgazdasági kistermelés az 1960-70-es években. *Századvég* No. 2–3. 192–201.
- Megyési Boldizsár (2020): Polgárosodásvita három évtized távlatából: áttekin-tés a mai mezőgazdasági üzemek tulajdonosainak társadalmi háttéréről Magyarországon. *Korunk* No. 4.: 54–65.
- Mészáros Katalin (2010): Fogyasztói preferenciáról való lemondási spirál az élelmiszer-kiskereskedelmi egységeknél. In: Sikos T. Tamás (szerk.):

- Fenntartható fogyasztás és növekedés határa. Új trendek a kereskedelemben.* Selye János Egyetem GTK – Szent István Egyetem GTTK. 265–280.
- Molnár Ágnes (2005): Alkalmazkodó polgárosodás: A paraszti társadalom átalakulása egy lehetséges útja a XX. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. *Korall* Vol. 6. No. 19–20, 190–217.
- Nagy Gergely 1997. *Budapesti vásárcsarnokok a századfordulótól napjainkig.* F. Szelényi Ház.
- Nemes, G. High, C. Augustyn, A. (2013) *Beyond the New Rural Paradigm: Project state and collective reflexive agency*, In.: Copus, A. & De Lima, P. (Eds.) (2013) *Territorial Cohesion in Rural Europe: The Relational Turn in Rural Development.* Routledge
- Nemes Gusztáv – Varga Ágnes (2014): Gondolatok a vidékfejlesztésről – alrendszerek találkozása, társadalmi tanulás és innováció. *Educatio* Vol. 13. No. 3. 384–393.
- O’Neill, Kirstie J. (2014): Situating the ‘alternative’ within the conventional – local food experiences from the East Riding of Yorkshire, UK. *Journal of Rural Studies* Vol. 35. 112–122.
- Paládi József (1988): *A zöldséges-maffia.* Népszava.
- Paxson, Heather (2013): *The Life of Cheese. Crafting Food and Value in America.* University of California Press.
- Sárkány Mihály (2000): Parasztság és termelési viszonyok. In: *úó: Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.* L’Harmattan Kiadó, 73–88.
- Sidó Zoltán – Szarvas Márton (2020): Hangya a világrendszerben. *Fordulat* No. 27. 249–264.
- Siegel, Allen – Uhl Gabriella (szerk.) 2005. *Vásárcsarnok. Minőségét korlátlan ideig megőrzi.* Ernst Múzeum. Budapest.
- Sik Endre (2010): A kgst-piac „előképei” (vásár és piac) és az informális kereskedelem egyéb intézményei Czakó Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre (szerk.): *Piachely, KGST-piac, emberpiac.* ELTE TáTK, 147–163.
- Sikos T. Tamás (2019a): A hazai és nemzetközi élelmiszerláncok erőterei és szerepük. In: Sikos T. Tamás (szerk.): *Az élelmiszer-ellátási láncok sérülékenysége.* Ludovika Egyetemi Kiadó. 33–65.
- Sikos T. Tamás (2019b): Az élelmiszer-kiskereskedelem jövője. In: Sikos T. Tamás (szerk.): *Az élelmiszer-ellátási láncok sérülékenysége.* Ludovika Egyetemi Kiadó. 237–241.
- Silling Léda (2016): *Piacok, vásárok, emberek. Néprajzi tanulmányok a Vajdaságból.* Forum Könyvkiadó.
- Szabó Dorottya (2017): *A termelői piacok piacszervezői, termelői és fogyasztói szempontú vizsgálata.* Phd értekezés.

- Szegedyné Fricz Ágnes (2020): *A vidékfejlesztést támogató helyi termékek fogyasztói szempontú vizsgálata. Doktori (Ph. D.) értekezés.* Szent István Egyetem.
- Szegedyné Fricz Ágnes – Ittész András – Ózsvári László – Szakos Dávid – Kasza Gyula (2019): *Consumer Perception of Local Food Production in Hungary. British Food Journal* Vol. 122. No. 9. 2965–2979.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi Levente (2019): *Parasztok és mezőgazdasági vállalkozók. Piacozási gyakorlatok egy szatmári faluban* In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások: A vidékiség mai formái.* Kriza János Néprajzi Társaság, 121–138.
- Tamás Judit (2017): *A kecskeméti piac 2009-ben. Metszetek* Vol. 6. Különszám. 105 – 111.
- Törőcsik István (2002): *Dinnyetermesztés napjainkban.* In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990 – 1999.* MT Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 189–195.
- Törőcsik Mária (2003): *Fogyasztói magatartás trendek, új fogyasztói csoportok.* KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
- Viga Gyula (1990): *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Ethnica.
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapiok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Napvilág Kiadó.
- Vasa László (2010): *Szupermarketek tudatos fogyasztók számára: lehetséges pozitív externáliák.* In: Sikos T. Tamás (szerk.): *Fenntartható fogyasztás és növekedés határa. Új trendek a kereskedelemben.* Selye János Egyetem GTK – Szent István Egyetem GTTK.
- Viga Gyula (2007): *A javak cseréjének történeti vázlata a Kárpát-medencében.* In: *Uő: Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza.* Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke.
- Vigvári András – Geröcs Tamás (2017): *The Concept of ‘Peasant Embourgeoisement’ in the Perspective of Different Historical Conjunctures.* *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia* 62 (1) 85–104.
- Virág Hajnalka Margit – Moksony Anna Lejla (2017): *Áruk, árak, árusok: a Fővám téri piac tagolódása.* *Metszetek* Vol. 6. Különszám. 122–127.

HerStory kollektíva

A HAZAI ÉLELEM- ÖNRENDELKEZÉS CENTRÁLIS MOZGALMAINAK ÉS PERIFÉRIKUS SZERVEZŐDÉSEINEK FEMINISTA OLVASATA

Az élelmezés témájához kapcsolódó zöld civil szerveződések és a feminista szervezetek hosszú múltra tekintenek vissza Magyarországon, azonban ezen kezdeményezések programjai és céljai aligha találtak közös utat. Az élelem-önrendelkezés gyakorlatát feltáró szakirodalom rámutat, a mozgalmi diskurzus elemzése mellett elenyésző figyelmet érdemelt a helyi élelem-termelésben részt vevő nők és férfiak mindennapi megélései. A HerStory kollektíva a hazai zöld és feminista civil szerveződések körében tapasztalt közös célokra és a kutatásokban mutatkozó hiányosságra reflektál a jelen, többszerzős tanulmányban. Az élelem-önrendelkezés koncepcióját és gyakorlatát magyarországi viszonylatban, vidéken élő és/vagy gazdálkodó nők szempontjából vizsgálja. A tanulmánnyal a HerStory kollektíva célja, hogy feltárja milyen problémák, kiutak és egyéni stratégiák, küzdelmek rajzolódnak ki a női tapasztalatokból a zöld és feminista civil szerveződések periferiáján. A tanulmány három részben ötvözi az akadémiai és aktivista megközelítést: (1) A zöld és feminista történeti és szakirodalmi áttekintésben (2) a módszertani összefoglalóban és a félig strukturált interjúk elemzésben. A tanulmány lezárásaként a HerStory kollektíva (3) ajánlásokat tesz a kollektív cselekvésre az élelem-önrendelkezés mozgalomban, illetve a mozgalmi téren kívül tevékenykedő nők és közösségek szolidáris bázisának kialakítására.

BEVEZETÉS: A HAZAI ZÖLD ÉS NŐI SZERVEZŐDÉSEK ÉS AZ ÉLELEM-ÖNRENDELKEZÉS

A főáramú mozgalmi narratíva élelmiszer-önrendelkezésnek tekinti azokat a mindennapi gyakorlatokat és stratégiákat az élelmiszerpolitika szervezésében, amelyek lehetővé teszik az ökológiai szempontok mellett a társadalmi szempontok érvényesítését. A társadalmi válság elkerülése érdekében a demokratikus szerveződést és az élelmiszer mint közjó igazságos elosztását célozza, szemben a profitérdeknek alárendelt ipari mezőgazdasággal (Balázs 2020a). Ez a definíció azonban nem reflektál arra a mindennapi megélésre és tapasztalatra, hogy a családok és a kisközösségek szintjén általában a nők azok, akik az élelmezéssel és gondoskodással kapcsolatos munkákat végzik (Turner et al. 2020), és akikre az ebből a definícióból és mozgalmi igényből eredő plusz munka jelentős része hárul akkor, ha a kapcsolódó politikák és társadalmi struktúrák erre nem kínálnak alternatív megoldásokat. E tanulmányban a HerStory kollektíva¹ az élelmiszer-önrendelkezés fogalmát és gyakorlatát a vidéken élő és dolgozó nők tapasztalatain átszűrve értelmezi újra.

A HerStory kollektíva több alkalommal lefolytatott elméleti vitát követően kezdte el következetesen az élelmiszer-önrendelkezés helyett az élelem-önrendelkezés kifejezést használni és terjeszteni.² Ezekre a vitákra az élelem-önrendelkezés olvasóköri³, a Szolidaritási Akciócsoport Élelem munkacsoportjának megbeszélései, az Élelem-önrendelkezés Fórum⁴ és hónap⁵ biztosítottak teret. Míg az élelmiszer az élelem áru jellegét hangsúlyozza és feltételezi az ipari és egyéb feldolgozottságot, addig az élelem kifejezés kitérít ezt a perspektívát. Az élelem a formális gazdaságon túl az informális (szubsztantív) gazdaság keretei között is hozzáférhető. Többek között

1 Interneten: <https://tudatosoregedes.hu/herstory/> (Letöltve: 2021.04.29.)

2 Interneten: <https://youtu.be/G-5ZHODGW5A> (Letöltve: 2021.04.29.)

3 Interneten: <https://courses.essrg.hu/hu/course/elelem-onrendelkezes-magyarorszagon/> (Letöltve: 2021.04.29.)

4 Interneten: <https://permakultura.hu/elelmiszer-onrendelkezes-forum-2020-01-25/> (Letöltve: 2021.04.29.)

5 Interneten: <https://merce.hu/2021/01/21/szolidaris-elelem-a-termofoldtol-a-tanyerig/> (Letöltve: 2021.04.29.)

a haszonkertekben, saját részre megtermelt, a szomszédokkal elcserélt élelem nem jelenik meg a formális gazdasági rendszerben, mégis ki tudja elégíteni az emberek egyik alapvető szükségletét (Jehlička et al. 2020, Krasznai Kovács 2021).

Az élelem-önrendelkező gyakorlatokat feltáró szakirodalomban a mozgalmi diskurzus mellett elenyésző figyelmet kapott a helyi élelem-termelésben részt vevő nők és férfiak mindennapi munkája és a mikroszinten működő, kulturálisan beágyazott gyakorlatok vizsgálata (Turner et al. 2020). A terepi szintű igényektől elfordulva, a kutatók jellemzően a nyugati társadalmi tapasztalatokból táplálkozó koncepciókon és megközelítéseken keresztül próbálják megérteni a közép- és kelet-európai régiót. Ez azzal a leegyszerűsítő értelmezéssel fenyeget, mely szerint az élelmiszer-rendszereket tekintve alulfejlett a régió, miközben a piaci struktúrára kívül helyezkedő élelemtermelési módok, mint amilyen a háztájizás hagyománya, fennmaradtak és kiérdemelték a kutatók figyelmét Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon (Balázs 2020b).

Globális viszonylatban az éhínség és elszegényedés kihívásaira a túlnyomó többségben női munkára támaszkodó, autonóm, politikailag tudatos közösségek nyújthatnak megoldást. A társadalmi nemek, a társadalmi pozíciók, az osztályhelyzet és a kisebbségi identitás az elnyomás olyan metszetei, amelyekre az élelem-önrendelkezés köré szerveződő női közösségek érzékenyek tudnak maradni (Andrews et al. 2019). A helyben beágyazott hatalmi viszonyokra és az abból való kitörésre lehetőséget kínálhatnak az élelem-önrendelkezés mozgalmi terei és gyakorlatai, aminek lehetőségeiről magyarországi kontextusban keveset tudunk.

Ezen mozgalmi és szakirodalmi hiányokra rámutatva a HerStory kollektíva jelen tanulmánya az élelem-önrendelkezés koncepcióját és gyakorlatát magyarországi viszonylatban, vidéken élő és/vagy gazdálkodó nők szempontjából vizsgálja. Hazai kontextusban terepi szintű tapasztalatokból tudjuk igazán értékelni az általunk élelem-önrendelkezésének nevezett kezdeményezéseket. A hazai élelem-önrendelkezés mozgalmi jellegű, dinamikus fejlődésében fontos szerepet töltek be a zöld politikai, közéleti, főáramú mozgalmi tér szereplői – jellemzően budapesti központú civil szervezetek. Továbbá részt vállaltak belőle a vidéki, jellemzően helyi szinten tevékeny kezdeményezések,

környezeti nevelési, permakultúrás, közösségi mezőgazdálkodás (CSA)⁶, kosárközösség és egyéb jellegű kezdeményezések is.

Mindkét építkezési irányra jellemző, hogy a jelen időszakig a társadalmi nemi kérdések, a nők és férfiak közötti gazdasági, társadalmi és a gondoskodási terheket érintő különbségek felé kevésbé tudatosan fordul. A gazdasági szemléletű elemzések figyelmen kívül hagyják, hogy az önellátó, időigényes munka jellemzően rontja a nők életminőségét (Burtejin 2021). Részben ez is az oka annak, hogy az élelem-önrendelkezés mára kialakult hálózatai és struktúrái a társadalom csak egy nagyon szűk szeletének hozzáférhetőek. Az élelem-önrendelkezés globális mozgalmi és kutatói hálózatára jellemző, hogy hátrahagyja vagy nem kezeli a földnélküliek helyzetét, nem teremt kellő lehetőséget a tudásátadásra és nem tud megszólítani olyan szektorokat és csoportokat, akik nem közvetlenül érintettek a földkérdésben (Edelman et al. 2014). A hátrányos helyzetű társadalmi csoportok között jelen vannak az egyedülálló, a gyermekeiket egyedül nevelő nők, a fogyatékkal élők, felülreprezentáltak a romák, az alacsony jövedelmű és/vagy sokgyermekes családok, akiknek a minőségi éhezésen túl a mennyiségi éhezéssel is szembe kell nézniük (Turner et al. 2020). Ugyanakkor az egészséges bioélelmiszerek inkább a középosztály és/vagy a gondoskodási terhekkal nem nyomott értelmiségi fiatalok számára hozzáférhetőek.

A tanulmány a fent bemutatott hiányokat pótolva bevezetésként szolgál a hazai élelem-önrendelkezés gyakorlatáról és a Szolidaritási Akciócsoport berkeiben szerveződő HerStory kollektíváról. Ezt követően a kutatás önreflexív módszertanát és a kutatási agenda meghatározását, valamint a strukturált élettörténeti interjúzás módszertanát, a kutatás során felmerült korlátokat és a kollektív írás folyamatát mutatjuk be. Kollektív kutatásunk kérdése a következő: *Milyen problémák, kiutak és egyéni stratégiák, küzdelmek rajzolódnak ki a női tapasztalatokból a zöld és feminista mozgalom perifériáján?* A tanulmány három részben ötvözi az akadémiai és aktivista megközelítést. (1) A feminista történeti és szakirodalmi áttekintést az (2) interjúk elemzése követi. Lezárásként összegezzük a tanulmány konklúzióit,

6 CSA a „Community-supported agriculture” mozaikszava, amit magyarul a közösség által támogatott mezőgazdálkodásnak nevezünk. Szakértői és gazdálkodói körökben a CSA magyar kiejtéssel, szakzsargonként terjedt el.

majd (3) ajánlásokat teszünk kollektív cselekvésre az élelem-önrendelkezés mozgalomban, illetve a mozgalmi téren kívül tevékenykedő nők és közösségek szolidáris bázisának kialakítására.

2. SZOLIDARITÁSI AKCIÓCSOPORT (SZACS) ÉS A HERSTORY CSOPORT MEGALKULÁSA

A tavaly kitört globális pandémia hirtelen makrostrukturális destabilizálódással járt, amely lehetőséget teremtett arra, hogy a rendszer által félresöpörtek egy új generációja elkezdje feltérképezni és megvalósítani a közösségi cselekvési lehetőségeket, melyek nemcsak ebben az akut helyzetben, hanem akár hosszú távon is megoldást nyújthatnak az ökológiai és klímaválság, a gondoskodási válság és a kapitalizmus negatív hatásaira. A társadalom a válságra önszerveződéssel és kölcsönös segítségnyújtással is reagált, és nyitott a szolidáris alternatívák felé (Gagyí 2019, Solnit 2009). A koronavírus-járvány rávilágított azokra a rosszul működő társadalmi és gazdasági folyamatokra, amelyeket a rendszerkritikus szervezetek már korábban is vitattak, hiszen folyamatosan tapasztalhatjuk a klíma- és ökológiai válság fokozódó jeleit, a világ gazdaság bizonytalanságát, a megélhetés egyre nehezebbé válását, a lakhatási, az egyre szélesebb körben érezhető gondoskodási és élelmezési válságot.

Az első hullám kezdetekor, 2020 tavaszán a korábban egyeztető funkciót betöltő, újbaloldali szervezeteket összekötő hálózat átalakult, és annak reményében alakult meg a 29 rendszerkritikus szervezetet⁷ összefogó Szolidaritási Akciócsoport, hogy a válság okozta törést pozitívan tudják hasznosítani, a baloldali, zöld és feminista energiák

7 A SZACS 29 tagszervezete: A Város Mindenkié, aHang, Auróra, Autonómia Mozgalom, Átalakuló Wekerle, Deviszont Közösségi Tér, ESSRG - Környezeti Társadalomkutatók Csoportja, Extinction Rebellion Hungary, Fordulat Társadalomelméleti Folyóirat, Gólya, Hallgatói Szakszervezet, Helyzet Műhely, Közélet Iskolája, Magyar Permakultúra Egyesület, Mérce, Magyar Természetvédők Szövetsége - Föld Barátai Magyarország, Nők Egymásért Mozgalom, Partizán, Periféria Központ, Polányi Károly Globális Társadalmi Tanulmányok Kutatóközpont, Szikra Mozgalom, Szolidáris Gazdaság Központ, Táncsics - Radikális Balpárt, Társadalomelméleti Kollégium, Tudatos Öregedés Alapítvány, Utcáról Lakásba Egyesület, Város és Folyó Egyesület, Védegyelet Egyesület

vége konvergálni kezdjenek, és kialakulhasson egy erősebb, egy irányba mutató mozgalmi erő. A hálózat összetétele diverz, pártpolitikától magukat távol tartó civil szervezeteket és kifejezetten intézményes politikai agendával rendelkező, lakhatással, gondoskodási válsággal, élelem-önrendelkezéssel foglalkozó szervezeteket, kutatóközpontokat, sajtót, radikális feminista, és ifjúsági szervezeteket is magába foglal. A válságot rendszerkritikus perspektívából keretező cikkeken⁸ való közös munka az élelmezés témájában⁹ elindított egy szorosabb közös gondolkodást és vízióegyeztetési folyamatot a mezőben lévő tagszervezetek közt. Ebbe a térbe hozta be a Tudatos Öregedés Alapítvány a HerStory elnevezésű gender- és környezettudatos vidékfejlesztési koncepciót és az ehhez kapcsolódó kutatás javaslatát.

A HerStory kollektíva a zöld, a feminista, a vidéki női közösségi és élelem-önrendelkezési mozgalmi terek metszetében helyezkedik el, ezek előzményeire építkezik. Szakmai fókuszában egyforma súllyal szerepelnek a zöld, a feminista és a gondoskodás válságával kapcsolatos szempontok. A HerStory kollektíva abból a feltételezésből indul ki, hogy a szolidáris és fenntartható társadalmi működés előfeltétele, hogy a természeti erőforrások és a nők ne legyenek kizsákmányolva (Mellor 1997). Ebben az értelemben a HerStory kollektíva, a 2002-ben kidolgozott REGINA Modell Program mozgalmi folytatása (Milánkovics és Kövesdi 2013).

2020 tavaszán, a Szolidaritási Akciócsoportban részt vevő civil szervezetek által életre hívott mezőben megszületett az a centrális mozgalmi tér, ami komplexen integrálni tudja a környezetvédelem, az élelmezés, a gondoskodás, a feminizmus, és a társadalmi szolidaritás eszményeit és szempontrendszerait. E komplex szempontrendszerek figyelembevétele szükséges, ha társadalmilag egyenlőbb és környezetileg fenntarthatóbb társadalmat kívánunk létrehozni. A HerStory heti rendszerességgel tartott találkozóihoz civilek, aktivisták kutatók és diákok csatlakoztak. Az elsőként csatlakozó érdeklődők, akikből később aktívan szerveződő tagok lettek, szinergiákat láttak saját tevékenységeik, személyes érdeklődésük és az alakuló HerStory csoport céljai között. A csoport valós igények mentén,

8 Interneten: <https://merce.hu/author/szolidaritasi-akciocsoport/> (Letöltve: 2021.04.29.)

9 Interneten: <https://merce.hu/2020/04/11/rendszer szintu-problema-k-es-kiutak-az-elelmezesben-csak-a-hosszu-ellatasi-lancainkat-veszithetjuk/> (Letöltve: 2021.04.29.)

organikusan alakult a következő szervezetek és hálózatok anyagi és szakmai támogatásával: Magyar Permakultúra Egyesület, Tudatos Öregedés, ESSRG – Környezeti Társadalomkutatók Csoportja, Szolidaritási Akciócsoport, Szolidáris Gazdaság Központ, Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

A nők elnyomását tematizáló feminista szervezetek jelen vannak a magyar közéletben és az aktivista térben, ennek ellenére a HerStory kollektíva tagjai megerősítették, hogy kevés olyan kezdeményezést ismernek a hazai színtéren, amely környezeti érzékenységgel fordul a társadalmi problémák tematizálása felé.

„A hazai feminista és női szervezetek nem foglalkoznak az élelemtermelés és élelem-önrendelkezés témakörével. Nem kapcsolják össze a gondoskodás válságával és a klímakatasztrófával, amelyek a tőkés termelési mód következményei” (Kutatási Agenda kérdőív).

„A HerStory a vidéken élő nők, a zöld mozgalomban aktív nők és az élelem és gondoskodás mindennapi terheivel szembesülő nők tapasztalati tudását szeretné kihangsúlyozni. Érdekérvényesítési és kutatási folyamatok összekapcsolásán dolgozik a HerStory.” (Kutatási Agenda kérdőív).

A közös munka, a hálózatosodás sodrában, a vízióegyeztetési szükségletek megfogalmazásakor és a kutatási menetrend kialakításakor merült fel az igény, hogy személyes tapasztalatokat önreflexív módszerekkel és a vidéken élő és gazdálkodó nők szempontjait strukturált narratív élettörténeti interjúzás módszertan alkalmazásával ismerjük meg. Előbbi (mint megközelítés) segítette a HerStory kollektíva tagjait abban, hogy úgy gondolkodjunk a közös kutatásukról, mint olyan projektről, amely a megismerésen túl átfogó, mozgalmi és társadalmi célokat szolgál, ezért szüntelenül átlépi a tudományos munka és az aktivizmus határait. Önreflexivitásra épült a terepi munka is: az interjúk során a partneri viszony és az empátia volt a kölcsönös tanulás és a megértés alapja. Az interjúk készítői minden alkalommal kiléptek saját közegükből, a visszatérést az elemzői státuszhoz a HerStory csoport feldolgozást segítő közös beszélgetései támogatták. Munkamódszerünk a kutatómunka társadalmi szerepének feminista felfogását tükrözi, amely épp oly fontosnak tartja a megismerést, mint

a változtatást és a közös munkát az emberekkel (Gibson-Graham 1996). Ez arra ösztönzött minket, hogy miközben reflektálunk a választott (kritikai politikai gazdaságtani, politikai ökológiai és feminista) elemzési keretekre, mindvégig azt próbáljuk megérteni és bemutatni, hogy az egyes emberek hogyan reagálnak életkörülményeiket, esélyeiket, akcióikat meghatározó struktúrákra, és megragadjuk az élelemtermeléshez kapcsolódó gyakorlatok és társadalmi viszonyok sokféleségét és szerepét a kapitalizmus jelen folyamataiban.

3. MÓDSZERTAN ÉS ELMÉLETI POZICIONÁLTSÁG

3.1. Önreflexív módszertan: autoetnográfia

A HerStory önszerveződő kollektíva jelenleg 13 tagja a mozgalmi, civil és kutatói térből, művészeti, humán, társadalom- és természettudományos előképzettséggel érkezett a csoportba, különféle szakmai területekről. A csoport tagjai a zöld mozgalmi és kutatást végző intézmények, szervezetek és hálózatok aktív tagjai, akik több éves munkájuk során megismerték a zöld és női szervezetek munkáit. Ezen szervezetek profiljának és diskurzusainak elemzését a nyilvánosan és szervezeti szinten elérhető elsődleges és másodlagos források felhasználásával végeztük el. Az elemzések kiegészítéseként autoetnográfiai jegyzeteket készítettünk, amiket az interjúkhoz hasonlóan kódoltunk. Az autoetnográfia olyan helyzetekben alkalmazható, amikor maga a kutató is megéli a kutatásban vizsgált eseményeket (Feischmidt 2007: 226). Ilyenkor a személyes narratívák szociológiai szemlélettel az adott társadalmi kontextusra reflektálva kerülnek feltárára, a hatalmi viszonyok megrajzolásával (Wall 2008). Tekintve, hogy a jelen cikk szerzőiként a vizsgált szervezetek hálózatát kitűnően ismerjük, az autoetnográfiai jegyzetek markáns részét képezik a HerStory kutatási módszertanának.

3.2. A kutatási menetrend kialakítása

A csoporttagok diverz tapasztalati és szakmai tudását a HerStory önképző, online találkozók során térképeztük fel annak érdekében, hogy társadalmilag hasznos célokat és kutatási kérdéseket fogalmazzunk meg közösen. Ez a sokféleség gazdagítja a tudományterületeken átívelő tudástermelést, a közös víziók és kutatási irányok beazonosítására a kutatási menetrendet előkészítő (*research agenda-setting*) módszertant hívtuk segítségül. A kutatási menetrend meghatározásának módszertana a tudományos tudás létrehozásának kritikus dimenziója. A kutatási folyamat kiindulópontját jelenti, amely egyszerre foglalja magába egyes kutatási közösségek érdeklődését, törekvéseit és ismeretlen témák beazonosítását (Santos és Horta 2018). A kutatási folyamat megszervezését megelőzve a módszertan segít abban, hogy a kevésbé kutatott témákat és a gyakran alulfinanszírozott kutatási területeket feltárjuk (Balázs et al. 2020). A HerStory kollektíva kutatási prioritásai között jelentek meg a vidéken élő és gazdálkodó nők élethelyzetének kutatása, a nőkre háruló gondoskodási terhek felmérése mint hiánypótló kritikai feminista kutatás. Ez egyrészt új tudás létrehozására irányul, másrészt elmélet és empiria viszonyának újragondolására: reflexiók megfogalmazására arról, hogy előbbi milyen módon korlátozhatja a megismerés folyamatát azzal, hogy kiket tekint cselekvőnek és kiket nem; azzal, hogy a cselekvés kereteit jelentő struktúrák szerepének totalizálására késztet – miközben ezek eltérő módon alakíthatják az egyének lehetőségeit, akcióit, a cselekvés lokális feltételeit (Gibson-Graham 2014); és azzal is, hogy hierarchikus viszonyt hoz létre kutató és nem kutató között (lásd pl. a tudományos zsargon használatát).

3.3. „Oral herstory” interjúk és elemzés

A kollektíva által közösen kidolgozott strukturált élettörténeti interjú kérdéssor lehetővé tette, hogy az interjúkat munkamegosztásban, de a csoport képviselőjében készítsük el. Az „oral herstory” a narratív élettörténeti interjúk módszertánához hasonlóan a hierarchikus viszonyokat, a társadalmi nemek dinamikáját kidomborítva rajzolja meg,

és az uralkodó történeti és kortárs narratívák mellé a marginalizált élettörténeti tapasztalatokat emeli be (Abrams 2010). A HerStory kollektíva 13 tagjának segítségével személyes és szakmai kapcsolatokon keresztül értük el az interjúalanyokat. A jelen cikk szerkesztéséig 27 strukturált élettörténeti interjút készítettünk¹⁰. Az interjúkban kérdezett nők az élelem-önrendelkezés számos vonatkozásában érintett személyek. Fiatal, középkorú, kiköltöző, visszaköltöző, kistermelő, nagy gazdaságban termelő, már nem termelő, zöld mozgalmár, feminista, vidéken élő, városban élő, külföldre költözött, családos, egyedülálló, gyereket/időst gondozó, gyermektelen, zöltségközösséget szervező, elvált, házasságban élő nők egyaránt beszéltek az életükről, mindennapi valóságaikról, örömeikről, nehézségeikről. Az interjúk elemzésében azokat a szempontokat emeljük ki, amelyek többször is felmerültek, valamint azokat, melyek az élelem-önrendelkezés jövője, a gondoskodás válsága, a nők társadalmi helyzete szempontjából mindenképpen fontosnak és rendszerszinten is meghatározónak bizonyultak.

3.4. Módszertani korlátok

Annak ellenére, hogy a HerStory kollektíva több vidéken élő és gazdaságilag aktív nőt tudott elérni az online digitális eszközöknek (Zoom, Skype, Google Meet) köszönhetően, a Covid-19 pandémia idején több kihívással is szembesültünk a kutatásunk során. A kutatás során felmerült korlátok és mozgalmi szintű hiányok áthidalására ajánlásokat tettünk az elemzésből és az interjúk tapasztalataiból építkezve.

A kutatást mind az interjúzók, mind az interjúzottak önkéntes alapon vállalták. Ez viszont azt is jelentette, hogy idő és erőforráshiány lépett fel mind az interjúk készítői, mind az interjúkban részt vevők részéről. Több felkért interjúalany esetében szembesültünk azzal, hogy idő hiányában, a mindennapi gondoskodási terhek mellett nem tudták vállalni az egy-másfél órás interjúkat. Az idő- és erőforráshiány egy bizonytalansági tényezőt hozott be a kutatásba, amire a kutatócsoportunk rugalmas szervezéssel igyekezett reagálni. A jelenlegi 27

10 A jelen cikk szerkesztésekor a csoport 23 interjút dolgozott fel, ami a kutatási és aktivista együttműködés eredménye. A cikk az interjúzási tapasztalatokra támaszkodva elemzi az interjúkat, amelyek sorát a HerStory tagjai a cikk publikálását követően folytatják.

interjúnkban többségében középosztálybeli, értelmiségi, nem roma nőket szólaltatunk meg. A kutatást szeretnénk olyan nők felé is nyitni, akiknek a mindennapi megélései eltérőek lehetnek ez eddig meginterjúvult nők valóságától. Első kísérleteink ezen a területen nem jártak sikerrel. A kutatásba meghívott roma aktivisták és kutatók szakmai leterheltség miatt nem tudták vállalni a részvételt.

Emellett visszaterő csoportdinamikai problémaként éljük meg, hogy az aktivista és a kutatói közeg kritikai narratívái kirekesztőek, ebből következőleg pedig nem minden célcsoportot tudnak megszólítani. A HerStory kollektívában a szakmai zsargonokat és bejáratott koncepciókat az intézményi rendszerben képzett kutatók gyakran önreflexió hiányában használják. Ezen koncepciók és fogalmak közérthetővé tételén (dekonstruálásán) közösen dolgozunk. Ezen belső egyenlőtlenségek ellensúlyozásaként igyekszünk egymásnak visszajelzést adni a szóhasználatot illetően.

3.5. Szimultán írás, közösségi publikáció

Többszerzős publikációkkal gyakran találkozhatunk természettudományos körökben. Társadalomtudományi folyóiratokban és szaklapokban is egyre gyakoribb, hogy társkutatók, munkatársak, kutatóintézmények és kutatói hálózatok tagjai közösen dolgoznak egy elemzésen. Amikor egy-egy megkutatott témát közösen írnak, a szerzők jellemzően baráti kapcsolatban állnak egymással és a szöveg előre felosztott részeit egyénileg dolgozzák fel. A munkamegosztás jellemzően az írásfolyamat utolsó fázisáig tart, amikor az elkészült egyéni részeket összedolgozzák a szerzők. Ilyenkor a megtervezett cikk bizonyos részeit úgy dolgozzák ki, hogy mindeközben nincs hozzáférésük a társszerzők munkájához (Noel és Robert 2004). Kísérletképpen szimultán írtuk és szerkesztettük a publikációt, felelősöket delegálva egy-egy fejezethez. Az írás heteiben egyeztető találkozókat tartottunk, amikor megbeszéltük, hogy milyen irányba érdemes tovább haladnunk az írással, valamint milyen meglátásaink vannak a folyamattal kapcsolatban. HerStory kollektíva név alatt, szerzőink nevesítése nélkül, közösségi publikációként adtuk át a szöveget a Fordulat szerkesztőinek, ezzel is előmozdítva a sokrétű közös-

ségi összefogások és az akadémiai hierarchia lebontásának sürgető szükségességét.

3.6. Elméleti megfontolások

A HerStory elméleti keretezése az interjúk elkészítése során rajzolódott ki. A közös munka (és jelen tanulmány) pillérei a nyílt kapitalizmus-kritikát megfogalmazó ökofeminista áramlatok, továbbá a társadalmi és környezeti kizsákmányolás mechanizmusait holisztikusan közelítő világrendszer-elmélet, és az ehhez kapcsolódó viták.

Az ökofeminista elméletek gyakorlati jelentőségét több esetben az interjúkban részt vevő nők domborították ki:

„A társadalmi és ökológiai rendszerek elválaszthatatlanul összefonódnak [...] [A] feminizmus a rendszerkritika eszköze.” (RA04).

Az ökofeminizmus kritikai megközelítése felhívja a figyelmet a modern társadalmak hierarchikus tagozódásának történeti gyökereire, amelyben összekapcsolódott a nők elnyomása és a természeti környezet kizsákmányolása. Ez tetten érhető pl. a 17. századtól a gyarmati diskurzusban, amely a racionális férfiak, illetve a nők, az őslakosok és az állatok (mint alacsonyabb rendű élőlények) szembeállítására épült, legitimálva utóbbi csoportok társadalmi szerveződés és a munkaerőpiac peremére szorítását (Salleh 2019: 146). A feminizmus politikai ökológiai áramlata ugyanakkor feltárja, hogyan mobilizálják ma is potenciális gazdasági erőforrásként a marginális helyzetben lévő csoportokat – nőket, fogyatékkal élőket, romákat stb. –, miközben a patriarchális, épségnormatív, rasszista narratívákra épülő intézményi gyakorlatok révén tartósan a társadalom peremére szorulnak (Vincze 2019). Amint arra az interszekcionális megközelítés (Grenshaw 1991) is rámutat, az elszenvedett hátrányos helyzetek gyakran halmozottan jelennek meg egy család életében, és ezek a leszakadó vidéki terekben térbeli kirekesztettségként (is) manifesztálódnak (Nagy et al. 2015).

Az ökofeminista kutatások feltárták, hogy a nők jellemzően a munkaerőpiacról kiszorulva végeznek reprodukív valamint ön- és

családfenntartó tevékenységet. Ez a láthatatlan munka – legyen ez gondoskodás a családtagokról vagy önellátó élelemtermelés a kiskertben – alapvetően a tőkés termelés viszonyait tartja fenn (Salleh 2019: 147), amelyek nem működhetnek az ingyen végzett reprodukzív munka, az alulfizetett gondoskodási és mezőgazdasági munka és az olcsó természeti erőforrások kiaknázása nélkül (Patel és Moore 2018). Rámutatnak azonban arra is, hogy a növekedés jelenlegi logikáját fenntartó ipari mezőgazdaság kiszolgáltatja a társadalmat a növekvő negatív környezeti hatásoknak. A nők – akiket gazdasági válságok során gyakran mint gondoskodókat esszencializálnak, és akiknek a nemükből adódóan „kötelességük” ezeknek a munkáknak az ellátása (Barna et al. 2018) – éppúgy a rendszer nélkülözhetetlen, kizsákmányolt fenntartói, mint az ökológiai rendszerek. A marginalizált társadalmi csoportok (pl. nők, romák, fogyatékkal élők) és a természet kizsákmányolásának problematikája tehát a kapitalizmus tágabb társadalmi-gazdasági logikájába ágyazódva termelődik újra.

A reprodukzív munka fenti koncepcióját beépítő világrendszer-elemzés további kapaszkodó magyarországi folyamatokra fókuszált kutatásunk eredményeinek értelmezésében. Az eredeti elmélet (Wallerstein 1983) a háztartásra a termelés és tőkefelhalmozás globális szerveződésének részeként tekint, amely a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének színtere, ahol a munka különböző formái kombinálódnak, és amelyen keresztül a nők a tőkefelhalmozási folyamat részévé válnak (Csányi et al. 2018). A gazdasági ciklusok lefelé ívelő szakaszaiban (pl. az 1970-es években kezdődő „lejtmenet” idején) a csökkenő bérjvedelmeket a háztartások keretei között végzett fizetetlen munka növelésével kompenzálják. Ezek az áthárítási mechanizmusok aránytalanul nagymértékben érintik a szegénységben élőket, a nőket, illetve a tőke, a technológia, és a tudás áramlásában (termelésében) függő helyzetű, periférikus országok háztartásait (Wallerstein 2010).

A kelet-közép-európai országok félperifériaként történő beágyazódása a globális munkamegosztásba tükrözi ezeket a folyamatokat. A centrumországok befektetői egyrészt városokban élő, nem roma férfiak számára teremtettek kedvezőbb, viszonylag stabil munkapiaci lehetőségeket – elsősorban a feldolgozóiparban –, másrészt a munkapiaci szabályozók változása, pl. a Munka Törvénykönyvének 2012-es

és 2018-as módosítása Magyarországon egészében véve aláásta a munkavállalók helyzetét, különösen a kiszolgáltatott csoportokét (pl. a kölcsönzött munkaerőét, a „feketén” dolgozókat). Ugyanakkor az állami jóléti rendszerek fokozatos (nálunk 2006 után felgyorsuló) leépítése a társadalmi reprodukció költségeit növekvő mértékben hárította át a háztartásokra, ami aránytalanul nagy mértékben sújtotta a nőket, az alacsony jövedelműeket és a leszakadó vidéki terekben élőket. A reprodukív munka leértékelésével (a közbeszédben és az állami intézményi gyakorlatokban) a hazai politikai elit igyekszik legitimálni a folyamatot, és fenntartani az ország félperiféria-státuszát (Geröcs és Pinkasz 2019; Czirfusz et al. 2019).

A fenti elméleti keretek tették lehetővé a HerStory-csoport számára, hogy a vidéken élő, önellátásra termelő nők életútját, jelen körülményeit, döntéseit tágabb kontextusban, a tőkefelhalmozás, a félperifériás fejlődés, a kelet-közép-európai átmenetek és a magyarországi társadalmi viszonyok részeként értelmezzük, és levonjuk a tanulságokat a hazai s régióbeli zöld és feminista mozgalmak számára.

4. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS: A HAZAI ZÖLD ÉS NŐI CIVIL SZERVEZŐDÉSEK

4.1. Zöld civil szerveződések

Magyarországon már a Kádár-korszakban jelen voltak zöld civil szerveződések. Habár az államszocializmus idején a környezetvédelem viszonylag széles támogatásban részesült (Gille 2007), a politikai berendezkedés sokáig nem tette lehetővé a nyilvános, legális és széles társadalmi mobilizáció révén kialakított politikai tiltakozás megszervezését (Szabó 1999). Az 1970-es, 1980-as években az expliciten nem politizáló, a környezeti nevelést megvalósító és természetvédelemmel foglalkozó zöld civil szerveződések (pl. Magyar Madártani Egyesület) voltak a meghatározóak (Schmuck 1998). 1980-1989 között, a pártállami szigor enyhülésével párhuzamosan, a zöld civil szerveződések nyíltan vállalták a konfrontációt a pártállammal helyi és országos ügyekben (Schmuck 1998). A bős-nagymarosi vízlépcső és a Duna Kör 1984-es megalakulása a környezetvédelmi kérdések mellett az aktu-

ális társadalmi berendezkedés igazságosságát is megkérdőjelezték (Pál 2017), és az akkori teljes politikai ellenzék támogatottságát élvezték. Ez a támogatottság azonban nem a szélesebb körű társadalom ökológiai érzékenységén és a pozitív környezetvédelmi célok politikai képviselésén alapult, hanem az új politikai szervezeteknek a Kádár-rendszer ellenében kialakult konszenzusán (Szabó 1999).

Az 1990-es években több fontos csomópontban is elindult a zöld gondolkodású értelmiség kinevelése. Ökopolitika témában az ELTE Humánökológia szak és a Corvinus Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszéke, élelmezés témában a Környezet és Tájgazdálkodási Intézet és az Ökológiai és Fenntartható Gazdálkodási Rendszerek Tanszék meghatározó. A dunai vízlépcső elleni tiltakozásban a Közgazdaságtudományi Egyetem közgazdászai amellet érveltek, hogy a korábban figyelmen kívül hagyott természeti tőkét is pótolni kellene a beruházás hasznaiból, és erre a tervzet nemigen nyújt lehetőséget (Bíró és Besenyei 2011). Kerekes Sándor vezetésével 1986-ban alakult meg a Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék jogelődje,¹¹ amely a közgazdászokéba igyekezett integrálni az ökológiai szemléletet. A környezeti menedzsment szakirányt (1991-től) a Regionális és Környezeti Gazdaságtan MSc képzés követte (Bíró és Besenyei 2011).

A dunai vízlépcső elleni tiltakozó mozgalomból nőtt ki a kutatómunka és az önképzés műhelyeként 1994-ben a humánökológia program Lányi András vezetésével az ELTE Bölcsészkarán, amely 1999-től a Szociológiai Intézet tanrendjén szakirányként jelent meg, 2011-től pedig mesterszakként működik az ELTE Társadalomtudományi Karán¹². Stefanovics Pál, Ángyán József, Podmanicky László, Ónodi Gábor és mások az 1990-es évek elején létrehozták a Környezet és Tájgazdálkodási Intézetet (KTI), az akkor még Gödöllői Agrártudományi Egyetemen (Ángyán 2014). A KTI a környezetvédelmi, környezetgazdálkodási, környezetpolitikai oktatás egyik fellegvárának volt tekinthető. Az intézet vezetése és szellemisége is inkább vállaltan jobboldali, konzervatív értékeken alapult. 24 éves, világszínvonalú működése során számos későbbi zöld mozgalmárt, környezetvédelmi szakembert és szakpolitikust bocsátott pályára. A KTI ellehetetlení-

11 Interneten: <http://korny.uni-corvinus.hu/tanszekrol/index.php>, (Letöltve: 2021.04.28.)

12 Interneten: <http://humanokologia.tatk.elte.hu/> (Letöltve: 2021.04.29.)

tése jó példa a környezeti szakértelem intézményrendszerének (oktatás, közszféra, civil szektor) progresszív leépítésére (Krasznai Kovács és Pataki 2021: 46). Ugyanakkor szintén fontos megjegyezni, hogy sem a társadalom hátrányos helyzetű csoportjaira, sem kiemelten a vidékfejlesztés gendervetületeire nem fektetett nagy hangsúlyt az intézet oktatási és kutatási programja (MK00). A gondoskodás válságát mint a környezeti fenntarthatósági törekvések egyik fontos tényezőjét, az intézet alig-alig tematizálta (MK00). A KTI mellett a Kertészeti és Élelmiszertudományi Egyetemen Radics László vezetésével az Ökológiai és Fenntartható Gazdálkodási Rendszerek Tanszék is fontos szerepet játszott az élelmezés témájához kapcsolódó ökológiai gondolkodású értelmiség kinevelésében. A tanszék jogelődje 1992-ben vezette be az Ökológiai gazdálkodás tárgyat a hagyományos képzési rendszerbe¹³ és 2016-tól az Ökológiai gazdálkodási MSc szakot, amelynek utolsó évfolyama 2021-ben indult.

A rendszerváltáskori alternatív mozgalomból nőttek ki az első ökofalu-kezdeményezések az 1990-es évek elején (Farkas 2014). Ezeket a kezdeményezéseket a Magyar Élőfalu Hálózat¹⁴ és az informálisan működő Kárpát-medencei Gyümölcsész Hálózat¹⁵ tömörítte. A magyarországi ökofalvak nagy hangsúlyt fektettek az önellátásra az élelmiszer, energia, ipari nyersanyag stb. területén (Lantos 2020), viszont kevésbé tematizálták a nők társadalmi helyzetét.

Az 1990-es évekre a zöld mozgalom társadalmi támogatottsága nem alakult ki. A gazdasági szerkezetváltás és piacgazdaság kiépülése beárnyékolta a környezetvédelmi kérdések fontosságát, rengetegen veszítették el az állásukat és az egzisztenciájukat. Az újonnan kialakult intézményrendszerben és pártstruktúrában csak marginális szerep jutott a zöld mozgalomnak, részben azért, mert nem volt képes választ találni az embereket közvetlenül érintő társadalmi és gazdaságpolitikai kérdésekre (Glied 2013). Az 1990–2000 közötti időszakban az érdekérvényesítésben a stagnálás volt a jellemző, még akkor is, amikor a civil szektor ugrásszerűen bővült és növekedett a környezetvédelemmel foglalkozó civil szervezetek száma (Kákai 2004; Tóth

13 Interneten: <http://okogazd.kertk.szie.hu/az-okologiai-es-fenntarthato-gazdalkodasi-rendszerek-tanszekrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

14 Interneten: <http://elofaluhalozat.hu/> (Letöltve: 2021.04.29.)

15 Interneten: <http://gyumolcsesz.hu/content/r%C3%B3lunk> (Letöltve: 2021.04.29.)

2015). Hiányoztak a tömegmozgósításra alkalmas alternatív, a gazdasági-politikai rendszer által hirdetett elveket megkérdőjelező, a piacot korlátozó megközelítések (Glied 2013). A Magyar Természetvédők Szövetsége (MTVSZ) 1989-ben a KISZ Ifjúsági Környezetvédelmi Tanácsból jött létre és 1994-ben a Föld Barátai (Friends of the Earth) nemzetközi őrktutya (watchdog) szervezet tagszervezetévé vált (MTVSZ 2019).¹⁶ A watchdog típusú szervezetek erőssége a kapcsolati hálójukban rejlik. Ezek a szervezetek működésük során a nem állami szereplőkkel, a politikai és civil szervezetekkel, döntéshozókkal és sajtóorgánumokkal építenek ki kapcsolatokat, amelyeket egy-egy ügy elérése érdekében mobilizálni tudnak, pótolva ezzel a tagságuk hiányát (Mikecz 2016: 51). Az MTVSZ célja volt a zöld civil szervezetek összefogása, azonban a széleskörű érdekérvényesítést, a mozgalom képviselőinek eltérő indíttatásából és értékrendszeréből adódóan nem tudta megvalósítani (Glied 2013). Ennek ellenére az MTVSZ munkájának is köszönhetően a magyarországi zöld mozgalmi közeg integrálódni tudott az európai zöld mozgalmi hálózatokba, és kapcsolatokat épített ki az EU-szintű környezetvédelmi ügynökségekkel és szervezetekkel (Ferencz és Schmidt 1999; MTVSZ 2019).

A 2000-es években sem tudott megvalósulni a széleskörű integráció a zöld mozgalomban. A vidéki zöld szervezetek jellemzően a lokális problémákra fókuszáltak, az országos ügyekbe való beleszólásra már nem volt erejük vagy lehetőségük (Szabó 1999). Ebben az évtizedben is sorra alakultak a zöld és szociális témájú civil szervezetek. A helyi, környezetvédelmi szemléletformálás, az iskolai zöld civil programok országsszerte egyre nagyobb szerepet kaptak. Ebben közrejátszott az is, hogy az EU csatlakozást előkészítő számos pályázati forrás elérhetővé

16 A Föld Barátai nemzetközi környezetvédelmi szervezet a Greenpeace-szel és a WWF-fel ellentétben szövetségi struktúrában működik. A Greenpeace központosított szervezet, amelynek 38 különböző országban van franchise-szervezete, amelyet a nemzetközi iroda irányít. A nemzetközi irodát az irányító testület vezeti, amelybe a franchise-szervezetek pénzügyi hozzájárulásainak függvényében delegálhatnak tagokat. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a holland, német, brit, amerikai és ausztrál szervezetek irányítják a legtöbb tagszervezetet (Kellow 2000 in Doherty 2006: 3). Ezzel szemben a Föld Barátai Nemzetközi szervezetének (FoEI) 71 országból van tagszervezete, és tagszervezeteinek ugyanannyit ér a szavazata függetlenül a tagságától vagy a szövetséghez való pénzügyi hozzájárulásuktól (Doherty 2006: 2-3).

vált. Az európai uniós előcsatlakozási alapok (például a PHARE program¹⁷) és más nemzetközi fejlesztő szervezetek forrásai (például az amerikai USAID,¹⁸ holland KAP¹⁹) jelentős pénzügyi erőforrásokat jelentettek a zöld civil szervezeteknek (Szabó 1999), viszont az NGO-sodás és a pályázati függőség kockázatát is hordozták. A környezetvédelem fontosságának társadalmi megítélése, különösen az új generáció tagjai között jelentősen növekedett. A hálózatosodás pedig magával hozta a téma nagyobb láthatóságát is a társadalmi dialógusban (RA01).

A magyar globalizációkritikus mozgalom – melynek az említett zöld mozgalmak meghatározó részét képezték – a rendszerváltás előtti alternatív mozgalomból nőtt ki és nem sokkal a nemzetközi mozgalom szempontjából döntő jelentőségű 1999-es seattle-i csata után kapott szárnyra Magyarországon (Mikecz 2016). A magyar alternatív mozgalmi szektor egyik legjelentősebb szervezetét a Védegyletet a tiszai ciánszennyezés után az egykori Duna körösök alapították 2000-ben (Mikecz 2016: 69) civil ökopolitikai szervezetként, erős budapesti és szerényebb vidéki fókusszal. Mind a globalizációkritikus mozgalomban, mind a Védegylet belső működésében jelen volt a magyarországi politikai lehetőség-struktúrából adódó konfliktus, a bal-jobb kategóriák használata körüli belső vita. A hazai zöld mozgalom az önmagát baloldaliként aposztrofáló pártállami rendszer ellenzékéhez tartozott, és a harmadikutas törekvések hagyománya, a bal-jobb kategóriák körüli bizonytalanság, valamint az erőforráshiány jellemezte (Mikecz 2016). A szervezet bal-jobb kategóriák körüli belső ellentétek hatására 2005-ben kettévált. Egyik oldalon a Lányi András vezette Élőlánc Magyarországért Mozgalom képviselte a bal-jobb kategóriák felett álló mozgalompépítés ideáját, míg a másik, pártosodást preferáló tömböt a Schiffer András, Jávor Benedek, Scheiring Gábor és mások vezetésével létrejött Lehet Más a Politika párt fémjelezte, amely döntően a Védegyletből és az Ökopolitikai Műhely Alapítvány tagjaiból alakult 2008-ban (Tóth 2015). Az LMP megalakulása előtt a nők helyzetével, problémáival és az ökopolitika gender vonatkozásaival foglalkozó civil szakértők tettek javaslatokat a pártprogram vonatkozó

17 Internet: <http://www.terport.hu/fogalomtar/phare-program> (Letöltve: 2021.04.26.)

18 Interneten: <https://www.usaid.gov/who-we-are> (Letöltve: 2021.04.26.)

19 Közös Agrár Politika

részeire, de ez a gondolat a nagyrészt férfiakból álló közösségben, 2008-ban még nem tudott meggyökeresedni (MK00). A vidéken szerveződő, egyébként is inkább konzervatív irányultságú helyi zöld és környezetvédelmi közösségek politikai szándékait a Fidesz tudta becsatornázni részben a Polgári Körök helyi szervezetein keresztül.

Az élelem-önrendelkezés koncepciójának magyarországi keretezésére is hatással volt a nemzetközi globalizációkritikus mozgalom. A koncepció magyarországi megjelenésében szerepet játszott a Szövetség az Élelmiszer-önrendelkezésért, amely 2007 őszén alakult a Magyar Leader Szövetség, a Magyar Természetvédők Szövetsége, a Tudatos Vásárlók Egyesülete és a Védegyelet részvételével, a fenntartható mezőgazdasági modellt támogató állampolgári tudatosság fejlesztésének céljával.²⁰ A Szövetség az élelmiszer-önrendelkezésért a Via Campesina, az International NGO/CSO Planning Committee for Food Sovereignty és az Európai Élelmiszer-önrendelkezési Platform által képviselt elvek hazai szószólójaként definiálta magát.²¹ Az Élőlánc Magyarországért mozgalom agrár- és vidékfejlesztési programja is kiemelten tárgyalja az élelmiszer-önrendelkezést. Az élelmiszer-önrendelkezés hazai keretezése illeszkedett a nemzetközi globalizációkritikus mozgalom fő megközelítéséhez, azaz határozottan baloldaltól kritizálta a neoliborális gazdasági ideológiát, és az azt reprezentáló intézményeket (Mikecz 2016). A mozgalom elutasítja a nagyüzemi, iparosított mezőgazdasági termelés dominanciáját,²² és hogy a termőföldet elsősorban árucikknek tekintsék,²³ az élelem-önrendelkezés megvalósíthatósága érdekében sürgeti az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának újragondolását²⁴ (Czagány 2009: 28) és azt, hogy az élelmezés kérdéskörét a Kereskedelmi Világszervezet

20 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/forum-elelmiszer-onrendelkezesrol/> (Letöltve: 2021.04.28.)

21 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/forum-elelmiszer-onrendelkezesrol/> (Letöltve: 2021.04.28.)

22 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

23 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

24 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

(WTO) helyett az ENSZ Élelmezési Alapja (FAO) szabályozza²⁵ (Czagány 2009: 28). A magyar politikai rendszer, benne a hazai élelmiszer-önrendelkezési mozgalommal, inkonzisztens volt. A globalizációkritika baloldali recepciójához vagy le kellett volna választani arról a neoliberalizmus kritikáját, ami nem lehetséges, vagy újra kellett volna definiálni a baloldaliság tartalmát, szemben az erősen intézményesült, kiterjedt, a nyilvánossághoz nagy hozzáféréssel rendelkező, a magyar politikai baloldal tengelyén monopóliumhelyzetben lévő MSZP-vel (Mikecz 2016: 77). Ez különösen sok erőforrást igényelt, és annak a veszélyét is magában hordozta, hogy a mozgalom elriasztja az ideológiai vitákra kevésbé fogékony támogatókat (Mikecz 2016: 77-78). A 2000-es évek zöld mozgalmi közege az élelem-önrendelkezést a globális intézményi és szabályozási környezet megváltoztatásán keresztül tartotta megvalósíthatónak és kevésbé reflektált a szélesebb körű társadalom mindennapi kihívásaira, a nők és más marginalizált csoportok valóságára.

A Szövetség az Élő Tiszáért (SZÖVET) 2006-ban jött létre, a székhelye Nagykörű lett, ezzel területileg lefedve a Tisza és mellékfolyóinak árterét.²⁶ A Szövetség olyan gazdálkodási mintákat kíván elterjeszteni, melyek megvalósítják ember és folyó fenntartható együttélését: a tájak adottságainak megfelelnek, az élet gazdag változatosságát gyarapítják és a tájban élő emberek boldogulását segítik elő.²⁷ Az egyesület érdekképviselőt folytat (ott) a tájgazdálkodás feltételeiért és a kistermelőkért.²⁸ A kistermelők érdekképviselőt 2014-től átvette a SZÖVET tagjai által alapított Kislépték Egyesület. A Kislépték Egyesület (Kisléptékű Termékelőállítók és Szolgáltatók Országos Érdekképviselőinek Egyesülete) célja „a környezetkímélő, a tájak adottságaihoz illeszkedő léptékű gazdálkodási formák, továbbá az ezekhez kapcsolódó helyi feldolgozási, értékesítési rendszerek, rövid értékesítési láncok elterjedésének, a kapcsolódó szolgáltatások fejlesztésének ösztönzése a jogszabályrendszer észszerűsítésével és a helyi termelők, szolgálta-

25 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

26 Interneten: <http://www.elotisza.hu/magunkrol/2011/05/01/szovetseg-az-elo-tisza-ert-egyesulet-szovet> (Letöltve: 2021.04.28.)

27 Interneten: <http://www.elotisza.hu/magunkrol/2011/05/01/szovetseg-az-elo-tisza-ert-egyesulet-szovet> (Letöltve: 2021.04.28.)

28 Interneten: <http://elotiszaert.hu/rolunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

tók piacra jutásának elősegítésével”.²⁹ A SZÖVET tudományos munkát és ismeretterjesztést is végez az artéri tájgazdálkodás megvalósulásának érdekében.³⁰ Ezenkívül piacépítéssel támogatja a Tisza és mellékfolyóinak árterében élő kistermelők megélhetését.³¹

Az egyik legaktívabb globalizációkritikus szervezet a Greenpeace, „watchdog” jellegű szervezet. A Greenpeace a globális klímaváltozást, a vetőmagok ellenőrzését, a GMO és peszticid-mentességet, és a fogyasztóvédelmet tematizálta. A többi globalizációkritikus szervezethez képest gyakrabban jelent meg látványos tüntetésekkel, de ezek sok esetben nem csatlakoztak a hazai politikai ügyekhez, hanem követték a nemzetközi szervezet profilját, kampányait (Mikecz 2016). Mivel az NCA és NEA alapokból nem finanszírozhatóak a watchdog típusú tevékenységek, a külföldi donor és fejlesztő szervezetek és EU-s alapok meghatározóak a professzionális munkatársakkal működő érdekvédő, felügyelő szervezetek számára (Mikecz 2016: 52).

A 2000-es évek második felétől kezdve számos átalakuláson ment keresztül a hazai zöld mozgalmi tér. A részben a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság hatására megvalósuló, holisztikus és rendszerkritikus karakterjegyei ekkor kezdtek kibontakozni, ahol a (1) klímaválság, a (2) társadalmi válság, és a (3) gazdasági válság együttesen hat a zöld gondolkodás alakulására. A társadalmi egyenlőtlenségekre kevésbé érzékeny, a 2000-es évekre jellemző zöld nézetek az interjúkból is kiolvashatóak (BL02). Egyre inkább kezdett elterjedni a környezeti igazságosság koncepciója a zöld mozgalom berkein belül, mely a környezeti fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság együttes fontosságát hangsúlyozza.

2006-ban indult Kardos Etelka, Baji Béla, Szalai Zita, Kulcsár Balázs és mások vezetésével egy informális permakultúrás hálózat (Magyar Permakultúra Szövetség), ami 2016-ban országos egyesületté és érdekképviselői ernyővé alakult Magyar Permakultúra Egyesület (MAPER) néven. A permakultúra a környezeti fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság együttes fontosságát hangsúlyozza, a permakultúrás szemlélet az emberek védelme, a Föld védelme és az

29 Interneten: <https://kisleptek.hu/tevekenysegunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

30 Interneten: <http://elotiszaert.hu/rolunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

31 Interneten: <http://elotiszaert.hu/rolunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

igazságos elosztás etikai alapelvek köré szerveződik, működésében a részvételi demokráciát alkalmazza. Az egyesület célja a permakultúra gyakorlásán túl annak aktív terjesztése az oktatási, kutatási, tervezési, fordítói, online és társadalmi munkacsoportok közreműködésével. A MAPER stratégiai partnere a MagHáz 2012-ben jött létre Fehér Judit és mások közreműködésével. A Magház Közösségi Hálózat a Mezőgazdasági Sokféleségért (Magház) Magyarország első közösségi magbankja. Célja, hogy különböző eszközökkel tegyen a hazai agrobiodiverzitás megőrzéséért, elsődleges küldetésének tekinti azon szervezetek és magánszemélyek összekapcsolását, akik a kultúrnövények sokféleségének megőrzésén és bővítésén munkálkodnak a Kárpát-medencében.³²

A Védegylet az Energiaklubbal 2009-től beszélgetéseket szervezett az elsősorban nőket és gyermekeket sújtó energiaszegénységről önkormányzatokkal és civil szervezetekkel, a hátrányos helyzetű csoportok környezeti problémáira hívva fel a figyelmet³³. Környezeti igazságossággal expliciten foglalkozó első projektjük 2010-ben ért véget, amelyben a természet- és társadalomtudományos megközelítés egyaránt jelen volt. A klímaválságot azért fontos a környezeti igazságosság felől megközelíteni, mert a természeti erőforrások, mint a tiszta talaj, víz vagy levegő nagy hatással vannak az emberek egészségére is. Ugyanakkor ezen erőforrások megszűnése, illetve már szűkössé válása is fontos szerepet játszik az új járványok kialakulásában. A természetes élőhelyek zsugorodása hozzájárul a betegségek könnyebb terjedéséhez, az ember és vadállat, vagy vadállat és háziállat találkozások gyakoriságához, ahogy a COVID járvány esetében is történt³⁴. Továbbá a járványok terjedése világít rá igazán a környezeti válság társadalmi hatásaira, mely legfőképpen a nemek közötti egyenlőtlenségekben nyilvánul meg, amik egy járvány során általában csak tovább súlyosbodnak (Manzo és Minello 2020): a kijárási korlátozások következtében elszenvedett családon belüli erőszak, a távmunka és otthoni gondozási feladatok közötti egyensúlyozás, a nők túlsúlya a járvány

32 Interneten: <https://maghaz.hu/rolunk/a-maghaz-celjai> (Letöltve: 2021.04.28.)

33 Interneten: https://greenfo.hu/hir/kornyezeti-igazsagossag-az-első-tanulságok_1290495938/ (Letöltve: 2021.05.22.)

34 Interneten: <https://grain.org/en/article/6437-new-research-suggests-industrial-livestock-not-wet-markets-might-be-origin-of-covid-19> (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

sújtotta szektorokban, mint az egészségügy, a gyermek- és idősgondozás, a kereskedelem vagy akár a fizetetlen házimunka területén.

A környezeti igazságosság szempontrendszerét leginkább az agroökológiai szemléletmód foglalja magában, amely az étel-miszer-rendszerek környezeti, társadalmi, és gazdasági aspektusait is vizsgálja. Szerte a világon sajátítják el vidéki nők az agroökológiai megközelítést, javítva ezzel közösségeik jövőjén. Az agroökológia hosszú távon fenntartható gyakorlatokat hirdet, amely magában foglalja a közösség- és vidékfejlesztést, az alternatív értékláncok eszköztárát, vagy a természetes folyamatokat támogató mezőgazdasági technikákat. Társadalmi mozgalomként a mezőgazdaság sokféleségét, valamint a társadalmi és környezeti igazságosságot tartja szem előtt, összességében a vidéki megélhetés szempontjainak javításáért küzd³⁵. Lényege, hogy a monokultúrára épülő nagyüzemi gazdálkodás (műtrágyák, növényvédő szerek használata) helyett olyan alternatív megoldásokat keressen, amelyek a kistermelő gazdák jólétét és autonómiáját biztosítja, sokféleséget és rezilienciát teremt, és a helyi közösségeket kiszolgáló kisléptékű gazdálkodás fenntartható módjait mozdítja elő³⁶. A női gazdálkodók és a környezetvédő nők is élen járnak az élelemhez való jogért és a bolygónk védelméért folytatott harcban. Míg a monokultúras konvencionális gazdaságokat túlnyomórészt férfiak vezetik, és idejük nagy részét eladásra szánt növényekbe fektetik, a nők sokkal nagyobb arányban vannak jelen az alternatív kezdeményezésekben. A mindennapi élet kockázatát az alapján is csökkentik, hogy milyen eltérő növekedési időszakú és felhasználási célú növényeket termesztenek, olyanokat, mint például a téli zöldségek.

Az agroökológiai megközelítés magyarországi megjelenése az MTVSZ (MTVSZ 2015), a Védegylet (Védegylet 2018) és az ESSRG munkájának köszönhető. A 6. európai „Let’s Liberate Diversity!” (Szabadítsuk ki/föl a sokféleséget!) mezőgazdasági sokféleségről szóló fórumot a Védegylet és az ESSRG közösen szervezte meg Magyarországon 2011-ben. A találkozó központi témái közé tartozott a növényi sokféleség megőrzése, fenntartható használata és ezek fejlesztésével

35 Interneten: http://xn--vdegylet-b1a.hu/wp-content/uploads/2019/06/BOND_-Agroecology-Summary_VDG_31052019_hu.pdf (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

36 Interneten: https://mtvsz.hu/dynamic/agrookologia_kiadvany.pdf (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

kapcsolatban a mezőgazdasági termelők jogai, melyeket az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) élelmezési és mezőgazdasági célú növényi génforrásokról szóló nemzetközi egyezményében elismertek 2001-ben. A magyarországi találkozó célja a tapasztalat- és tudáscsere volt a meglévő európai kezdeményezések között, továbbá a gazdálkodók és a nagyközönség tájékoztatása a mezőgazdasági biológiai sokféleséggel kapcsolatos aktuális kérdésekkel kapcsolatban, illetve hogy ösztönözze a közép-kelet európai régió szereplőit, hogy megosszák terepi ismereteiket és aktívabban részt vegyenek a nemzetközi folyamatokban. A fórumon több száz résztvevő volt Magyarországról és Európából, különösen gazdálkodók, kertészek, vetőmag előállítók, pékek és mezőgazdasági eredetű termékek feldolgozói, biológiai sokféleséggel és kapcsolódó témákkal foglalkozó kutatók, civil társadalmi szervezetek, állattenyésztők és a génbankok képviselői, valamint informális hálózatok és helyi közösségek is. Az esemény kulcsfontosságú volt nemcsak az európai élelem-önrendelkezés mozgalmának, de a hazainak még inkább, mivel számos együttműködés és új kezdeményezés született ennek hatására, melyek a mai napig tovább élnek (pl. Magház, Pipacs Pékség stb.) és viszik tovább ennek a szellemiségét.³⁷ A Védegylet és az ESSRG 2019-ben szervezte meg az első magyarországi Agroökológia konferenciát, melyet egy műhelymunka követett, aminek keretein belül a résztvevő szervezetek elkezdték lerakni a Magyarországi Agroökológia Hálózat alapjait.³⁸

Az élelem-önrendelkezés módszerei jellemzően városi terekben a Közösség Által Támogatott mezőgazdaság, a bevásárlóközösségek, közösségi kertek és balkonkertek, míg vidéki terekben inkább a kiskerti élelemtermelés.

A Közösség Által Támogatott Mezőgazdálkodás (Közösségi Gazdálkodás, Community Supported Agriculture, CSA) során egy gazdálkodó és vásárlói alkotnak közösséget, kölcsönösen elkötelezik magukat az együttműködés mellett, hogy így segítsék egymást. A hosszú távú együttműködés eredményeképpen a termelők biztos megélhe-

37 Interneten: http://actjust.ceu.edu/sites/default/files/field_attachment/event/node-19062/lets-liberate-diversity-leaflet-eng.pdf, (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

38 Az Agroökológiai Hálózat megalakulásáról lásd: Balogh et al. ebben a Fordulat-számban.

téshez jutnak, a fogyasztók pedig megbízható helyről származó, jó minőségű, egészséges, helyi élelmiszert kapnak.³⁹ A hagyományos élelmiszer-értékesítés alternatívájaként az értékesítés helyett a fogyasztókat vonják be a gazdaság fenntartásába. Magyarországra a módszert Matthew Hayes biodinamikus kertész hozta be az 1990-es években (Hayes és Milankovics 2001). A kezdeményezést eleinte a KTI fogadta be. A későbbi CSA közösségek vezetőinek egy része is a KTI-s egyetemi tanulmányaik során tudott megismerkedni a módszer elméletével és gyakorlatával (Dezsény et al. 2013). A Tudatos Vásárlók Egyesülete közösségi mezőgazdálkodás programjának koordinátora, az URGENCI (a közösségi mezőgazdálkodás nemzetközi hálózata) oktatási referense, Perényi Zsófia is a KTI hallgatója volt. A Községi Mezőgazdálkodást mozgalmi, hálózatos formában jelenleg is a Tudatos Vásárlók Egyesülete fogja össze, 2013-ban útmutató füzetet készítettek a közösségi mezőgazdasággal kapcsolatos legfontosabb jogi tudnivalókról.⁴⁰ Honlapjuk szerint a hálózatnak jelenleg 15 tagközössége van és 2020-ban több mint 1000 embert láttak el.⁴¹ A közösségi mezőgazdálkodás egy korlátja, hogy megnövekszik a megvásárolt élelem feldolgozásának ideje mint például a főzés és befőzés (MK00), amit a családon belül láthatatlan munkaként jellemzően nők látnak el.

Az élelem-önrendelkezés egy másik fontos módszere a bevásárlóközösségek. Ezekből országszerte számtalan alakult, többnyire helyi közösségek aktív tagjai, gyakorta helyben szerveződő nők és anyák hozták létre⁴², ahogyan ez az interjúinkból is kiderült (GI01, GI02). A bevásárlóközösségek hálózatosodási folyamatának koordinációját a Nyíregyházi Kosár Közösség vállalta fel, és immár 50 körüli közösség a tagja⁴³. A hálózatosodás fontos eszköze, hogy egy olyan szoftvert fejlesztettek ki, melyet a tagközösségek a saját munkájuk könnyítésére és a közösség szervezésére tudnak hatékonyan használni. Jellemzően

39 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/tema/kozossegi-mezogazdalkodas/> (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

40 Interneten: https://issuu.com/tudatosvasarlo/docs/jogi_ismeretek_a_kozossegi_mezogazd (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

41 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/kozossegi-mezogazdalkodas/hazai-kozossegi-gazdasagok/> (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

42 Interneten: <http://kornyezettudatoselet.hu/minden-ami-bio/bevasarlo-kozossegek> (Letöltés ideje: 2021.05.23.)

43 Interneten: <https://kosarkozosseg.hu/terkep/> (Letöltés ideje: 2021.05.23.)

nagyobb városokban éri meg bevásárló közösséget szervezni, ezért a bevásárlóközösségek által biztosított helyi/ökológiai gazdálkodásból származó élelem a kisebb városokban, falvakban nem hozzáférhető. A bevásárló közösségek korlátja továbbá, hogy a CSA-hoz hasonlóan egy stabil jövedelem szükséges ahhoz, hogy a fizetéshez mérten arányaiban drágább élelmet meg tudja fizetni a család, ami az alacsonyabb jövedelműek számára nem hozzáférhető.

Az élelem-önrendelkezés fontos és a vidéki lakosság számára elérhető módszerének számít a kiskerti élelemtermelés is, amelyhez tudást többek között a Magyar Permakultúra Egyesület, a Kislépték Egyesület és a MagHáz Közösségi Hálózat rendezvényein lehet szerezni. A kiskerti élelemtermelés korlátja egyrészt, hogy a háztartások lakhatásuk feltételeinek megteremtése érdekében eladósodnak és emiatt idejük jelentős részét fizetett munkával töltik, nem marad idejük a kiskerti élelemtermelésre. A kiskerti élelemtermelés másik korlátja, hogy az gyakran a nőkre hárul láthatatlan munkaként. A háztartásokon belüli egyenlőbb munkamegosztás ezért elengedhetetlen egy női szempontból is bírható kiskerti élelemtermeléshez.

4.2. NŐI CIVIL SZERVEZŐDÉSEK ÉS HÁLÓZATOK

Bár a magyar feminista mozgalom az 1900-as évek elejére nyúlik vissza (Acsády 2005), a rendszerváltás után a 1990-es években kapott új lendületet. Az 1990-es években megalakuló női civil szervezetek, a Magyar Női Alapítvány (MONA, 1992-től), Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NANE, 1994-től), Veszprémi Nők Kerekasztala (1995-től) nyomást gyakoroltak a családon belüli erőszak szakpolitikai szabályozását illetően a döntéshozókra (Krizsán és Roggeband 2018). Morvai Krisztina 1998-ban megjelent *Terror a családban* című könyve volt az első magyar nyelven írt könyv, ami a családon belüli erőszak társadalmi nemi vetületeit is kiemelte, azaz, hogy jellemzően férfiak bántalmaznak nőket, és részletesen dokumentálta a magyar bíróságok hiányosságait a nők elleni erőszak e formájának hazai kezelésében (Harangi 1998, Krizsán és Roggeband 2018). A könyv megjelenése láthatóbbá tette a nők elleni erőszak témáját a magyar közbeszédben, és Morvai vezetésével megalakult a Női és Gyermejközi Kutató és

Oktató Központ Budapesten, ami jogsegély szolgáltatást nyújtott bántalmazott nőknek és később érdekvédelempolitikai funkciót is ellátott (Krizsán és Roggeband 2018).

A nőjogi szervezetek erősödésén túl a rendszerváltás és az azt követő gazdasági válság jelentős kihívások elé állította a magyar nőket. Magyarország, más kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan a külföldi működőtőke-alapú (FDI) befektetések vonzásával kívánta kezelni a rendszerváltás következtében kialakuló jelentős gazdasági válságot. A külföldi működőtőke befektetéseknek köszönhetően Magyarország ipari (fél)perifériaként integrálódott a globális gazdaság folyamataiba. Mindez azt jelentette, hogy a társadalmi reprodukció (gyermekvállalás, idősgondozás, háztartási munka) terhei a háztartásokra, elsősorban a nőkre hárultak – nem csak a gazdasági krízisek, hanem a fellendülés időszakában is. A szociális válság kezelése a visegrádi országokban beépült az átmenet alkufolyamataiba (Bohle és Greskovits 2012). Ez Magyarországon a munkájukat elvesztő nők kétharmadának inaktívvá válását jelentette, és állandó bérjövdelem hiányában az állami transzfereknek és a háztartás aktív keresőinek való kiszolgáltatottságot (Vajda 2014).

Mindeközben a 2000-es évekkel kezdődően a fővárosi és vidéki női civil szervezetek gombamódrára kezdtek szaporodni (Milánkovics 2013). Ezt az építkezést nagyban segítették az EU-s előcsatlakozási alapok, majd 2004 után az EU-s pályázati források (pl. HEFOP). 2001-ben létrejött a MINŐK Egyesület (Magyar Internetező Nők Egyesülete), 2002-ben a gödöllői REGINA (Regionális Információk Nőknek, Anyáknak), és még számos más olyan női civil szervezet, amelyek a hálózatosodás szervezésében nagy szerepet vállaltak (Csapó 2005).

2002 őszén több családon belüli erőszak témáját érintő ügy is eljutott a széleskörű nyilvánossághoz (Sáfrány 2003). A női civil szervezetek a három nőjogi kulcsszervezet⁴⁴ koordinációjával összefogtak és 50 000 aláírást gyűjtöttek a családon belüli erőszak szigorúbb szabályozásáért (Krizsán és Roggeband 2018: 26). Két parlamenti képviselő⁴⁵ közreműködésével a koalíció elérte, hogy a parlament tárgyalja a családon belüli erőszak témáját, a parlament döntése

44 Női és Gyermekjogi Kutató és Oktató Központ, a NANE és a Habeas Corpus Working Group (HCWG, a későbbi Patent)

45 A liberális Eörsi Mátyás és a szocialista Vadai Ágnes közreműködésével.

azonban a pénzügyi erőforrások hozzárendelésének hiányában csak szimbolikus volt (uo.).

A nőszervezetek és a női kezdeményezések többirányú hálózatosodásba kezdtek. A budapesti és vidéki hálózatok egymástól elkülönülten működtek. 2003-ban megalakult a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség, ami az European Women's Lobby magyar tagszervezete lett. 2006-ban létrejött az Anyaközpontok Magyarországi Hálózata, ami belépett a nemzetközi Mother Centers International Network for Empowerment Centers (MINE Mother) Hálózatba. 2009-ben jött létre a Régiók Nőhálózata (REGNET) (Milánkovics 2013).

Az EU-s csatlakozás és Magyarország szocialista-liberális kormányainak ellenére 2004 és 2010 között nem jutott előre a családon belüli erőszak szakpolitikai szabályozásának ügye (Krizsán és Roggeband 2018: 26). A nőjogi szervezeteket szisztematikusan kihagyták Magyarország kormányai a családon belüli erőszak szakpolitikáját érintő döntéshozatalból (uo.).

A 2008-as pénzügyi és gazdasági válság megrengette a magyar háztartások, beleértve a magyar nők életkörülményeit. A bérmunka lehetőségeinek és az abból származó jövedelmek csökkenése, továbbá az állami transferek visszavágása miatt ismét a háztartások reprodukciós terhei növekedtek. A válság utáni kilábalás – ipari félperiféria-helyzetünk megszilárdítása – az állam és a (globális) tőke közötti különalkukra, a munkavállalók romló, mind kiszolgáltatottabb pozíciójára, a tőke adóterheinek csökkentésére és jóléti-szociális rendszerek további szűkítésére épült, tovább mélyítve a háztartások közötti, illetve az azokon belüli egyenlőtlenségeket (Czirfusz et al. 2019). Egészeiben véve, a nők munkakerőpiaci hátrányai gyarapodtak a rendszerváltás óta, egyes csoportjaik – a kisgyermekesek, a kistelepüléseken élők, iskolázatlanok, az ötven éven felüliek, a romák – kifejezetten rossz helyzetbe kerültek. A 25-39 éves korosztály viseli a gyerekevelés terheit, ami rontja munkavállalási és érdekvérvényesítési esélyeiket, az ötven felettieket érintő diszkrimináció, illetve a korai nyugdíjazás bebetonozza helyüket a háztartás és az ingyen munka világába. Ez a leterheltség mozgalmi mobilizálásuk elé is kihívásokat állít.

A 2008-as válság után Kelet-Európában, így Magyarországon is megrendült a nyugati társadalmakhoz való nyugati típusú gazdasági fejlesztés illúziójába (Arrighi 1990) vetett többé-kevésbé konszenzu-

sos hit (Csányi 2019: 125). Ebből a helyzetből leginkább a jobboldali erők tudtak politikai tőkét kovácsolni a konzervatív retorika radikalizálásával és azzal, hogy megkérdőjelezték a nyugati demokratikus minták morális felsőbbrendűségét (uo.). A morális politikai fölény fenntartására, valamint a társadalmi polarizációt fokozó gazdaságpolitika szimbolikus kompenzációjára a fennálló politikai rezsim szereplői erős szimbolikus politizálást folytatnak (Csányi 2019: 126). A szimbolikus területek közül kiemelt jelentőséggel bír a nemek társadalmi szerepének restaurációja, amik az antigenderizmus és az altergenderizmus kifejezésekkel ragadhatóak meg (uo.). Az anti-genderizmus a Társadalmi nemek tanulmánya mesterképzési szak 2018-as ellehetetlenítésével tetőzött be. Az altergenderizmus keretein belül pedig a fennálló politikai rezsim egy párhuzamos női civil szervezeti intézményrendszert épít fel. Míg a kormány szimbolikus harcot folytatott a liberális („nyugati” bekötöttségű) civil szervezetek ellen, 2016-ban megalakult a Fiatal Családosok Klubjának Egyesülete (FICSAK) és a Mindennapok Női Szemmel Egyesület (NŐISZEM), „azzal a céllal, hogy nagyobb segítséget kapjanak a nők a családalapításhoz és társadalmi feladataik ellátásához, érdekeik ellátásához”⁴⁶ (Csányi 2019: 128). Az egyesületek már megalapításakor üdvözölték a kormány család-politikáját és ígéretet kaptak a kormánytól a támogatásra (uo.).

A konzervatív politikai retorika elfedi a nőket érintő munkaerőpiaci korlátokat, és a tényt, hogy a kilencvenes évek óta a gyermekvállalás terheit a családokra hárítja az állam, miközben a munkaerőpiac rugalmatlansága – és a hiányzó szakpolitikai válaszok – rögzítik a nők kiszolgáltatott helyzetét (Vajda 2014, Szabó-Morvai 2017). Ezek a strukturális kényszerek a vidéken élő nők esetében sokszor egymást erősítik: a munkavállalás lehetőségeinek beszűkülése, a földtulajdon koncentrációja, az önellátás lehetőségeinek eltűnése, a helyi függőségi rendszerek (közmunka, szociális juttatások stb.), és a bezáródás a lokalitás, a háztartás által meghatározott életvilágokba kevés esélyt ad a nők számára, hogy túllépjenek ezeken és változtassanak életükön (Váradi 2013, 2015).

A budapesti, feminista nőszervezetek (pl. NANE, MONA, Női Érdek stb.) főleg az emberi jogi, nők elleni erőszak, prostitúció,

46 Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=GQCPfZPfAdo> (Letöltve: 2019.05.01.)

egészség, és munkaerőpiaci témákra fókuszáltak (Juhász 2014). A nők megélhetésének mindennapi kihívásait, a klímaügyekkel és az élelem-önrendelkezéssel kapcsolatos témákat nem tematizálták. A vidéki szervezetek pedig kevés kivétellel nem tárgyalták a feminista rendszerkritikai megközelítéseket, sokkal inkább a helyi ügyekre, gondoskodási, munkaerőpiaci témákra fókuszáltak. Ugyanakkor számos olyan vidéki női szervezet és közösség működött, akik élelmiszer-közösségeket szerveztek, és ezeket inkább a gondoskodási, környezetvédelmi és család-élelmezési keretben értelmezték. Ezekben a kezdeményezésekben az élelem-önrendelkezést mint önmagában fontos célt, általában kevésbé tematizálták, valamint nem kapcsolódtak a zöld mozgalomhoz (Milánkovics 2013).

5. INTERJÚELEMZÉS: NŐI TAPASZTALATOK

A 27 interjú egyenként 1-3 óra hosszú volt. A beszélők az életük, az élettörténetük sokféle vetületéről meséltek. Kirajzolódott, milyen volt a kislányok gyerekkora, a felnövés tapasztalatai, a párválasztás, az egyedülálló lét, az anyaság, a gazdálkodás, a vidéki lét, a városi lét, a magány, a kapcsolatok, a karrier, a mozgalmi tevékenység, a gondoskodás – remények, traumák, örömök, félelmek, realitások. Az egyéni dilemmák, életstratégiák és döntések szerkezete és később az azokkal kapcsolatos tapasztalások, eredmények, csalódások mind felmerültek. Mivel nagyon sok órányi történetet hallgattunk meg, így lehetőségünk nyílt arra, hogy a bennük visszaköszönő strukturális ismétlődéseket megérthessük, a kollektív női megélés hangulatát átérezhessük. Ez alatt részben azt is értjük, hogy a patriarchátus rendszerszintű strukturái és a reprodukzív munkák társadalmi nemi munkamegosztása milyen hatással vannak a nők materiális és érzelmi valóságára, ennek mik az általános megnyilvánulási formái a sokszor nagyon különböző élethelyzetű és sorsú nők történeteiben. Kifejezetten érdekes, otthonos, ismerős és megindító volt látni azt a párhuzamos valóságot, ami a főáramú zöld és élelem-önrendelkezési életnarratívákhoz képest a nők elmesélései alapján rajzolódott ki a lelki szemeink előtt. Az interjúknak rengeteg olyan tanulsága van, ami messze túlmutat ennek a cikknek a keretein. Ám ahogyan az egyik nő mondta:

„A lényeg talán az tényleg, hogy vegyük észre magunkat a folyamatokban, meg hogy tudni kell változni. (...) Talán mostanra eljutottunk oda, hogy ennek az egésznek a kényszerűségét le tudjuk tenni.” (BL04)

Az interjúk elemzését közösségi, kollektív folyamatban végeztük. Ennek az a módszere, hogy kiválasztunk 2-3 interjút, amit mindenki meghallgat, majd együtt elemezzük őket. Ezzel azt is elérjük, hogy a HerStory közösség sokféle korú és a reprodukív munkák terheiben különböző módon érintett tagjai által kiemelt fókuszok is láthatóvá válnak, csakúgy, mint az egyes interjú alanyok narratívái által kiváltott érzelmi reakciók. Ez önmagában is egy nagyon érdekes kutatói önreflektív folyamat.

Az interjúk értékelését egyéni szinteken is végezzük, és erről még a későbbiek során fogunk rövid, közérthető nyelven írt posztokat lehozni a honlapunkon. Amit jelen publikációban fontosnak tartunk kiemelni, hogy az interjúk értékelése egy állandó és organikus folyamat, amelyben a kollektíva közös álláspontjai is fejlődnek, alakulnak, formálódnak. Itt most azokat a szempontokat jelenítjük meg, amit a kollektíva a jelenlegi megértési szintjén hangsúlyozni szeretne.

5.1. Hierarchia a mozgalmi térben

A női-férfi hierarchiák kétféleképp is megmutatkoznak a mozgalmi térben: egyrészt a mozgalom kifutására, másrészt a mozgalmon belül elhelyezkedő szereplők viszonyára is hatással van. A zöld mozgalmak történeti áttekintése során is megmutatkozott, hogy míg a férfi szereplők és körülöttük épülő mozgalom legtöbbször a pártosodás irányát választotta, a női szereplők inkább az alternatív terek kialakítására és a hálózatosodó mozgalmi dinamikákra helyezték a hangsúlyt. Ezt az első szempontot foglalja össze egyik interjúalanyunk is:

„Az aktivistáskodás egy altruista dolognak van kikiáltva, logikus is, hogy nők csinálják. A főnökök sokszor férfiak, a kitalálói és a reprezentatív szereplők... A nők az emberi jogi aktivizmusban vannak jelen, a férfiak inkább a politikai aktivizmusban.” (RA04)

Ennek az alapvető problematikának az egyik hozadéka, hogy a zöld mozgalom belülről nézve is „borzasztó értelmiségi, mindig minden a fejekben kezdődik” (RA01), ahelyett, hogy a mindennapi gyakorlatokra és tudásra építkezne. Másrészt, sok nő tapasztalja, hogy a férfi elnyomás az évek során bebetonozódott a mozgalmi hierarchiákba, amitől a generációk eltérő hozzáállása miatt is nehéz elmozdulni.

„Más helyeken tapasztaltam, hogy fiatal városi nő a vidéki közösségben totál hülyének van nézve – munkások, öregebb férfiak által az öko-mozgalomban, de mindenki által, az öregebb nők meg azért [néznek hülyének], mert én még nem tapasztaltam meg azt a nagy szívátást, amit ők igen.”
(BLU01)

A 2000-es évekre jellemző érzéketlenség a társadalmi egyenlőtlenségek iránt az új típusú mozgalmakban kevésbé van jelen, és gyakran kimondott célként jelenik meg a nemek közötti egyenlőség mozgalmon belüli érvényesítése. Ahogy egyik interjúalanyunk foglalta össze:

„az ökofalu mozgalom alapelvei, amit itthon nem szoktak emlegetni, abban benne van a kultúra építése is, ahol a nők tiszteletben vannak tartva, nem vagyunk rasszisták, satöbbi, ezek nagyon nem alapvetőek Magyarországon” (BLU01).

5.2. „Hibrid életforma”

A városi léthez való kötődés, illetve a városi létnek való kiszolgáltatottság meghatározza a kiköltözők élményét. Férfiakét és nőket különbözőképpen, sokszor az említett hierarchikus módon, a tradicionális nemi szerepek megerősítésével. Két fő problémakör rajzolódott ki a várostól való elszakadás kapcsán: az egyik az alapvető megélhetés, a másik pedig a szociális, intellektuális kielégülés kérdése. Ahhoz, hogy belevágjon valaki egyáltalán egy kiköltözésbe, (szülői) hátszélre (BLU01) vagy áldozatokra van szükség, amibe beletartozhat egy belvárosi lakás cseréje egy falusi házra (BP01) vagy egy jól fizető, biztos, bejelentett állás feladása (MK01).

„Nagyon nehéz kiváltani egy városi teljes munkaidős állást azzal, hogy nekiállunk otthon gazdálkodni... Ha azt mondjuk, hogy oké, akkor most feladjuk a munkánkat és nekiállunk gazdálkodni akkor nagyon hosszú az átmeneti idő ami alatt valahogy anyagilag stabilnak kell lenni.” (MK01)

Átmeneti segítségként egyes közösségek ideiglenes lakhatást biztosítanak a frissen kiköltözőknek (BLU01) azonban az ideiglenes lakból való továbblépéshez is óriási befektetésre van szükség. Fontos szempont emellett a gyerekek igényeinek a figyelembevétele, amiben a falusi iskolák minősége kritikus pont (például BP01), illetve, ahogy az egyik interjúalany is fogalmaz: *„van két gyerekem, akiknek mai igényei vannak, amit nem lehet krumplival meg tojással kielégíteni” (RA01).*

Az anyagi biztonság megteremtése és a szellemi és kulturális igények biztosítása érdekében sokan egy hibrid életforma kialakításával próbálkoznak (BLU01, BP01). Egy távmunka, ami kellő rugalmasságot tud biztosítani, megoldást nyújthat bizonyos életkörülmények között (BLU01). Azonban, ahol gyerek is van, ott sokkal nehezebb megoldani, hogy mindkét szülő tudjon a kerti teendők mellett mást is dolgozni, egyedülálló szülőként pedig ez szinte lehetetlen. A tapasztalatokat az is meghatározza, hogy milyen céllal (anyagi fenntartás, szellemi kielégülés) és hány órában szeretne a termelésen kívül dolgozni:

„Mi paradox módon azért tudtunk kiköltözni, mert a munkahelyüinktől már úgy függetlenek tudtunk lenni, hogy egy telefonról vagy egy gépről el tudom látni a munkámat.”(BP01)

De ettől teljesen eltérő tapasztalás ugyanúgy megjelenik:

„Onnantól kezdve, hogy mind a ketten dolgoztunk, ez a halálos ítélete volt az önellátó gazdálkodásnak.” (MK01).

Amikor pedig a termelést, a gyerekek és egyéb tényezők nem teszik lehetővé mindkét fél számára, a kerten túli munka fenntartását a hibrid megoldás több elbeszélés szerint is a nő otthon maradásával és a férfi ingázásával valósul meg:

„Ha csak a férjem dolgozik, 8, tiszta időben 10-12 órát távol van otthonról, akkor utána már nem tol bele annyi melót otthon akár a kertészkedésbe, akár a bármibe, vagy beletol a legszükségesebbekben... Egyszerűen energia nem maradt arra, hogy mondjuk ültetésben, kapálásban, vagy bármilyen ilyesmiben besegítsen. Nekem meg ugye a gyerekek mellett egyedül, még ha ott is voltam, ez olyan marha sok időt meg energiát vett volna el, hogy egyszerűen nem bírta el a családi logisztika.” (MK01)

„Az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy amikor már benne voltunk, akkor rá kellett jönnöm, hogy nekem nagyon hiányzik a szellemi tevékenység a munkában. Hosszú távon frusztrált és elégedetlenné tett az, hogy baromi sok munkát beletolok, ahhoz képest viszonylag kevés a fogható eredmény, és teljesen úgy éreztem, hogy senki sincs, aki azt mondaná, hogy: »Te ezt most megcsináltad, te ebben egy értéket képviselsz, és tök jó, hogy ezt csinálsz!« Nem volt egy jó állapot, főleg nem lelkileg.” (MK01)

„Az, amit nagyon sokan nehezen látnak be, vagy nehezen ismernek be, az, hogyha valaki tényleg egy önellátó gazdálkodásban van, az egy városi léthez képest mindenképpen egy nagyon komoly életszínvonal-esés.” (MK01)

Egy hibrid életforma tehát egyszerre lehet kihívás és lehetőség is, amit nagyban meghatároz a földrajzi elhelyezkedés, családi állapot, társadalmi háttér és az egyéni igények. A gondoskodási és az önfenntartási kötelezettségek és a közösségi élethez való kapcsolódási vágy fontos szerepet játszik/motiválják egy hibrid életforma kialakításában.

„Meg ami jó lenne hosszú távon, hogy vidék és város között egy áramlás legyen, és ne ellentét. (...) Mert a kettő együtt nagyon-nagyon gazdaggá tesz.” (BP01)

5.3. Gondoskodás és önfenntartás

Az egzisztenciális háttér és a gondoskodási terhek tehát meghatározzák, hogy mennyire tud valaki vidéken boldogulni.

„A többség abban van, hogy elfogadja – még ha nincs is annyira jól benne – elfogadja, hogy ő neki ez a szerep jutott, hogy ő a főállású anya, aki otthon van, és beleáll ebbe és kihozza abból, amit otthon tud, a legjobbat.” (MK01)

Nem elhanyagolható az sem, hogy értelmiségi szülőként a gondoskodás egyik indikátora a jónak ítélt oktatás biztosítása a gyerekek számára, amit falusi környezetben sokkal nehezebb megadni.

„Ami így fájó pont, hogy ma Magyarországon vidéken önállóan tanítani már nem tudod nagyon a gyerekeket. Ezt nehéz volt megélni. A falusi iskolák tényleg borzalmasak. Mármint ahova nekünk sikerült költözni.” (BP01)

„Azért is volt tudatos, mert látszik, hogy a városban értelmiségiként nem tudok olyan tartalmas életet adni nekik (gyerekeknek), amelyet szeretnék.” (BP01)

Jellemző dilemma, hogy akár párkapcsolatban, akár egyedül, akár közösségben hogyan lehet kialakítani egy gazdasági és társadalmi szempontból is fenntartható életstratégiát. A férfival, vagy férfi nélkül és többféle szempontja is felmerült, előnyök és hátrányok egyaránt.

„Ha most én egyedül élnék és csak ezeket csinálnám, akkor nem tudnám fizetni a számláimat.” (FJ01)

„Igazából anyagi biztonságban azért érzem magam, mert van a párom. Tehát ebből én így most nem élnék meg. Amíg egyedül voltam, nagyon sokat segített az, hogy megkerestek szakmai szervezetek...” (FJ01)

A női életközösségek kialakítása iránti igény is megfogalmazódott egyes interjúk során.

„És hát azért gyakran ez felmerül, hogy hát hogy is mondjam, szóval vannak ilyen női közösségek, ahol könnyebben megértésre találunk. Szóval amikor nem azt érzed, hogy te húzol mindent, hanem van kivel ezt vinni. Viccesen a lányok azt szokták mondani, hogy mikor költözünk össze bizonyos nőkkel. És most kimondottan gazdálkodási szempontból. Hogy tők jó női gazdaságokat lehetne létrehozni, mert sokkal könnyebben kommunikálunk ezekkel a nőkkel megértési szempontból. És igen, néha hülyeség, hogy ezt fölteszi az ember, hogy miért van szükség ezekben a rendszerekben a férfiakra, ami tők bénaság, mert hogy juthatunk ide?” (NEO2)

Az önfenntartáson, anyagi nehézségeken és feladatmegosztáson túl az elmagányosodást és a falusi közösségekhez való kapcsolódást is befolyásolja az hogy milyen családi állapottal vág bele valaki a gaz-

dálkodásba, próbál vidéken önfenntartó életet kezdeni. Másik oldalról viszont pont egy támogató, egalitárius elképzelésekkel rendelkező közösség képes a gondoskodási terhek megosztásával csökkenteni az ilyen típusú kiszolgáltatottságot.

5.4. Elmagányosodás és közösségteremtés

Az interjúkból tehát határozottan kirajzolódott, hogy az ismeretlen közösségi lét biztonságérzetet adhat a kiköltözött nőknek, megtarthatja az egyéni élethelyzetben őket.

„Azt gondoltam, magányos művész vagyok, de aztán kiderült, létezik olyan közösség, amiben jól érezhetem magam.” (BLU01)

„Van veszély, hogy az ember buborékba kerül, és akkor csak azt látja, amit látni szeretne, és az egyébként tök jó. De aztán a buborékon kívül érhetnek meglepetések. Próbálok egyensúlyt tartani. Nincs időm felszínes kapcsolódásokra, értékesnek tartom az időmet, olyanokkal töltöm, akiket én is értékelek. Ez a család és a közösség. A biztonságos közösség magabiztosságot ad, és jó tudni, hogy van egy közeg, ahol meghallgatnak. Ez sok embernek nincs meg. Tudatosan azért próbálok kilépni a buborékból, hivatalban vagy akárhol.” (BLU01)

„Egy kulcspontja az önellátásnak és a vidékre költözésnek, hogy legyen egy közeg, ami befogad és akivel együtt működsz... Nagyon nehéz egyedül csinálni.” (RA04).

„A városban is minden ott van a közeledben és mégis itt, a faluban sokkal többet mozdulok ki ezekre a programokra.” (BLU01)

„Amit itt maguknak kisközösségileg teremtenek – menedék. Itt tudatosan épült bele úgy, hogy ne egyedül legyen oszlopos tag. Nehéz lenne továbblépni innen.” (BL01)

Az elmagányosodás feloldódik a közösségi létben, miközben a helyi hatalmi viszonyok, a gazdasági helyzet újabb korlátokat emelnek a kiköltöző nők elé.

„Ez már kicsit falupolitika, az kudarc volt, hogy amikor mi kiköltöttünk ugye, és elkezdtünk a közösségbe benne lenni, akkor nagyon sok mindent próbáltunk, én összedobtam egy kórust, és nekem 20 nő jött énekelni minden héten és az megint egy nagyon nagy sikerélmény volt, amikor a csirketelepen dolgozó Évi azt mondja, hogy én azért rohanok pénteken haza, hogy együtt énekelhessünk, és láss csodát, mindenből politika van, ugye a liberálisok mertek valamit csinálni és télen már nem kaptuk meg a termet. És akkor először nálunk egy kicsit, de te is tudod hogy egy tiszta szobában 20 nő nem tud együtt énekelni, és a Balázs volt a kórusvezető. Ezeket módszeresen elnyírták. illetve volt több civil kezdeményezés, ezeket elnyírják.” (BP01)

„Ezek a közösségek [ökofalvak] egy idő után annyira bezárnak, hogy senkit nem engednek be a közösségbe, illetve itt egy idő után mindig az asszimilációt [támogatják] [...]Másrésről anyagilag is ezek a közösségek már olyan megfizethetetlen telek és ház áron működnek, ami megint nem a mi utunk volt.” (BP01)

5.5. Női legitimitás vidéken

Több vidéken élő interjúalany számolt be arról, hogy nőként milyen hátrányos megkülönböztetések érik. Ezt egyedülálló és férfival élő nők is említik. Fizikai atrocitásokról, kéretlen közeledésekről beszélnek, de arról is, hogy egyes vidéki szakemberek nem hajlandóak nőekkel szóba sem állni. Jellemző az is, hogy a nőnek a párkapcsolatán belül is küzdenie kell a saját jogaiért, anyagi autonómiájáért és mozgásteréért.

„Amikor elkezdenek piszkálni, meg udvarolni, akkor így elő kell venni a kis bicskát, és azt kell mondani, hogy »kiöntöm a beledet, hogyha nem mész innen hátrébb két méterre«. Tehát, hogy nem ehhez vagy szokva kulturálisan. De muszáj megtanulni, mert abból nem értenek, hogy »kérlek szépen, az intim határait ne lépd át«, mert fogalma nincs, hogy ez mit jelent.” (RA02)

„A nők falun még mindig prédaszerűek... (...) A városban, mivel ott nyitottabbak az utcák stb., illetve nincs ilyen behatolni tudás az intim szférába, hiszen zárod a kaput, itt meg ugye nem zárod.” (BP01)

„Az tény, hogy egyedül nőként nem mernék egy baranyai faluba kiköltözni.” (BP01)

„Nagyon érdekes ezen a fertályon nőként boldogulni. Tehát, hogy így az ács nem volt hajlandó velem szóba állni, hanem van egy ismerősöm, a Zoli. Ő tárgyalt a Misi bával. Én fölhívom Zolit, hogy figyelj, a vihar leverte a cserepeket, le kéne cserélni, meg kéne négy kúpcerép. Ő fölhívja Misi bácsit, aztán visszahív, mit mondott Misi bácsi, mert Misi bácsi nem hajlandó velem beszélni, mert én egy nő vagyok. És akkor így oké, az ott egy elég akut probléma volt, konkrétan levitte a tetőt a vihar, és azt úgy meg kellett rapid módon csinálni. (...) És elég sok ilyen ember van itt a környéken, aki nővel nem hajlandó tárgyalni. (...) Egy nő itt ne akarjon megbízást leadni.” (RAO2)

„Amit látok, hogy akkor érdemes, ha bombabiztos a párkapcsolatod. Tehát akkor nagyon jó. De azt is látom, amikor nem működik a párkapcsolat, akkor az egész nem működik, és ez így csúnya, mert nem lehet előre kimondani meg szerencse is kell, de nagyon tudatosan kell és mind a kettőnek kell akarnia. Mert itt azért nagyon egymásra vagyunk utalva. Itt azért, ha kidől egy fa, ha elromlik a bármi, nekünk is mindent magunknak kell csinálni.” (BP01)

„A női szerepből, ha egy kicsit rá akarok erre térni, akkor azért azt látom a barátnőimen is, hogy rendszeren meg kell küzdenünk a férjeink ellenében, a nagy liberálisok ellenében, hogy mehessünk úgy dolgozni. Mert ugye mindig mi maradunk hátulra, nekik van egy nagyon nagyon inspiratív karrierjük. Általában bevállaltuk a gyereket a nagy szerelemből, meg hát imádjuk csinálni, de mondjuk értelmiségi nőként azért az ember mindig akar valami mást, és mindig azt élem meg, amikor külföldön vagyunk, hogy a kintieknek ez könnyebb.” (BP01)

5.6. Strukturális korlátok vidéken

Akik vidéken élő nőként kilépnek saját háztartásuk, kisgazdaságuk keretei közül, és az élelem-önrendelkezés ügyét közösségépítéssel, ugyanakkor a lokalitáson túlmutató programmal (pl. mintagazdaság működtetésével, tudás-átadással) viszik előre, mindennapi életükben folyamatosan ütköztek/ütköznek a rájuk telepedő piaci és állami intézményekkel, és az azok működését alakító hatalmi viszonyokkal. Történeteikben föllelhető az államszocializmus, majd a piac (neoliberális) intézményei, illetve az önellátásra és a (polányista értelemben

vett) reciprocitásra épülő gazdasági modellek közötti feszültség/ri-
valizálás, a kettő közötti navigálás a mindennapokban.

Azok számára, akik ezt az utat választották, a nagyüzemi gaz-
dálkodásról a nyolcvanas évek végén kibontakozó szakmai viták,
illetve a rendszerváltást követő szabályozási-intézményi átalakítások
meghatározóak voltak, lehetőséget (és muníciót) adtak a kísérlete-
zésre:

*„...a rendszerváltás utáni évek kegyelmi időszak volt... mindenki mindenre
nyitott volt, és természetes volt, hogy mi dolgokba belevágunk” (NE03).*

Ugyanakkor az élelemtermelés privatizációs és liberalizációs lépések
eredményeként átrendeződő keretei – a külföldi élelmiszer-kereske-
delmi láncok növekvő súlya a fogyasztásban és a termelési folyamat
alakításában, a feldolgozóipari kapacitások szűkülése és a térségi
vertikumok szétesése, az üzemi keretek és a tulajdonviszonyok át-
rendeződése az agrárszektorban (Fertő és Fogarasi 2007, Nagy 2014)
– kezdettől megnehezítették a családi, illetve közösségi erőforrásokat
mobilizáló alternatív gazdálkodási formák és technológiák beveze-
tését. Ez jól megragadható a földhöz jutás konfliktusaiban, amelyek
összekapcsolódtak a földhasználat koncentrációjának összetett folya-
mataival, és az ezt támogató (szak)politikai lépésekkel (Kovách 2016).
A kárpótlás és a privatizáció első hullámának szelekciós mechaniz-
musait (ami több százezer fő kilépéshez vezetett az ágazatból) inter-
júpartnereink is megtapasztalták:

*„mi csak vissza akartuk szerezni a tanyát és földet, hogy gazdálkodjunk... de
nagyon nehéz volt, mert részarány-tulajdonosként sokkal drágábban jutottunk
földhöz [mint a kárpótlási jegyekkel rendelkezők]. Csak magunkra és a családra
számíthattunk” (NE01).*

A koncentrációs folyamatok (a gazdálkodók számának drasztikus csök-
kenése és a nagyüzemi keretek között művelt területek gyors növekedése),
a földárak emelkedése, külső tulajdonosok megjelenése (Kovách 2018;
Csurgó et al. 2016) a jól működő, jelentős (tőke)felhalmozási potenciállal
rendelkező ökogazdaságokat is nyomás alá helyezte, ellehetetlenítette.

„Magyarországon alig néhány ember kezébe kerültek a termőföldek, és erről nagyon nem szeretik, ha bárki beszél... mi is valószínűleg ennek lettünk az áldozatai, a háttérben privatizációs spekulációk álltak” (BL02).

Tehát a rendszerváltás után átalakuló szabályozási keretek, az uniós agrárpolitika mechanizmusai, az ágazati szereplők globális integrálódása eredményeként a termőföld egyre értékesebb/egyre kevésbé hozzáférhető áruként definiálódott, amellyel szemben (alternatívaként) jelennek meg az ökológiai és közösségi szempontokat középontba állító szerveződések:

„A nemzetközi mozgalom alapelve leírja, hogy mit kell tenni a válság ellen ami van, én ezenkívül nem akarok mást csinálni, erre tudatosan figyelek, csak olyat, ami ökológiai, és ebből is van bőven munka. Élvezem, hogy van egy keret, nem az, hogy mindent el kell vállalnom, mert kapitalizmus van és sok pénzt akarunk, hanem csak olyat csinálok, ami beleillik ebbe, és nyugodtan fekszem le”. (BLU01)

Szerepük tehát túlmutat a gazdálkodáson, történeteikben a földhasználat, az élelemtermelés, az ökológiai gazdálkodás elválaszthatatlanul összekapcsolódik a helyi közösségek építésével, megtartásával. Ennek fontosságára világítanak rá a vidéki társadalom polarizációjáról, a helyi közösségek széteséséről, az ezeket átszövő patrónus-kliens viszonyokról vészjelzéseket küldő tanulmányok (pl. Keller et al. 2016; Kovai 2016; Virág 2010).

A kifejezetten társadalmi nemekhez köthető strukturális kényszerek (Czirfusz et al. 2019) is tetten érhetők a vidékre költöző, önellátásra berendezkedő nők életvilágaiban is. Ennek fontos összetevője a munkapiac működése, egyrészt a rugalmas munkavégzés (táv munka, részmunkaidő) korlátai és a nők korlátozott lehetőségei vidéken:

„Ha ma Magyarországon azt mondom, hogy 2-3 órában akarok dolgozni, akkor azt mondják, hogy hogy képzeli. Hát hogyhogy hogy képezem? Hát elég okos vagyok, úgy képezem... Mi paradox módon azért tudtunk kiköltözni [falura], mert a munkahelyüinktől már úgy függetlenek tudtunk lenni, hogy egy telefonról vagy egy gépről el tudom látni a munkámat.” (BP01)

Másrészt a váltással (kiköltözéssel) anyagi terhek járnak, és az élelemtermelésbe fektetett munka relatíve leértékelődött:

„Nagyon nehéz kiváltani egy városi teljes munkaidős állást azzal, hogy nekiállunk otthon gazdálkodni... Ha azt mondjuk, hogy oké, akkor most feladjuk a munkánkat és nekiállunk gazdálkodni, akkor nagyon hosszú az az átmeneti idő, ami alatt valahogy anyagilag stabilnak kell lenni.” (MK01)

A vidéki önellátó-gazdálkodó életvilágban több szempontból is korlátozó tényezőként jelentkezik a közszolgáltatások rendszereinek leépülése. A falvakban elérhető intézmények (elsősorban az oktatás) romló színvonalra (Zolnay 2020; Nagy et al. 2015) elsősorban a nőkre rak plusz (láthatatlan) terheket, a jóléti állam struktúráinak leépülése pedig a háztartások jövedelem-termelő kapacitására gyakorol nyomást:

„Havi szintű probléma volt az a tipikus szendvicsgenerációs probléma, hogy látjuk azt, hogy mennyire bizonytalan a nyugdíjrendszer, tolni kéne a pénzt az előtakarékosságba, hogy nekünk legyen; rengeteg probléma van az egészségüggyel, tehát tolni kéne a megtakarítást abba is, hogy magánúton legyen keret arra, ha valami gáz van, akkor ezt ki tudjuk csengetni.” (MK01).

Végül az otthonteremtéshez kötődő strukturális kényszerek (az ingatlanpiaci folyamatok, a vidéki terek leértékelődése, mobilitási korlátok) is megjelennek mindennapjaikban (Vincze 2019).

„Azt tudtuk, hogy ma Magyarországon úgy otthagyni egy belvárosi lakást, hogy azt cserélem le egy vidékire, az nagyon-nagyon veszélyes.” (BP01)

Mindez meghatározza munkapiaci, családon belüli státuszukat, de helyi közösségekbe történő illeszkedésüket: napi gyakorlataikat és terveiket is.

5.7. Interjúk összegzése

Az interjúalanyok egy része tudatos és reflektív állításokat fogalmazott meg a vidéki étellel kapcsolatosan. A pénzkereseti lehetőségek, a szellemi igények kielégítésének, a megfelelő oktatási lehetőségeknek, az élelemtermelés feltételeinek hiányai, a nők fizikai biztonságának és társadalmi legitimitásának, a megfelelő közszolgáltatások-

nak (például iskola, óvoda, tömegközlekedési rendszerek) a hiánya egyaránt megfogalmazásra kerültek. Ezekben a dimenziókban olyan pozitív tapasztalatokról és stratégiákról, amelyek a társadalom minden tagja számára hozzáférhetőek lennének, és a nők teljes élethosszára vonatkoztathatóak lennének, egyetlen interjúalany sem számolt be (RA02, RA01, MK01, BLU01, MK04, MK03).

Három vidéken élő interjúalany számolt be arról, hogy elégedett lenne a helyzetével, ebből egy nőnek nincs gyereke. Közülük egyik sem termel élelmet eladásra (BP01, FJ01, NE03).

Az élelem-önrendelkezésben aktívan részt vállaló, nem rendszerkritikai keretben gondolkodó nők több esetben egzisztencialista vagy spirituális magyarázatokkal írták le a saját körülményeiket, céljaikat, nehézségeiket (GI01, GI02). Az egyik CSA közösség vezetője nem is vállalta az interjút, mivel saját magát „gyerekfuvarosnak” írta le, akinek nincs is ideje a közösségi mezőgazdálkodással foglalkozni, sem interjút adni. Egy másik CSA vezetője, fiatal, háromgyerekes anya kiegészéről, összeroppanásról, undorról számolt be (BL03). Egy másik háromgyerekes anya, korábban ökofalulakó, családjával külföldre költözött, mert elmondása szerint ha ott maradnak az ökofaluban, akkor tönkrement volna a házasságuk (MK01). Egy középkorú, nagy gazdaságban termelő, gyerekről és idős rokonról is gondoskodó nő számolt be fizikai kimerültségről, testi túlterheltségről és az öregedéssel kapcsolatos fizikai korlátokról a termeléssel kapcsolatosan (MK02).

Összességében elmondható, hogy a főáramú zöld mozgalom, az élelem-önrendelkezés mozgalom narratíváiból és a hagyományos női életpályával kapcsolatban egyetlen interjúalany sem számolt be sikerekről és elégedettségről. Sokkal inkább a kimerültség, „hajsztóság”, kiegész került fókuszba (BL04).

6. ÖSSZEGZÉS ÉS KONKLÚZIÓ

A rendszerváltás utáni budapesti központú zöld mozgalom jellemzően konzervatív értékeken és genderfelfogásokon alapult, kevésbé kommunikált a női civil szervezetekkel. A konzervatív értékek táptalaján fejlődtek az élelem-önrendelkezéssel kapcsolatos mainstream narra-

tívák, definíciók és követelések is, melyek ezáltal nem is reflektáltak a nők, a gondoskodók, a családok élelmezéséért elsődlegesen felelőséget vállalók valóságára, igényeire, szükségleteire, lehetőségeire.

Ezzel párhuzamosan ugyanakkor – elsősorban vidéken, és alapvetően a helyi nők, anyák koordinációjával és nagyarányú részvételével – az élelem-önrendelkezésnek masszív helyi, valódi és materiális struktúrái alakultak ki (GI01, GI02 interjúk). Ilyenek pl. a CSA és bevásárló közösségek, a kistermelők/őstermelők helyi vállalkozásai és értékesítési közösségei. Azon szereplők munkájának az eredménye, amelyek nem, vagy csak nagyon kicsit vettek részt a szakpolitikai szintű zöld-mozgalmi dialógusban. Álláspontunk szerint ezek a hálózatok helyi szinten, gyakran a mozgalmi centrumtól távol, markáns társadalmi változást generálnak és előmozdítják a vidéki élelem-önrendelkezés modelljét. Az, hogy ezt a mozgalmi centrumok nem látják, nem hangsúlyozzák, nem ismerik el, és nem integrálják a szakpolitikai szintű követelések megfogalmazásába egyrészt sajnálatos hiányosságok. Másrészt ezzel épp a patriarchátus nőket elnyomó és a női ingyen-munkát kizsákmányoló struktúráit erősítik, nem követelve pl. azokat a szociális intézkedéseket, amikre éppen a gondoskodási terheik miatt a nőknek nagy szüksége van. Mindezek miatt, és annak érdekében, hogy társadalmi erőt tudjanak ezek a helyi kezdeményezések felmutatni az élelem-önrendelkezés ügyének előremozdításában, szükséges a közös fellépésük és az integrációjuk egy közös (öko)feminista) mozgalmi térbe.

6.2 A HerStory kollektíva jövőképe

A HerStory a zöld, a nő-, a szolidaritási mozgalom és a gondoskodási kérdések összeéréseit vizsgálja társadalomkritikai, politikai ökológiai és feminista megközelítéssel. Külön figyelmet fordít azokra a folyamatokra, ahol a nők elnyomása és a természeti környezet kizsákmányolása egyre nagyobb méreteket ölt a tőkés gazdaság fejlődésével, és egyre elnyomóbbá válik a társadalmi reprodukció gyakorlataival, amelyek képviselői hagyományosan mindig is a nők voltak. A női tapasztalatok összegzésével és felértékelésével a HerStory a zöld mozgalmi térbe a társadalmi egyenlőtlenségekről való gondolkodást

és az olykor láthatatlan szereplők meglátásait hozza be, miközben a rendszerkritikus mozgalmi szerveződés körében az ökofeminista szemléletet szeretné erősíteni.

A HerStory kollektíva identitása nem kiforrott, hiszen az új irányokat a csoporthoz önkéntesen csatlakozó, aktívan tevékenykedő tagok határozzák meg. Emellett az interjúzás során volt lehetőségünk beszélgetni a HerStory tervezett tevékenységéről. Több alkalommal felmerült, hogy a csoport hiánypótló, kritikai ökofeminista szemlélettel átítatott eseményeket szervezhet és kutatásokat kezdeményezhet a kortárs mozgalmi térben. Az interjúkból kiolvasható, hogy a társadalomkritikai térben kevés a természet és társadalom összerésére reflektáló aktivista szerveződés.

„Rendszerkritikus gondolkodóként azt gondolom, hogy méltatlanul alulreprezentált az élelmezés és az agrárium a társadalomtudományos akadémiában. Ez egy elfeledett téma (RA02).”

„Bárki aki teljesen azonosul egy témával, nő, és érzelmileg beleágyazódik és magáénak érzi, annak megjön hozzá az ereje, bátorsága, szókincse és mindene ahhoz, hogy ezt meg tudja védeni, és itt jön be a nőiség. És azt látom, hogy a természetvédelemben a nők ilyen szempontból hatékonyabban tudnak működni (BL01).”

6.3. A HerStory kollektíva céljai és ajánlásai

- Különböző társadalmi csoportok és egyének bevonása a HerStory munkájába ideológiai és szakmai elvárások nélkül. Ezt azért tartjuk fontosnak, hogy minél sokszínűbb legyen a közösség és minél többféle szempont, nézőpont és figyelembe veendő paraméter láthatóvá váljon és képviselve legyen az érintettek részéről.
- Olyan közösségi szolgáltatások és képzések nyújtása, melyeken keresztül a nők szélesebb köréhez tudunk eljutni és számukra egy megerősítő, feminista szempontból tudatos és támogató teret biztosítani.
- További interjúk készítése és kiszerelese közérthető nyelven: blogposzt, képregény, videó és egyéb kreatív formában. Olyan

rövid és közérthető szöveges és vizuális tartalmak terjesztése, amelyek fontos üzeneteket közvetítenek a közösségi média felhasználói felé.

- Közösségi etikai kódex és innovatív közösségi módszertanok kidolgozása, ami megkönnyíti a közös munkát és szerveződést.
- Feminista ökoközösségek, autonóm gondoskodó közösségek indítása, azok indulásának és erősödésének szakmai segítése.
- Együttműködés szervezetekkel, önszerveződő körökkel, mozgalmi kezdeményezésekkel.
- Bekapcsolódás a nemzetközi ökofeminista hálózatokba.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abrams, Lynn (2010): *Oral History Theory*. Routledge.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In: *Semiperipheral States in the World-Economy*. Szerk.: Martin, William G. Greenwood Press.
- Acsády Judit (2005): A hazai feminizmus fénykora. In: *Feminista Almanach*. Szerk.: Csapó Ida – Török Mónika. MINŐK-NŐTÁRS Alapítvány.
- Andrews, Donna – Smith, Kiah – Morena, M. Alejandra (2019): Enraged: Woman and Nature. In: *Right to Food and Nutrition Watch*, No. 11.: 6-15. Interneten: https://www.righttofoodandnutrition.org/files/rtfn-watch11-2019_eng.pdf (Letöltve: 2021.04.29)
- Ángyán József (2014): KTI Nekrológ. Interneten: https://angyanjosef.blog.hu/2014/09/26/kti_nekrolog (Letöltve: 2021.04.29)
- Balázs Bálint (2020a): Élelmiszer-önrendelkezés. In: *Fordulat*, No. 27.: 82-101.
- Balázs Bálint (2020b): Food Farming: Think Like an Eastern European. In: *ARC2020.eu*. Interneten: <https://www.arc2020.eu/food-framing-think-like-an-eastern-european/> (Letöltve: 2021.04.29)
- Balázs Bálint – Horváth Janka – Pataki György (2020): Science-society dialogue from the start: Participatory research agenda-setting by Science Cafés. In: *European Journal of Futures Research*, Vol. 8, No. 1. Interneten: <https://europeanjournaloffuturesresearch.springeropen.com/articles/10.1186/s40309-020-00164-x> (Letöltve: 2021.04.29)
- Barna Emília – Csányi Gergely – Gagyai Ágnes – Geröcs Tamás (2018): A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. In: *Replika*, No. 108-109.: 241-262.
- Bíró Ilona – Besenyei Mónika (2011): „Ugyanazokról a dolgokról kicsit másként gondolkodunk”. In: *Lépések a fenntarthatóság felé*, Vol. 16., No. 4. Interneten:

- http://kovet.hu/wp-content/uploads/2018/03/lepesek_50_0.pdf (Letöltve: 2021.04.29)
- Bohle, Dorothee – Greskovits Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Burtejin, Zorigt (2021): Több milliárd nő él időszegénységben a földön. In: *Qubit*. Interneten: <https://qubit.hu/2021/04/06/tobb-milliard-no-el-idoszegegysegben-a-foldon> (Letöltve: 2021.05.01.)
- Crenshaw, Kimberle (1991): Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. In: *Stanford Law Review*, Vol. 43., No. 6.: 1241-1300.
- Czagány László (2009): Az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója és magyarországi realitásai. In: *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok*, Vol. 4., No. 1.: 23-28.
- Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142-170.
- Csányi Gergely (2019): Genderrezsím és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115-141.
- Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5-30.
- Csapó Ida – Török Mónika (2005): *Feminista Almanach*. MINŐK Egyesület.
- Csurgó Bernadett – Kovách Imre – Megyesi Gergely Boldizsár (2016): Földhasználat, üzemtípusok, gazdálkodók. In: *Földből élők*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum Kiadó.
- Dezsény Zoltán – Réthy Katalin – Dr. Dexler Dóra (2013): Közösség által támogatott mezőgazdálkodás. Zöltségközösségek Magyarországon. In: *Biokultúra*, Vol. 24., No. 5.: 17-19. Interneten: https://www.biokontroll.hu/wp-content/uploads/2018/06/Biokultura_2013-5.pdf (Letöltve: 2021.04.24.)
- Dezső Dóra – Oborni Katalin (2010): Női szervezetek, csoportok működési feltételei, tevékenységei és közösségi terei Magyarországon. Interneten: <http://www.reginonet.hu/noiterekkutatas2010.pdf> (Letöltve: 2021.04.24.)
- Doherty, Brian (2006): Friends of the Earth International: Negotiating a Transnational Identity. In: *Environmental Politics*, Vol. 15., No. 5.: 860-880.
- Marc Edelman – Tony Weis – Amita Baviskar – Saturnino M. Borrás Jr. – Eric Holt-Giménez – Deniz Kandiyoti – Wendy Wolford (2014): Introduction: Critical Perspectives on Food Sovereignty. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 41., No. 6.: 911-931.
- Farkas Judit (2014): „Kicsi kis hősök” – Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. In: *Kovács*, Vol. 18., No. 1-4. Interneten: <http://kovasz.uni-corvinus.hu/2014/farkas.php> (Letöltve: 2021.04.21.)

- Ferencz Zoltán – Schmidt Andrea (1999): *Intézményrendszer és társadalmi részvétel a környezetvédelemben: Magyar környezeti mozgalmak a „brüsszeli színén”*. Magyar Tudományos Akadémia.
- Fleischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Szerk.: Kovács Éva. Néprajzi Múzeum-PTE-BTK.
- Fertő Imre – Fogarasi József (2007): Családi gazdaság versus ipari farm? In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 17., No. 3–4: 38–52.
- Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág Kiadó.
- Gagyi, Ágnes (2019): Félelem helyett kölcsönös segítség: a katasztrófaszociológia tanulságai a klímaválságra való felkészülésre (Rebecca Solnit: *A Paradise Built in Hell*). In: *Fordulat*, No. 25.: 237–246.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, No. 26.: 172–198.
- Gibson-Graham, J. K. (1996): *The end of capitalism (as we knew it): a feminist critique of political economy*. Blackwell.
- Gibson-Graham, J. K. (2014): Rethinking the Economy with Thick Description and Weak Theory. In: *Current Anthropology*, Vol. 55., No. 9.: 147–153.
- Gille Zsuzsa (2007): *From the cult of waste to the trash heap of history: The politics of waste in socialist and postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Glied Viktor Imre (2013): *Társadalmi részvétel helyi környezeti ügyekben. A tiltakozás és partnerség kultúrája. Doktori Értekezés*. Interneten: <https://idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/gliedviktorphd.pdf> (Letöltve: 2021.04.21.)
- Harangi Andrea (1998): Terror a családban. Recenzió. In: *Esély*, Vol. 10., No. 5.: 85–89.
- Hayes, Matthew – Milánkovics Kinga (2001): *Community Supported Agriculture (CSA): A Farmers' Manual. How to start up and run a CSA*. Nyitott Kert Alapítvány.
- Santos, João M. – Horta, Hugo (2018): The research agenda setting of higher education researchers. In: *Higher Education*, Vol. 76., No. 4.: 649–668.
- Jehlička, Petr – Griviņš, Miķelis – Visser, Oane – Balázs Bálint (2020): Thinking food like an East European: A critical reflection on the framing of food systems. In: *Journal of Rural Studies*, No. 76.: 286–295.
- Juhász Borbála (2014): *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013*. Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség. Interneten: http://noierdek.hu/2/wp-content/uploads/2016/09/notlen.evek_ara_.pdf (Letöltve: 2021.04.23.)
- Kákai László (2004): *Önkormányzunk, értetek, de nélkületek!* Századvég Kiadó.

- Keller Judit – Rácz Katalin – Váradi Mónika Mária (2016): Közösségi gazdaság-fejlesztés a vidéki Magyarországon. In: *Földből élők*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum Kiadó.
- Korzenszky Anna (2011): SZÖVET – an example of the food sovereignty initiative in Hungary. Interneten: <http://ekumakad.cz/download/IVF/Vedegylet%20-%20SZOVET%20-%20an%20example%20of%20the%20food%20sovereignty%20initiative%20in%20Hungary.pdf> (Letöltve: 2021.04.23.)
- Kovai Cecília (2016): Önellátó függőség. A közfoglalkoztatás beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In: *Földből élők*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum Kiadó.
- Kovács Imre (2016): *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Imre (2018): Földhasználat és földtulajdon-szerkezet. In: *Társadalmi R riport 2018*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. Tárki. Interneten: https://tarki.hu/sites/default/files/trip2018/248-263_Kovach.pdf (Letöltve: 2021.04.10.)
- Krasznai Kovács Eszter (2021): Introduction: Political Ecology in Eastern Europe. In: *Politics and the Environment in Eastern Europe*. Szerk.: Krasznai Kovács Eszter. Open Book Publishers.
- Krasznai Kovács Eszter – Pataki György (2021): The Dismantling of Environmentalism in Hungary. In: *Politics and the Environment in Eastern Europe*. Szerk.: Krasznai Kovács Eszter. Open Book Publishers.
- Krizsán Andrea – Roggeband, Conny (2018): *The Gender Politics of Domestic Violence: Feminists Engaging the State in Central and Eastern Europe*. Routledge.
- Lantos Tamás (2020): Élelmiszer-önellátás In: *Trianontól a rendszerváltásig. Fejezetek egy sorskönyvből I*. Szerk.: Szegő Szilvia – Németh István. Antológia Kiadó.
- Manzo, Lidia Katia C. – Minello, Alessandra (2020): Mothers, childcare duties, and remote working under COVID-19 lockdown in Italy: Cultivating communities of care. In: *Dialogues in Human Geography*, Vol. 10., No. 2.: 120-123.
- Mellor, Mary (1997): *Feminism and Ecology*. Polity.
- Mikecz Dániel (2008): A dinnye a héjától. A bal-jobb vita a magyar alternatív mozgalmon belül. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 17., No. 2.: 71-97.
- Mikecz Dániel (2016): *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Lehetőségstruktúra és mozgalmi innováció. Doktori értekezés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Interneten: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/35175/MikeczD_doktori_ertekezes_vegleges_DOI.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltve: 2021.04.24.)
- Milánkovics Kinga – Kövesdi Zsuzsa (2013): *Női terek II. Nőket segítő civil hálózat kiépítésének lehetőségei Magyarországon*. REGINA Alapítvány. Interneten:

- <https://docplayer.hu/559814-Noi-terek-ii-2013-noket-segito-videki-civil-halozat-kiepiteseinek-lehetosegei-magyarorszagon-keszitt-e-milan-kovics-kinga-es-kovesdi-zsuzsa.html> (Letöltve: 2021.06.24.)
- Milánkovics Kinga (2013): *Szabadság, felelősen. A REGINA Modell Program gyakorlati tapasztalatai*. Interneten: <https://reginagodollo.files.wordpress.com/2020/01/regina20022013magyar.pdf> (Letöltve: 2021.06.24.)
- Móra Veronika (2008): A zöldek (környezet-, természet- és állatvédő szervezetek). In.: *Civil Szemle*, Vol. 5., No. 1-2.: 119-131. Interneten: http://www.civilszemle.hu/wp-content/uploads/2020/02/14-15_Civil_Szemle_2008_1-2_web.pdf (Letöltve: 2021.06.24.)
- MTVSZ (2015): *Agroökológia – egy új ételmezési rendszer Európa számára*. Interneten: https://mtvsz.hu/dynamic/agrookologia_kiadvany.pdf (Letöltve: 2021.06.24.)
- MTVSZ (2019): *30 év, 30 arc, 30 történet – Dr. Schmuck Erzsébet*. Interneten: https://mtvsz.blog.hu/2019/12/07/30_ev_30_arc_30_tortenet_dr_schmuck_erzsebet (Letöltve: 2021.04.28.)
- Nagy Erika (2014): Bargaining, learning and control: Production of consumption spaces in post-socialist context. In: *Europa Regional*, Vol. 20., No. 1.: 42-54.
- Nagy Erika – Timár Judit – Nagy Gábor – Velkey Gábor (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. In: *Tér és Társadalom*, Vol. 29., No. 1.: 35-52.
- Nagy József (2020): Viktor azt mondta, „addig maradsz, ameddig kibírod, nem fogunk mártírt csinálni belőled”, In: *24.hu*. Interneten: <https://24.hu/belfold/2020/05/19/angyan-jozsef-rendszervaltas30-orban-fidesz-fold-intertju/> (Letöltve: 2021.04.25.)
- Noel, Sylvie – Robert, Jean-Marc (2004): Empirical Study on Collaborative Writing: What Do Co-authors Do, Use, and Like? In: *Computer Supported Cooperative Work*, Vol. 13., No. 1.: 63-89.
- Patel, Raj – Moore, Jason W. (2018): *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*. Verso.
- Pál Viktor (2017): *Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. An Economic History*. Palgrave Macmillan.
- Salleh, Ariel (2019): Ökofeminizmus. In: *Fordulat*, No. 25.: 143-158.
- Sáfrány Réka (2003): *Public and political discourse on domestic violence in Hungary: The Prospects and limits of feminist strategies*. Central European University.
- Schmuck Erzsébet (1998): A zöld mozgalom. In: *Arcanum Kézikönyvtár – Tények könyve*. Interneten: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/zold-19B21/szervezetek-es-intezmenyek-1AD7F/a-zold-mozgalom-1AD80/> (Letöltve: 2021.05.01.)

- Solnit, Rebecca (2009): *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*. Viking Penguin.
- Szikra Dorottya – Neményi Mária – Fejős Anna – Vajda Róza (2020): *Család, munka és női test: A nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek változó helyzete 2010 után Magyarországon*. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16904.pdf> (Letöltve: 2021.05.01.)
- Szabó Máté (1999): A zöld mozgalmak és polgári kezdeményezések Magyarországon: kutatási problémák, módszertan, elmélet. In: *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon*. Szerk: Szabó Máté. Villányi úti Konferenciaközpont.
- Szabó-Morvai Ágnes (2018): Közelkép: Nők a munkaerőpiacon. In: *Munkaerőpiaci tükrök 2017*. Szerk: Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes. MTA KRTK KTI.
- Timár Judit (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Szerk.: Faragó László. Dialóg Campus.
- Tóth András (2015): The Rise of the LMP Party and the Spirit of Ecological Movements. In: *The Hungarian Patient. Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Szerk.: Krasztev Péter – Van Til, Jon. CEU.
- Turner, Katherine L. – Idrobo, C. Julián – Desmarais, Annette Aurélie – Peredo, Ana Maria (2020): Food sovereignty, gender and everyday practice: the role of Afro-Colombian women in sustaining localised food systems. In: *The Journal of Peasant Studies*. Interneten: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03066150.2020.1786812> (Letöltve: 2021.04.24.)
- Védegyelet (2018): *Agroökológia*. Interneten: http://vedegyelet.hu/wp-content/uploads/2019/06/BOND_-Agroecology-Summary_VDG_31052019_hu.pdf (Letöltve: 2021.04.24.)
- Vajda Róza (2014): Munkaerőpiac, foglalkoztatás, vállalkozónők. A nők teljes értékű munkavállalásának akadályairól és esélyeiről. In: *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013*. Szerk: Juhász Borbála. Magyar Női Érdekvédelem Szövetsége. Interneten: http://noierdek.hu/2/wp-content/uploads/2016/09/notlen.evek_ara_.pdf (Letöltve: 2021.04.23.)
- Váradai Mónika Mária (2013): Megélhetés és támogató kapcsolatok – az aprófalu szegénység arcai. In: *Hátrányban – vidéken*. Szerk: Kovács Katalin és Váradai Mónika Mária. Argumentum Kiadó.
- Váradai Mónika Mária (2015): A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolattrendszerek. In: *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás a vidéki terekben*. Szerk.: Virág Tünde. Argumentum Kiadó.
- Vincze Enikő (2019): Ghettoization: The production of marginal spaces of housing and the reproduction of racialized labour. In: *Racialized labour in*

- Romania. Szerk: Vincze Enikő – Norbert, Petrovici – Rat, Cristina – Picker, Giovanni. Palgrave Macmillan.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó.
- Wall, Sarah (2008): Easier Said than Done: Writing an Autoethnography. In: *International Journal of Qualitative Methods*, Vol. 7., No. 1.: 38-53.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan.
- Zolnay János (2020): Térvaktság. Oktatási stratégiák a városi zsugorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 30., No. 2.: 96-114.

%-AL CSÖRKEN.

ÖNRISZOLGÁLÁS = FEJLETT KERESKEDELMI FORMA

Gál Izóra, Mihály Melinda, Velkey Gábor Dániel

AZ ÉLELEMTERMELÉS TÁRSADALMI ÉS KÖRNYEZETI DILEMMÁI EGY TERMELÉSI ÉS ÉRTÉKESÍTÉSI SZÖVETKEZET PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

Az ökológiai és klímaválság és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek kontextusában egyre sürgetőbb a környezetileg és társadalmilag is fenntartható élelmezésről, az élelem-önrendelkezés lehetséges struktúráiról való gondolkodás. A jelenleg domináns gazdasági rendszer az élelem, a nyersanyag, a munka és az energia árát úgy tartja alacsonyan, hogy a természetet és az embereket kizsákmányolja (Moore [2014] 2019). Egy termelőket segítő, több korszakon át fennmaradó termelői együttműködésben szeretnénk megérteni azokat a strukturális nyomásokat, amiken keresztül egy gazdasági szervezetben (korábban termelészövetkezet, ma termelői és értékesítési szervezet – TЭСZ) formalizált termelői együttműködés úgy tud fennmaradni, ha a termelés költségeit részben fizetetlenül a munkavállalókra és a természetre hárítja. Kutatási kérdésünk: hogyan tud/kénytelen egy termelőket segítő ernyőszerkezet (TЭСZ) helytállni a globális élelmiszergazdaság által támasztott strukturális nyomások között? Milyen társadalmi (munkaerő-olcsósítás) és környezeti (pl. talaj degradálódása, környezetterhelés műanyag- és vegyszerhasználaton keresztül) kizsákmányolási mechanizmusokhoz vezet a globális kapitalizmus keretei között történő termelői együttműködés? A kutatási kérdést gazdákkal és helyi döntéshozókkal készült félig strukturált interjúkkal (39) és résztvevői megfigyelésen készített terepi jegyzetek (főliáokban dolgozó napszámások és a csomagolóüzem munkatársaival töltött 1-1 munkanap) interdiszciplináris szerzői közösségben történő elemzésével igyekszünk megválaszolni.

BEVEZETÉS¹

Az ökológiai és klímaválság és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek kontextusában egyre sürgetőbb az élelmezésről való gondolkodás. Élelem-önrendelkezés alatt azokat a mindennapi gyakorlatokat és politikai stratégiákat értjük, amelyek lehetővé teszik, hogy társadalmi és ökológiai szempontokat érvényesítve, demokratikus és a külső sokkoknak ellenálló módon szervezzük meg az élelmiszergazdaságot – szemben a profitszempontoknak alárendelt, fenntarthatatlan, és a gazdasági és klímaválság közepette összeomlással fenyegető ipari mezőgazdasággal (Balázs 2020). Az élelem-önrendelkezés a piaci, állami vagy civil koordináció mellett az élelem mint közjó (*commons*) demokratikus elosztását célozza (uo.). A fenntartható élelemtermelésről elsősorban regionális léptékben kell gondolkodni, hiszen folyamatai nagyban függenek a földrajzi elhelyezkedéstől, mégis, az általa nyújtott szolgáltatásokkal átlépheti a régió fizikai határait (Nagy és Nagy 2018).

A termelők és fogyasztók szövetkezetekbe történő szerveződése potenciállal bír az élelem-önrendelkezés struktúráinak kiépítése során. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szövetkezetek automatikusan az élelem-önrendelkezést erősítenék, ugyanannyira építőkövei lehetnek az adott korszak hegemon gazdasági-társadalmi berendezkedésének, mint annak alternatívái. Az élelem, a munkaerő, az energia és a nyersanyag mellett, egyike annak a négy „olcsó erőforrásnak”, amelyek árának alacsonyan tartása kulcsfontosságú a globális kapitalizmus működése szempontjából (Moore [2014] 2019). Az élelmezés területén a hibridizációval, a vegyszerek és a biotechnológia egymást követő „forradalmaival” a huszadik században rendkívüli átrendeződés ment végbe. Az átrendeződés eredményeképpen a globális kapitalizmusban a huszonegyedik század gazdája kénytelen minden évben új vetőmagot venni, ahelyett, hogy megőrizné a sajátját; egyre több rovar- és gyomirtó szert kell vásárolnia földjének

1 Szeretnénk köszönetet mondani a TÉSZ munkatársainak és a TÉSZ-hez kapcsolódó termelőknek, hogy megosztották velünk a termeléssel és értékesítéssel kapcsolatos kihívásait és lehetőségeiket. A cikk alapjául szolgáló kutatást az Európai Unió Horizon 2020-as kutatási és innovációs program 727097-es szerződésű RELOCAL (*Resituating the local in cohesion and territorial development, 2016 – 2021*) projektjében valósítottuk meg. Köszönettel tartozunk még a Fordulat szerkesztőségének és a cikk bírálójának a konstruktív javaslataiért.

karbantartásához; a gazdaságának egyre nagyobb termelékenységre kell törekednie, hogy megfizesse annak az agroökológiai modellnek az adósságait, amely egyre inkább a „tőkefelhalmozás körforgásában termelődik újra” (Boyd et al. 2001: 560).

A globális kapitalizmus keretei között kialakult létbizonytalanság a munkavállalók egyre szélesebb csoportját, köztük a mezőgazdasági dolgozókat és a kistermelőket is érinti. A jelenség jobb megértését és az egyre bizonytalanabb élethelyzetben lévők mozgalmi szerveződését a prekariátus fogalma segíti (Fordulat 19; Han 2018). A prekariátus fogalmának megszületése erősen kötődik az európai jóléti konszenzus időszakához. A fogalom kiterjesztése a Globális Délre (Scully 2016) és Közép-Kelet-Európára indokolt (Szépe 2012), hiszen a problémák valóságok, mint ahogy az emberi szenvedés is; a növekvő létbizonytalanság és kiszolgáltatottság különösen akkut problémaként jelentkezik a Globális Északon kívül, így a régiókban is (Szépe 2012).

A jelenleg domináns gazdasági rendszer az élelem, a nyersanyag, a munka és az energia árát úgy tartja alacsonyan, hogy a természetet és az embereket kizsákmányolja (Moore [2014] 2019). Egy termelőket segítő, több korszakon át fennmaradó termelői együttműködésben szeretnénk megérteni azokat a strukturális nyomásokat, amiken keresztül egy gazdasági szervezetben (korábban termelészövetkezet, ma termelői és értékesítési szervezet – TÉSZ) formalizált termelői együttműködés úgy tud fennmaradni, ha a termelés költségeit részben fizetetlenül a munkavállalókra és a természetre hárítja. Kutatási kérdésünk: hogyan tud/kénytelen egy termelőket segítő ernyőszerkezet (TÉSZ) helytállni a globális élelmiszergazdaság által támasztott strukturális nyomásoknak? Milyen társadalmi (munkaerő-olcsósítás) és környezeti (pl. talaj degradálódása, környezetterhelés műanyag- és vegyszerhasználaton keresztül) kizsákmányolási mechanizmusokhoz vezet a globális kapitalizmus keretei között történő termelői együttműködés?

A kutatási kérdés megválaszolásához egy több korszakon átívelő, mindig megújulni képes termelői együttműködést vizsgáltunk. Az államszocializmusban az erőszakos tévesztéssel csak az 1960-as évekre sikerült a gazdák nagy részét termelészövetkezetekbe terelni. A téveszkekkel a mezőgazdaság modernizációját, a növénytermesztés intenzifikálását és ezzel a globális élelmiszerpiacon való versenyképesség növelését igyekezett elérni az állam már az államszocializmus

alatt is (Juhász 2011; Kovách 2012). A rendszerváltás után a neoliberais gazdaságpolitika előretörésével a téeszeket az ideológiailag semlegesnek tartott (lásd pl. Kispál-Vitai 2011), a fejlesztéspolitikai érvelésében azonban a neoliberais gazdaságpolitikával rezonáló termelői (és értékesítési) szervezetek váltották fel. A fejlesztéspolitikai érvelés szerint a TĒSZ-ek funkciója a természetstechnológia további modernizációja, zöldségtermesztés formális gazdaságba terelése és a hazai növénytermesztők globális élelmiszer-rendszerekbe történő integrációjának további növelése (Hamar 2016a).

A folyamatos gazdasági működés fenntartásához kapcsolódó társadalmi és környezeti dilemmákat a TĒSZ vezetőivel, tagjaival és munkatársaival végzett félig-strukturált interjúkon keresztül, dokumentum elemzéssel és résztvevői megfigyeléssel igyekszünk feltárni. A módszertan felvázolását követően az általunk vizsgált termelői együttműködés, kertészeti hagyományok és háztájizás kontextusát fejtjük ki bővebben. A tanulmány elemzési szakaszában a globális kapitalizmus kontextusában megvalósuló termelői együttműködés (TĒSZ) strukturális kényszereit járjuk körül, különös tekintettel a természet és a társadalom újratermelődését gátló folyamatokra és ezek egymásra hatására (diszkusszió és konklúzió).

MÓDSZERTAN

A politikai ökológia holisztikus megközelítési módja (Patel és Moore 2018) kellően tág elemzési keretet biztosít, amelyben integrálhatjuk a természet- és társadalomtudományos háttérünket annak érdekében, hogy az általunk vizsgált TĒSZ élelem-önrendelkezésben játszó szerepét, az élelemtermelés és a globális élelmiszer-rendszerekbe történő gazdasági integráció, társadalmi és környezeti dilemmáit jobban megértsük.

Egy nemzetközi kutatási projekt (RELOCAL) egyik magyarországi esettanulmányához kapcsolódó kutatási anyag elemzését² és e cikk

2 Tanulmányunk az EU Horizon 2020 által finanszírozott RELOCAL ("Resituating the local in cohesion and territorial development") nemzetközi kutatás egy magyarországi esettanulmányán alapul. Interneten: <https://relocal.eu/> (Letöltés ideje: 2021.05.10.) Az esettanulmányban egy Termelési és Értékesítési Szövetkezet kapacitásait mértük fel a területi igazságosság növelése érdekében. Az esettanul-

írását egy interdiszciplináris szerzői közösségben végeztük. Az elemzéshez a terepi kutatást végző Mihály Melindán és Velkey Gáboron (KRTK RKI ATO Békéscsaba) túl csatlakozott Gál Izóra, a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem ökológiai gazdálkodással foglalkozó adjunktusa. Mihály Melinda és Gál Izóra a Magyar Permakultúra Egyesület inter- és transzdiszciplináris kutatási munkacsoportjának tagjai.³

Kutatásunkban 39 félig strukturált interjút végeztünk, nyolcat helyi vezetőkkel (polgármesterekkel és alpolgármesterekkel), kettőt hazai és helyi szakértőkkel (történésszel és agrárszociológussal), kilencet a TÉSZ-ben kulcspozíciót betöltő munkatársakkal (alapítók, kereskedelmi menedzser, csoportvezetők, növényvédelmi szaktanácsadók) és 18 interjú készítettünk a zöldségtermesztéssel foglalkozó, jellemzően a TÉSZ-nek beszállító gazdákkal. A gazdákkal készített interjúink során beszélgettünk olyan gazdával, aki nagygazdának számít és saját termálkúttal rendelkezik, de olyannal is, aki az államszocializmusban csak háztájiban, kiegészítő jövedelemszerzésként végzett kertészeti növénytermesztést. A TÉSZ külső és belső tagjaival is beszélgettünk, illetve olyan gazdával is, aki nem tag a TÉSZ-ben. Interjúalanyaink között olyan gazda is volt, aki a TÉSZ elsődleges földrajzi területén termel és olyan is, aki azon kívül és csak a 2008-as gazdasági válságot követően a TÉSZ-eket érintő átstrukturálódás során csatlakozott az általunk vizsgált TÉSZ-hez.

Az interjúkról az interjúalanyaink beleegyezésével felvettelt készítettünk, az interjúfelvételekből jegyzeteket vagy interjúleiratókat készítettünk⁴, melyeket többszöri átolvasással elemeztünk.

mányhoz kapcsolódó kvalitatív kutatást Kovács Katalin (KRTK RKI KÉTO Budapest), Rácz Katalin (Agrárközgazdasági Intézet), Mihály Melinda és Velkey Gábor Dániel végezte (Kovács et al. 2019). Az interjúk felvételében Németh Krisztina, Váradi Mónika Mária és Vigvári András (KRTK RKI KÉTO Budapest) is közreműködött. Jelen cikk a szerzők elemzését tükrözi, ami eltérhet az esettanulmányhoz szükséges kutatást végző további kutatók szemléletétől.

- 3 Az interdiszciplinaritás szellemében az akadémiai munkánkban törekszünk a különböző tudományterületeket képviselő egyetemisták, szakemberek, kutatók és oktatók közötti együttműködésére. A transzdiszciplinaritás szellemében pedig törekszünk az akadémiai és az akadémián kívüli, gyakorlati munkát végző szereplők (pl. gazdák) együttműködésére. Interneten: <https://permakultura.hu/celok/> (Letöltés ideje: 2021.05.10.)
- 4 Az interjúleiratók készítésében a KRTK RKI ATO békéscsabai csoportjánál dolgozó gyakornokok közül Baroch Csabának és Ország Csillának szeretnénk köszönetet

Annak érdekében, hogy azoknak az embereknek is megértsük a mindennapi megéléseit, akik munkája nélkülözhetetlen a TÉSZ-ben (fóliákban dolgozó napszámosok és a csomagolóüzem munkatársai) résztvevői megfigyelést végeztünk. Mihály Melinda egy munkanapot töltött 2019 januárban a TÉSZ egyik tagjának fűtött fóliájában (Terepi jegyzet_kertészet) és 2019 februárban két munkanapot a TÉSZ csomagoló üzemében (Terepi jegyzet_csomagoló). A paprikák kötözése, a zöldségek és gyümölcsök válogatása és csomagolása jó lehetőséget teremtett az informális beszélgetésekre, a bizalom felépítésére és a TÉSZ számára nélkülözhetetlen munkát végző dolgozók mindennapi valóságának megismerésére.

KERTÉSZETI HAGYOMÁNYOK, HÁZTÁJÁZÁS ÉS TERMELŐI EGYÜTTMŰKÖDÉS – EGY TÉSZ PÉLDÁJA

A jelenleg domináns gazdasági rendszer (globális kapitalizmus) embereket és természetet kizsákmányoló mechanizmusait egy több korszakon át fennmaradni képes termelői együttműködés példáján keresztül vizsgáljuk. A vizsgált termelői együttműködés a kertészeti hagyományokra épült, melyek jellemzően kis parcellás, háztartási keretek között végzett munkaintenzív mezőgazdasági tevékenységek voltak (lásd: Erdei 1942, 1971; Juhász 1984).

Szentes a Dél-alföldi régióban, a Tisza és a Hármas Körös völgyében fekvő, 2017-ben 27 820 főt számláló, csökkenő lakosságú város (Kovács et al. 2019). A terület gazdag termálvízben, amelyet ma fóliástrak fűtésére is használnak, magas a napsütéses órák száma, a talaj termékenysége, a gazdagon elérhető felszíni vizek pedig az alacsony esőzésért kompenzálják a területen élőket. Az erőforrásokban gazdag természeti környezet alapja tudott lenni a mezőgazdaság és ezen belül is a kertészeti növénytermesztés virágzásának.

A városban több mint 150 éve (1875 után) honosították meg a speciális kisüzemi módszerekkel, melegágyi hajtatással és árasztó öntözéssel dolgozó bolgárkertészek⁵ a zöldségtermesztés árutermelő

mondani néhány kiválasztott interjú leiratának elkészítéséért.

5 Interneten: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-844.html> (Letöltés ideje: 2021.08.26.)

modelljét. Korábban az Alföldön jellemző gyakorlatot követve a szőlő és gyümölcskertekben termeltek kiegészítő jelleggel – elsősorban önellátásra vagy legfeljebb a helyi piacra – zöldségféléket. Más településekkel ellentétben a bolgárkertészek Szentesen nem zárt közösséget alkottak, így a helyi társadalom gyorsan megtanulta az árutermelő zöldségtermesztés akkor jövedelmező formáját (Erdei 1971, 1942). Az 1940-es években már mintegy hétszáz család foglalkozott Szentesen árutermelő zöldségkertészettel (Velkey 2019a).

A második világháborút követően kialakuló államszocializmusban lassan indult el a termőföldek kollektivizálása. Az 1950-es évek elején a megművelt földterület kétharmada még magángazdák kezében volt (Szűcs 2017). Az 1960-as évek mezőgazdasági reformjának köszönhetően vált „sikeressé” a téészesítés. Az 1960-as évektől a magyarországi agrármodell a termelőszövetkezetek (téészek), állami gazdaságok és a háztáji gazdaságok szimbiózisán alapult (Szűcs 2017), amely a formális (fordista termelési munkaszervezésen alapuló bér munka) és az informális viszonyokat (háztartási munka, informális kapcsolatok a háztartások és az üzemszervezetek között) egyszerre integrálta. Ez a fajta együttműködés valósult meg Szentesen is. A szentesi zöldségkertészek első próbálkozásként 1957-ben szakszövetkezetet alapítottak, majd szembesülve azzal, hogy ez a szövetkezettípus egyre kevésbé élvezte az agrárpolitika támogatását,⁶ a tagság jelentős része átlépett az 1960-ban létrehozott Árpád Zöldségtermelő Szövetkezethez. A nagyüzemként működő Árpád téész a kiskertészek téészbe történő integrációját sajátosan oldotta meg. Az akkoriban jellemző termelőszövetkezeti üzemszervezési gyakorlattal szemben végül hosszú előkészítés után úgy döntöttek, hogy a zöldségkertész tagok kertjeit családi művelésben hagyják (Erdei 1971). A téész a munkaszervezés és a jövedelemrészesedés rendszereit úgy alakította ki, hogy azok egyaránt szolgálták a kollektív munkát és a tagok egyéni érdekeltségét (Erdei 1971). Az Árpád téész és a szentesi zöldségkertészek együttműködésének meghatározó szerepe volt abban, hogy az államszocializmus kollektivizált mezőgazdaságában a szentesi szövetkezetek a hasonló adottságú szervezetekhez képest

6 Interneten: <https://magyarmezogazdasag.hu/2020/02/01/tradicio-es-innovacio-szentesi-arpad-60-eve> (Letöltés ideje: 2021.08.26.)

kiemelkedő zöldségtermelési eredményeket produkáltak. Az Árpád téesz példája is jól mutatja, hogy a szovjet kolhoztól eltérően a téesz olyan gazdasági forma volt, amely kifelé ugyan vállalati egységként funkcionált, azonban belső folyamataiban épített az informális gazdaságra (pl. háztájizás) (Romány 1996).

Az 1973-as olajválság az államszocialista országok eladósítását vonta maga után, amellyel a keleti blokk összeroppanásához vezető folyamatok kezdődtek el⁷. A jelentős olajár-emelkedés a kertészeti növénytermesztés jövedelmezőségére is negatívan hatott (Juhász 1984). A jövedelmezőséget a fosszilis energiahordozókról a termálvízzel való fűtéssel igyekeztek helyreállítani. Az új infrastruktúra kiépítése azonban jelentős erőforrásokat igényelt, amikkel jellemzően a nagyobb gazdaságok (mint például az Árpád téesz) rendelkeztek. A kutak telepítése a 60-as évek elejétől folyamatosan, ám hullámszerűen történt. Az Árpád Szövetkezet Szentlászlói területéhez tartozó 14 kutat például 1964–1988 között fúrták, a legtöbbet 1978–80-ban. A téesz saját építőbrigádjának közreműködésével 1969–1971 között felépült egy 20 hektáros, termálvízzel fűtött fóliatelep, 1972-ben fejeződött be egy 6,5 hektáros, úgynevezett régi üvegháztelep építése, 1977–80 között pedig egy 13,6 hektáros új üvegháztelep készült el.⁸ Az üvegházak és fűtött fóliák hatalmas energiaigénye, az energiaárak növekedése és a geotermikus energiára való átállás magas költségigénye, továbbá a hozzáférés földrajzi korlátozottsága Szentes térségében is a kistermelők sokaságát hozta ebben az időszakban lehetetlen helyzetbe, miként azt hűen mutatja be Schiffer Pál „Földi paradicsom” című, Szentes környékén készült dokumentumfilmje is.⁹

7 Az 1970-es években induló hitelfelvételek következtében Magyarország külföldi adóssága a tízszeresére nőtt, amin hosszútávon az sem segített, hogy Magyarország belépett a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba (IBRD) (Szűcs 2017: 590). Az 1980-as évek második felében az ország egyre súlyosbodó politikai, társadalmi és gazdasági válságot élt át (uo.). A gazdasági jogalkotás és az 1989-es alkotmányreform elősegítette a piacgazdaságra való áttérés megkezdését (uo.).

8 Interneten: <https://magyarmezogazdasag.hu/2020/02/01/tradicio-es-innovacio-szentesi-arpad-60-eve> (Letöltés ideje: 2021.08.26.)

9 Földi paradicsom (1983), Rendező: Schiffer Pál — A portréfilm egy paradicsomtermesztő-fóliázó család mindennapjait és a második gazdaság nyújtotta mezőgazdasági vállalkozás lehetőségeit mutatja be a nyolcvanas években.

1968-ban az új gazdasági mechanizmus bevezetésével a nyugati nyitás a hivatalos politika rangjára emelkedett. A kapitalista agrár-fejlődésben a zárt rendszerű, iparszerű termelés számított az egyik legjelentősebb innovációnak. Az állattenyésztési és szántóföldi növénytermesztési rendszerek után megalakultak a kertészeti termelési rendszerek is. 1975-ben már 13 ilyen rendszer működött Magyarországon, azonban csak egy volt olyan köztük – a KZR –, ahol az egyes taggazdaságok által azonos minőségben termelt árut közösen értékesítették.¹⁰ A KZR a közös érdekeltségen alapuló értékesítés hollandiai mintáján alapult és a szentesi Árpád téesz kezdeményezésére, a Fábiansebestyén KERTÖV és a Szentesi Felszabadulás téesz bevonásával jött létre 1975-ben (Tamási 1986; Csikai et al. 2010). A Szentesi Korai Zöldségtermesztési Rendszer az egyes hajtattott zöldségnövények termesztéstechnológiáját a taggazdaságok szakembereinek közreműködésével, a Kertészeti Egyetem, majd a Zöldségtermesztési Kutatóintézetének Szaktanácsadó Szolgálatával közösen dolgozta ki, és a termelési rendszer szaktanácsadói heti rendszerességgel segítették a betartásukat. Az Árpád téesz a háztáji gazdaságokban zajló termelést is integrálta ebbe a rendszerbe az 1970-es évek végére.¹¹ A KZR a budapesti nagybani piac mellett exportra is termelt (Kovács et al. 2019). Annak ellenére, hogy Magyarország a mezőgazdaságával ebben az időszakban nyitott a nyugati piacgazdaság felé (Surányi 2015), az ország külkereskedelmének jelentős része (az 1980-as évek végén a fele) az akkori szocialista országokkal, főként a Szovjetunióval bonyolódott le (Szűcs 2017).

A KGST összeomlásával Magyarország exportja visszaesett és a téeszek is elveszítették piacaik jelentős részét (Szűcs 2017). Az 1990-es években a hazai termelőszövetkezeteken alapuló struktúra megváltoztatása vette kezdetét (uo.). Az 1991-92-ben elfogadott kárpótlási törvények¹², következtében a birtokszerkezet felaprózódott. A mezőgazdaságot sújtó strukturális válságban a szentesi Korai Zöldségtermesztési

10 Interneten: <https://magyarmezogazdasag.hu/2020/02/01/tradicio-es-innovacio-szentesi-arpad-60-eve> (Letöltés ideje: 2021.08.26.)

11 Interneten: <https://magyarmezogazdasag.hu/2020/02/01/tradicio-es-innovacio-szentesi-arpad-60-eve> (Letöltés ideje: 2021.08.26.)

12 Melyek alapján a szocialista rendszer által megkárosított emberek és leszármazottaik kárpótlási jegyeket kaptak, amelyeket földre is beválthattak (Szűcs 2017: 593).

Rendszer is összeomlott. Az általa integrált tagok, köztük a volt téesz is, társas vállalkozásként, további tagok őstermelőkként, vagy egyéni vállalkozásokként működtek tovább (Kovács et al. 2019). Több, a zöldségtermesztést háztáji gazdálkodásban, részmunkaidős tevékenységként végző gazdálkodó KZR tag felhagyott a zöldségtermesztéssel.

Bár az államszocializmusban is elkezdődött, a rendszerváltást követően vált intenzívebbé a magyarországi élelmiszertermelés integrációja a globális élelmiszer-rendszerekbe. Az élelmiszer-ellátási rendszer egyik fő állomása Magyarországon a kiskereskedelmi szektor átalakulása volt (Nagy et al. 2016). A rendszerváltás után egyre több, többségében külföldi tulajdonú élelmiszer-kereskedelmi lánc (szuper- és hipermarket, illetve diszkont áruházlánc) nyitott meg Magyarországon. A kereskedelmi vállalatok kiépítették beszállítói hálózataikat a kelet-közép-európai térségben, ahol az élelmiszer-feldolgozók többsége nehéz helyzetbe került korábbi piacaik elvesztése miatt. Utóbbiak többsége (gyenge alkupozíciójuk miatt) alkalmazkodni kényszerült a kiskereskedelmi láncok üzletpolitikájához (rugalmas készletezés, szigorú minőségi elvárások), miközben belső piacaikon is erősödő versennyel szembesültek az EU-csatlakozási folyamat, a piaci nyitás miatt. Mindez csökkenő jövedelmezőséget eredményezett, amire a feldolgozók úgy reagáltak, hogy saját beszállítóik, a mezőgazdasági termelők árait igyekeztek lenyomni. A kereskedelem által irányított élelmiszerláncok működése eredményeként tehát meggyengült a feldolgozók helyi-térségi beágyazottsága. Ezt a folyamatot ösztönözte a mezőgazdaság szervezeti átalakítása, illetve az uniós agrárpolitika is (Kovách 2012).

Az egész országra jellemző elaprózott üzemszerkezet, a kis volumenű árukínálat, a termelők gyenge vagy nem létező piaci alkupozíciójából következő hátrányokat a termelők szerveződésében, a nyugati típusú szövetkezetek létrehozásában látták a szakemberek (Szabó 2011, Hamar 2016a, Baranyai és Szabó 2017). Az ezredfordulón az Európai Unió csatlakozásunkat megelőzően a közös agrárpolitikához¹³

13 A közös agrárpolitika finanszírozását hagyományosan egyetlen alap, az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalap (EMOGA) biztosította, melyet 2007. január 1-jén az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) váltott fel. Interneten: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/106/a-kap-finanszirozasa> (Letöltve: 2021.05.05.).

kapcsolódóan jelentős pályázatok voltak elérhetőek egy új típusú integrátor, az uniós agrárpiaci működésbe betagozódó termelői csoportok, valamint a zöldség-gyümölcs termelői értékesítő szervezetek alapítására (Hamar 2016a). A szövetkezet alapítási kedvet ez jelentősen megnövelte (uo.). 2004-től egy beruházási hullám határozta meg a magyarországi TÉSZ-eket, ami sok esetben devizaalapú hitelekre is épült. A 2008-as gazdasági világválság azonban a hazai TÉSZ-ek eladósodottságát, több esetben megszűnését is maga után vonta (Fodor 2013; Hamar 2016a).

Az általunk vizsgált TÉSZ az ország első Korai Zöldségtermesztési Rendszeréből nőtte ki magát 2002-ben. Ekkor 236 taggal rendelkezett, majd 2017-ben már 521 taggal (Kovács et al. 2019). A megalakuló TÉSZ tagjai között ott volt az Árpád téesz utódszervezete is, ami a 236 tag közül a legerősebbnek bizonyult, és a TÉSZ döntéshozatali folyamatában ma is meghatározó szerepet tölt be (Kovács et al. 2019). A TÉSZ megalakulásában szerepet játszott egyrészt, hogy az 1990-es évek második felében jelentősen csökkent a zöldségtermesztés jövedelmezősége, másrészt, hogy az EU csatlakozás közeledtével támogatások (pl. SAPARD¹⁴) váltak elérhetővé a TÉSZ-ek alapítására (Kovács et al. 2019). A 2008-as gazdasági válságot túlélte a vizsgált TÉSZ-ünk, sőt több olyan gazdaságot is tudott integrálni, ami az elsődleges földrajzi fókuszán kívül esik.

A termelői együttműködést több korszakon átívelve tudták megvalósítani a szentesi gazdák. A termelési volumenek növekedését biztosító kapitalista modernizáció azonban több környezeti és társadalmi dilemmát is felvet.

KÖRNYEZETI DILEMMÁK

Az általunk vizsgált TÉSZ a globális élelmiszerpiacon kényszerül versenyezni a kertészeti növénytermesztésben. Míg az értékesítési árak hosszú évek óta szinte változatlanok, a költségek (alapanyagárak,

14 Support for Pre-Accession measures for Agriculture and Rural Development, Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Előcsatlakozási intézkedések Támogatása – az EU 2000. január 1. óta működő pénzalapja. A tagjelölt országok agrár- és vidékfejlesztési intézkedéseit támogatja.

technológia, foglalkoztatás) folyamatosan és dinamikusan nőnek, így a gazdaságos termelés (a jövedelmezőség fenntartása) csak a hozamok növelésével érhető el. A továbbiakban az értékesítés, termesztéstechnológia, energia és munka területein tekintjük át azokat a mechanizmusokat, amiken keresztül a globális élelmiszer-kereskedelemben integrált TÉSZ a jövedelmezőségének fenntartása érdekében az élelmiszer-termelés bizonyos költségeit a természetre és a társadalomra hárítja.

Értékesítés

A rendszerváltást követően az élelmiszer-termelés és -elosztás egész folyamata szervezeti szempontból és térben is sokkal centralizáltabbá vált (Nagy et al. 2016). E folyamatok hatására egyre inkább növekszik a mezőgazdasági termelőknél a nyomás, hogy nagy mennyiséget alacsony áron állítsanak elő. Azok a termelők, amelyek friss zöldségeket, gyümölcsöket szállítanak be élelmiszer-kereskedelmi láncoknak és a feldolgozóipar szereplőinek, termelői és értékesítési szervezetekbe (TÉSZ) szerveződnek. A TÉSZ-ek célja, hogy az értékesítés során javítsák a termelők alkupozícióját az élelmiszer-kereskedelmi láncokkal és a feldolgozóipari szereplőkkel való tárgyalásokban (Baranyai és Szabó 2017; Szabó és Juhász 2015; Dudás és Juhász 2013; Dudás 2009). A TÉSZ-ekbe szerveződött termelők azonban az egyenlőtlen piaci viszonyok következtében továbbra is kiszolgáltatottak az élelmiszer-kereskedelmi láncoknak, melyek érdeke, hogy oligopolisztikus piaci pozíciójukat (Szabó és Juhász 2015) kihasználva a lehető legalacsonyabb áron szerezzék be nagy mennyiségben a mezőgazdasági termékeket. Amennyiben az élelmiszer-kereskedelmi láncok túl nagynak ítélik a beszállítói koncentrációt, akkor megkeresnek más hazai vagy külföldi nagykereskedő beszállítókat és közvetlen beszállítóként leszerződnek nagy termelőkkel is, hogy morzsolják a beszállítói kínálatot (Fodor 2013).

A gazdák szempontjából a vizsgált TÉSZ-ünk előnye a termesztéstechnológiai szaktanácsadáson túl az értékesítés során a közös piaci fellépésben rejlik (P4, P6, P7, P8, P14, P18, a szakirodalomban lásd még: Dudás 2009, Szabó 2011, Baranyai és Szabó 2017). A TÉSZ-ek a hozzáadott érték növelése érdekében megszervezik a termékek csomagolását. Ehhez azonban sokszor műanyagot használnak fel,

növelve ezzel a termékek ökológiai lábnyomát. Ezáltal a társadalomról a környezetre terhelik a termelés költségeit. A globális kapitalizmusban mint világoökológiai rendszerben a költségek externalizálása a tőkefelhalmozáshoz szükséges terek internalizálását is jelenti, a személtlerakóként használt határvidék is fontos a rendszer szempontjából (Moore [2014] 2019).

A magyarországi szabályozás ugyan szigorodott, de így is lehetővé teszi az élelmiszer-kereskedelmi láncoknak, hogy a beszállítóikat az értékesítést követően csupán a harmincadik napon fizessék meg.¹⁵ A TÉSZ ezzel szemben más TÉSZ-ekhez hasonlóan (Dudás 2009) a TÉSZ-hez történő beszállítást követően két héten belül kifizeti a tagokat. Még így is előfordulhat azonban, hogy a likviditási nehézségekkel küzdő kistermelők a TÉSZ-ek helyett a nagykereskedéseknek adják el a termékeiket, hiszen azok a felvásárlást követően alacsonyabb áron ugyan, de azonnal fizetnek (P5, P6).

A TÉSZ-ek jövedelmezőségére az informális gazdaság keretein belül folytatott nepperkereskedelem is negatív hatással van. A TÉSZ-ek támogatása a legális tagi forgalomhoz kötött. Legálisan kell, hogy a beruházásaikat megvalósítsák, és aztán viseljék annak amortizációs terheit, működtetniük kell a telephelyet és az infrastruktúrát, legálisan kell foglalkoztatniuk, minőségbiztosítási és szaktanácsadási rendszereket kell kiépíteniük, az összes közterhet (áfát, társasági adót, iparüzési adót stb.) be kell fizetniük és a szabályozásból következő jelentős adminisztrációs terheket is fel kell vállalniuk ahhoz, hogy hozzájussanak a támogatásokhoz (Fodor 2013). Ezzel szemben a nepperék nem fizetik meg a közterheket, így a nagykereskedelem felé olcsóbban tudják kínálni az árut, konkurenciát állítva így a TÉSZ-eknek. A FruitVeB Magyar Zöldség-Gyümölcs Szakmaközi Szervezet és Terméktanács számításai szerint 2011-ben az illegális kereskedelem 8-10 milliárd forintos hasznot jelentett a nepperkeskedelemmel foglalkozóknak, ami több volt, mint az adott évi legális termelői értékesítés adózott eredménye (Fodor 2013). Egy 25 éve gazdálkodó házaspár a nepperék megjelenését a rendszerváltás után átrendeződő kiskereskedelmi erőviszonyokkal magyarázza:

15 2003. évi XVI. törvény 2003. évi XVI. törvény az agrárpiaci rendtartásról

„A férjem hajdanában-danában járt nagybani piacra. Akkor még működtek a tisztességes kereskedői hálózatok, mögöttük a kis zöldségboltokkal. Utána a multik bejöttek és ezek felőrlődtek. Sajnos megmaradt a nagyon kevés kereskedés és a rengeteg nepper. Már a piacok világa nem az, mint régen. A rengeteg utazás, nem beszélve a bizonytalanságról. Azelőtt áru nem jött vissza a nagybani piacokról.” (P7)

A kertészeti növénytermesztés jövedelmezősége és területi részese-
dése¹⁶ csökkent az 1980-as évekhez képest. A növekvő piaci verseny
következtében egyre alacsonyabb áron tudják a termelők eladni az
általuk termesztett zöldségeket (P1, P7). Ennek következtében az
idősödő gazdák számára kihívást jelent a kertészeti növénytermesz-
tés átadása. Ha van a fiataloknak lehetőségük máshol elhelyezkedni,
akkor elmennek, és nem kezdenek a fóliázásba a magas beruházási
költségek és a csökkenő jövedelmezőség miatt (P7).

Energia

A mezőgazdaságnak alapvető élelemtermelő szerepén túl is különle-
ges helye van az emberi tevékenységek között, mivel szoros kapcso-
latban áll a természeti hatásokkal (Jolánkai et al. 2012). Különleges
földrajzi helyzete miatt Magyarország, a kontinens közepén, meden-
cében elhelyezkedve mindig is jobban ki volt téve a klímaváltozás
hatásainak (WWF 2010; Láng et al. 2006). Már a 2003-ban indult
VAHAVA-projekt¹⁷ jelentésében is hangsúlyosan merült fel az Alföldön
zajló kertészeti tevékenységek versenyképességének megőrzése,
valamint a termőhelyek újra- és átértékelésének fontossága a kocká-
zat és a költségcsökkentés, valamint a biztonság fokozása érdekében

16 Magyarországon a 80-as években több mint 300 ezer ha volt kert művelési ágban bejegyezve, míg 2019-re ez 39 ezer ha-ra csökkent. Interneten: http://www.ksh.hu/stadat_files/mez/hu/mez0008.html. A TÉSZ-ben is fontos zöldpaprika betakarított területe az 1990-es közel 8000 ha-ról 2019-re kb. 2000 ha-ra csökkent. Interneten: http://www.ksh.hu/stadat_files/mez/hu/mez0013.html

17 Vahava-projekt (Változás-hatás-válaszadás) munkájában több száz tudós, kutató, szakember vett részt. Meghatározták a magyarországi klíma változásának várható irányát, elemezték ennek az egyes ágazatokra és szakterületekre valószínűsíthető hatását.

(Láng et al. 2006). Eszerint mindenképpen indokoltnak tűnt a hajtatóberendezések, elsősorban az olcsóbb fóliaházak területének növevése, melyekben a melegigényes fajok – paprika, paradicsom, uborka – biztonságosan, kiváló minőségben és megfelelő időzítéssel friss piaci értékesítésre termelhetők (Láng et al. 2006). Téli időszakban a melegigényes fajok termelése azonban csak a fóliaházak fűtésével valósítható meg, ami egy jelentős energiaigényű gyakorlat.

Az éghajlati szélsőségek gyakoriságának fokozódása, valamint a kedvezőtlen hatások ellensúlyozása jelentős energiafelhasználást igényel.¹⁸ A hajtatos zöldségtermesztésnél az energiának döntő jelentősége van a termelés mennyisége, minősége és gazdaságossága szempontjából is. Fóliás termesztés esetében megkülönböztetünk fűtetlen és fűtött fóliasátrakat. A fűtött fóliában a tenyészidőszak szinte a teljes évre kinyújtható, lehetővé téve ezzel, hogy a termelők versenyezni tudjanak primőr zöldségek tekintetében a déli országokból korábban és olcsóbban érkező import áruval. Napjainkban a piacépes termelést biztosítani képes modern termelési technológiák december-január és május között nagy légterű, jól szellőző, fűtött üvegházakat vagy fóliasátrakat kívánnak. Ugyanakkor ez anyagi szempontból többletráfordítást és folyamatos, pihenőidőszak nélküli jelenlétet igényel a gazdától is (K7). Az esettanulmány TЭСZ-gazdálkodóinak kb. fele dolgozik fűtött fóliasátrakkal (K7). Ez volt a talaj nélküli termesztés elterjedésének egyik oka is a TЭСZ-ben 10 évvel ezelőtt, ugyanis ezekben a fűtött termesztőberendezésekben a szünet nélküli termelés nagyon intenzív talajhasználatot eredményez, és nincs idő a talaj egészségi állapotával foglalkozni (K7).

A fóliasátrak hőenergiával történő ellátására szilárd tüzelőanyag (például tűzifa, faapríték, fűrészpor (P7), pellet, faszén) vagy földgáz (tartályos gáz), fűtőolaj-égetés, illetve néhány új módszer, például hőszivattyú, geotermikus energia, illetve nap- és szélenergia is használható. Az olcsó, ám nagyobb környezeti

18 Jó közelítéssel kiszámítható, hogy miként alakul az egységnyi főtermék előállításához szükséges energia (E: MJ/ha) és a termék energiájának (P: MJ/tonna, ha) aránya. Alacsony termelési szintnél ez a relatív arány viszonylag nagy ($P/E > 3,5$), a termésszint emelkedésével az arányszám csökken. Ha feltételezzük az éghajlat változékonyságának növekedését, úgy az energiafelhasználás fajlagos értéke nő, viszont ezzel együtt a produkció és a felhasznált energia aránya kedvezőtlenül csökken (Nagy és Nagy 2018).

terhelést jelentő földgázzal és kőolajjal fűtötték a fóliákat az államszocializmus idején a KZR tagjai. Az 1973-as olajárrobbanás következtében a fóliasátrak földgázzal vagy kőolajjal fűtése gazdaságtalanná vált, így kénytelenek voltak a gazdák más fűtési alternatívákat találni (K6, K7). A vidéki háztartásokban és gazdaságokban pl. a fa, szalma, szár, nyesedékek stb. tüzelésével kiváltható a fosszilis energián alapuló fűtési rendszer. Ehhez megfelelő és viszonylag elérhető áron beszerezhető vagy önálló fejlesztésként megépíthető (P7) berendezések szükségesek (Láng et al. 2006). A házilag megépített berendezések azonban a termelők fizetetlen munkáját növelik, a társadalomra hárítva így a termelés költségeit. A vizsgált TЭСZ-ünk gazdálkodóinak többsége a termálvíz geotermikus energiaként történő hasznosításával jut a globális léptékben is olcsó energiához. Egy jelentősebb területen gazdálkodó, saját termálkúttal rendelkező gazda is a globális élelmiszer-kereskedelem léptékéből fogalmazza meg a szentesi zöldségtermesztés helyben elérhető energiára épülő versenyelőnyét: „A hollandoknak van gázuk, a lengyeleknek van barnaszénük, nekünk termálvizünk van. Ez megújuló és emiatt egy nagyon jól hasznosítható [energia].” (P1)

Szentes és környéke jó adottságokkal rendelkezik a geotermikus energia hasznosítására.¹⁹ A Dél-Alföldön található Magyarország legnagyobb, Európa legsűrűbb geotermikus mezője (Tonkó-Pátzay 2012). A mezőgazdasági üzemek, a vidéki települések, háztartások a megújuló alternatív energia-előállítással és felhasználással fokozottan hozzájárulhatnak az üvegházhatású CO₂-kibocsátás csökkenéséhez.

A Dél-Alföld e részén a fóliasátrak fűtéséhez a geotermikus energia ára minden egyéb módszer áránál lényegesen alacsonyabb. Nem véletlen tehát a fóliasátrak fűtéséhez szükséges energianyerés e formájának széleskörű elterjedése (K6, P4). Jóllehet a szükséges berendezések bekerülési költségét tekintve a geotermikus fűtési rendszerek lényegesen drágábbak minden egyéb fűtésnél.²⁰

19 Az esettanulmányunk tárgyául szolgáló városban és környékén működik az izlandi főváros (Reykjavik) után Európa második legnagyobb geotermikus energiára építő fűtési rendszere. Ez az ötven év alatt kiépült komplex rendszer jelenleg lakásokat, közintézményeket, üvegházakat, fóliakereszteket, állattartó telepeket, gabona-száritókat lát el hőenergiával, továbbá biztosítja a gyógyfürdő és a szabadtéri strand termálvizét.

20 Egy termelő kút és a szükséges egyéb berendezések (gáztanulmányok, puffertartályok, hőcserélők, vezetékek stb.) egységnyi beruházási költsége öt-hatszorosa a hagyó-

A magas beruházási költségek miatt a TЭСZ tagjai egyenlőtlenül férnek hozzá a megújuló geotermikus energiához. A térségben mindössze egyetlen termálkút – a legalacsonyabb talpmélységű – van családi gazdaság üzemeltetésében. A legkorszerűbb technológiát jelentő üvegházak szintén kizárólag nagy, tőkeerős, társas vállalkozások kezelésében vannak, a családi gazdaságok vagy a néhány személyt foglalkoztató kisgazdaságok így jellemzően a szekunder vizet felhasználó fóliás kertészetben (és/vagy a hideg fóliás gazdálkodásban) vesznek részt. A hozamok növelésének kényszere ebben a kertészeti szegmensben is megköveteli a technológia fejlesztését, ami a pályázatokon való részvétel nélkül szinte kivitelezhetetlen feladat. A pályázati részvétel pedig hosszú távú elköteleződést, üzleti tervet, megfelelő nagyságú árbevételt és önerőt kíván. E kényszerek magyarázzák az önálló kisgazdaságok számának érzékelhető csökkenését, az egy kisgazdaságra eső árbevétel és művelt terület gyors növekedését, vagyis a termelés akkumulációját és professzionalizálódását. Amivel párhuzamosan csökken a kiegészítő tevékenységet folytatók és a nyugdíj mellett gazdálkodók száma, a családtag „östermelőkre” történő szétírás (adóoptimalizálás) gyakorisága, ami formálisan a TЭСZ-ből történő kilépések számának folyamatos növekedésében jelenik meg.

Termesztéstechnológia

A TЭСZ-ek elsődleges szerepe nem a növénytermesztés, hanem a megtermelt növények marketingje és az élelmiszer-kereskedelmi láncokba történő beszállítás megszervezése (Szabó és Juhász 2015). Ehhez azonban olyan termesztéstechnológiai (növénytermesztési és növényvédelmi) szaktanácsadással látják el a termelőiket, amelyekkel a termelés intenzitása, így az élelmiszer-kereskedelmi láncba szállítható mennyiség növelhető.

Több forrás (Láng et al. 2004; Láng et al. 2009; Jolánkai 2010) is úgy tekint az agrár-környezeti szennyezésekre, károkozásra, pl. az erózióra, a klimatikus tényezők által kiváltott sokszor visszafordít-

mányos módszerekkel előállított energiáéának, és 20-30%-kal magasabb a szintén nagy beruházásigényes hőszivattyúkénál (Velkey 2019b).

hatatlan ökoszisztéma károsodásokra, mint az emberi tevékenységtől nagyrészt független eseményekre. A növénytermesztésben legkorszerűbb precíziós módszerekkel termesztett növények mennyiségi és minőségi paramétereinek mérése lehetővé teszi a környezetterhelés minimálisra csökkentését, és garantálja annak fenntarthatóságát, valamint az ökológiai potenciál kihasználhatóságát. Pl. a környezetterhelés csökkenthető pontos tápanyag-visszapótlással és minimális mennyiségben kijuttatott növényvédőszer-adagolással (Nagy és Nagy 2018), ami természetberendezésekben a folyamat szorosabb követhetősége miatt könnyebben kivitelezhető, mint szabadföldön. Ez a szorosabb kontroll azonban nagyobb odafigyelést és időráfordítást igényel a gazdák részéről, és bár ez a termés mennyiségében és minőségében, ezáltal a bevételben (K6, P4, K7) is pozitívan mutatkozik meg, kétségtelenül sokkal intenzívebb rendszert képvisel, mint a szabadföldi termesztés. A természetberendezések, fóliásátrak használata a módszer intenzitásával párhuzamosan a termelt hulladék mennyiségét is megnöveli. A mezőgazdasági fóliák – talajtakaró vagy sátorfóliák –, az elhasznált természetközeg²¹, a letermelt növények maradványai vagy az eladhatatlan termés mind óriási problémát jelenthet, amelyek közül csak néhányra van praktikus és gazdaságos megoldás jelenleg²². A precíziós módszerek megjelenésével párhuzamosan növekszik a nyomás a termelőkön, hogy a csökkenő jövedelemezőséget újabb területek művelésbe vonásával mérsékeljék:

„A kik mernek, meg van forrása, azok nagyon komoly üvegházakat építenek, több hektáron, meg fóliaterületeket építenek nem egy hektárra, hanem több hektárra gondolkozva.” (P4)

A klímaváltozással a téli fagyos napok száma csökken (Lakatos et al. 2018). Így a kártevők, kórokozók száma telente sem csökken (Walker et al. 1984), nem pusztulnak el, áttelelnek a fagymentes talajban.

21 Termesztőközeg: talaj nélküli termesztési rendszerben a talaj helyettesítésére szolgáló közeg, pl. kőzetgyapot, kókuszrost, mely a növény megtámasztása mellett a víz- és tápanyagfelvétel helyeként is szolgál.

22 Egy Spanyolország déli részén készült tanulmány szerint a fóliás termesztés hektáronként évi 29,1 t növényi hulladékot és 6-10 t elhasznált és ezzel hulladékká váló természetközéget produkál (Cara és Ribera 1998).

Ez a természetőberendezéseket kevésbé érinti, hiszen ott a talaj átfa-
gyása amúgy sem jelentős, különösen, ha a természetközeggel töltött
cserepeket fóliával borított talajra helyezik (P7). A klímaváltozás
hatása a növényvédelemben is érzékelhető. Új növényi betegségek,
kártévők és gyomfajok jelennek meg és szaporodnak fel (Czimer
2004; Ripka 2010; Jenser 1995; Vétek és Korányi 2017; Fekete és Tuba
2006). Az ökoszisztémák működésére, struktúrájára, mintázatára
gyakorolt nagymértékű antropogén hatások szinte lehetetlenné teszik
a természetes élővilág alkalmazkodását (Láng et al. 2006), az ökológiai
válaszok sokszor nem lineárisak (Tuba et al. 2004).

Ilyen antropogén hatásnak tekinthető akár az élelmiszer-keres-
kedelem liberalizációja is. A kártevők elterjedését egy kisléptékű
termálvizet fóliában felhasználó paprikatermesztő gazda az élelmi-
szer-kereskedelem liberalizációjának növekedéséhez köti. Az elsza-
porodott kártevők ellen a biológiai növényvédelem bizonyult egy
lehetséges megoldásnak:

*„A biológiai növényvédelem az nagyon nagy fegyvertény volt. A kártevők
az uniós csatlakozással együtt jöttek befele. Míg a nyolcvanas években volt
egy atkánk, az ellen megfújtuk egyszer, talán kétszer, háromszor, levéltetű
ellen is. Most a legújabb kártevő a poloska. Nagyon cseles és nagyon ve-
szélyes. Ott kell lenni mindennap ránézni a paprikára. Én '13-ban földadtam
a főállást, ez lett a főállásom.” (P4)*

A védekezés kivitelezési módja és ideje nagyban befolyásolja a termék
mennyiségén és minőségén keresztül a fogyasztók és a gazdák egész-
ségét is, hiszen a kémiai növényvédelem számos ismert kockázatot
hordoz magában (Darvas és Székács 2010). A TÉSZ-ben a növényvé-
dőszer-használatot a hatósági szabályokon túl is további megkötések
jellemezik. Pontos lista van a felhasználható szerekről (P7, P4, K7),
a kijuttatásuk időpontjáról (K7), amelyet nagyon komolyan vesznek.
Az ettől való eltérés a TÉSZ-ből való azonnali kizárást eredményezi
(K6). Ez és a rendelkezésre álló növényvédelmi szaktanácsadói hálózat
plusz garanciát ad a fogyasztóknak a termékek minőségét illetően (P4),
különösen, ha figyelembe vesszük azt az egyre sikeresebb törekvést,
hogy a TÉSZ természetőberendezéseiben, amikor csak lehet, biológiai
növényvédelmet használnak a kémiai helyett (P7, K6, K7). Ehhez még

hozzájárul az is, hogy nagyon nehéz a gazdáknak olyan szolgáltatót találni, aki a megszabott időintervallumban, a megengedett szerekkel felelősséggel elvégeznék számukra a kémiai növényvédelmet (K7).

A védekezésben a vizsgált TЭСZ-ben az úgynevezett integrált növényvédelmet igyekeznek alkalmazni. Az integrált növényvédelem alapelveit a növényvédelmi tevékenységről szóló 43/2010. (IV. 23.) FVM rendelet 8. melléklete írja le részletesen. Ennek lényege, hogy a folyamatos megfigyelés (monitoring) eredményei alapján a hivatásos felhasználónak el kell döntenie, hogy kell-e növényvédelmi intézkedéseket alkalmazni, és ha igen, mikortól. A kémiai védekezési²³ módokkal szemben előnyben kell részesíteni a hatásos, környezetbarát agrotechnikai²⁴, biológiai²⁵ és fizikai²⁶ védekezési módokat, továbbá figyelembe kell venni a károsítók természetes ellenségeinek korlátozó szerepét. A felhasznált peszticideknek a célnak a lehető legmegfelelőbbnek kell lenniük, és a lehető legkevesebb mellékhatással kell járniuk az emberi egészségre, a nem célszervezetekre és a környezetre nézve. A növényvédő szerek használatát és az egyéb beavatkozási formákat a szükséges szinten kell tartani (pl.: csökkentett adagok, kevésbé gyakori alkalmazás vagy részleges alkalmazás révén), figyelembe véve azt, hogy nem szabad növelni annak a kockázatát, hogy a károsítók populációi rezisztenssé váljanak²⁷ (Stenberg 2017). A biológiai és kémiai védekezés kombinációjánál külön odafigyelést igényel, hogy a biológiai növényvédelem részeként kijuttatott természetes ellenségekre nézve az egyidejűleg – esetleg más fellépő probléma megoldására – használt kémiai szerek ne legyenek toxikusak (Ripper et al. 1949, P7, K7).

23 Kémiai védekezés: szintetikus növényvédő szerek (gomba-, baktérium-, rovarölő szerek, gyomirtó szerek) használata.

24 Agrotechnikai védekezés: a növénytermesztés során általánosan használt módszerek, pl. vetésforgó, fajtaválasztás, talajtakarás stb., amelyeknek nem a növényvédelem az elsődleges célja, mégis bírnak ilyen hatással is.

25 Biológiai védekezés: élőlények – a kártevő, kórokozó, gyomnövény – természetes ellenségeinek felhasználása a kultúrnövények védelmére, ahol ezen élőlények környezeti kockázatait és esetlegesen az emberi egészségre gyakorolt hatásait is felméri (Bigler 2008).

26 Fizikai védekezés: fizikai (mechanikai vagy hő-) hatás felhasználása a védekezésben.

27 Interneten: <https://portal.nebih.gov.hu/-/az-integralt-novenyvedelem-altalanos-elvei> (Letöltve: 2021.05.09.)

A kémiai növényvédelem arányának csökkentése érdekében a vizsgált TÉSZ 2008 óta minőségi prémiumot fizet azoknak a tagoknak, akik integrált növényvédelmet alkalmaznak a zöldségtermesztés során. A minőségi prémiumnak köszönhetően 2017-re a TÉSZ paprika- és paradicsomtermesztő területének 90%-án átálltak a termelők az integrált növényvédelemre (Ledó és Nagypéter 2019). A termesztés (pl. magok, palánták, termesztőközeg beszerzése) és az integrált növényvédelem költségei fizetőképességi kihívások elé állítják a zöldségtermesztőket (P4, P8, P14). A gazdák likviditási kihívásainak leküzdése érdekében a TÉSZ kifejlesztett egy száznapos hitelterméket a tagok számára. Minden TÉSZ-tag hozzáférhet egy száznapos kamatmentes hitelhez, amit a TÉSZ gazdaboltjában palántákra, kémiai növényvédőszerre és biológiai növényvédelemre tudnak fordítani. A TÉSZ kamatmentes hitele ellenére a kisebb területen gazdálkodók számára továbbra is kihívást jelent a kertészeti zöldségtermesztés csökkenő jövedelmezőségének megállítása (lásd. az „Önfoglalkoztatás” című alfejezetben). A TÉSZ szaktanácsadással is támogatja a termelőket a TÉSZ által követett termesztéstechnológia gyakorlati megvalósításában (K7, P4, P6, P8, P9, P7). A szaktanácsadók, akik maguk is gazdák, ellátogatnak a TÉSZ-tagokhoz, és a zöldségtermesztés helyszínén nyújtanak tanácsokat a termesztéstechnológiát illetően (K7). A téli időszakban továbbképzéseket (Peshin és Dhawan 2009) is szervez a TÉSZ a tagjainak. Ezekben a továbbképzéseken a vállalászási ismeretek (pl. könyvelés) mellett a termesztéstechnológiáról (pl. kémiai és biológiai növényvédelem, talaj nélküli termesztés technológiája) is tágíthatják az ismereteiket a TÉSZ tagjai.

A hajtásban a növényegészséghez kapcsolódó kockázatok csökkentése és a műtrágyával való takarékoskodás (Van Os 1999) érdekében a talaj nélküli termesztés terjedt el. Az egészséges talaj a tápanyaggazdálkodásban és a kémhatás kiegyenlítésében is óriási szerepet játszik pufferképessége²⁸ miatt (Füleky et al. [2008] 2011). Az egészséges talaj makro- és mikroorganizmusok sokaságának ad otthont a megfelelő működőképességet biztosító arányban és egyen-

28 Pufferképesség: A talaj a belekerülő anyagokat bizonyos mértékig lekötöni és/vagy átalakítani, így hatásukat közömbösíteni, ill. tompítani képes pufferrendszer. Pufferoló hatásának két legfontosabb területe: a sav/bázis-pufferképesség, valamint a tápelem- és toxikuselem-megkötő képesség.

súlyban (uo). Ugyanakkor a természetőberendezésekben a talajban történő növénynevelés számos kockázattal is jár. A talajcsere és megfelelő vetésváltás²⁹ nélkül, hosszú évtizedekig használt területen számos kártevő, kórokozó szaporodhat fel – és fagy hiányában át is teleshet a talajban –, amelyeket talajfertőtlenítő vegyszerek felhasználásával tudnak elpusztítani. Ezen szereket évről évre felülvizsgálják, és az elavultakat vagy veszélyesnek bizonyulókat kivesszük az engedélyezett növényvédő szerek listájából (K7, P4). Ezzel ugyan csökkentik a környezeti terhelést, viszont sokszor nehéz helyzet elé állítják a termelőket, mert az új szerek többbe kerülhetnek, vagy azokat esetleg kevésbé találják a gazdák hatékonynak (P4).

A talaj nélküli természetésnek több formája is elképzelhető (Raviv et al. 2002), ilyen például a TЭСZ-hez tartozó gazdaságokban is használt kőzetgyapot (Tömpe 2014; P4, K7), kókuszrost (uo.; Barrett et al. 2016) vagy ezektől különböző innovációk, mint a kavicságy (P7, K7). A természetközégek használatával az öntözővízzel kijuttatott műtrágyák mennyisége könnyen és gyorsan szabályozható (Tömpe 2014; P7). Ugyanakkor az ehhez szükséges tápoldatozó gépet, ami a műtrágya mind időben, mind mennyiségben precíz kijuttatását lehetővé teszi, kis természetőfelület esetében nem gazdaságos beszerezni (K7), tehát a technológia igazán csak nagy méret esetében mutatja meg a fent említett előnyét. A költségek csökkentése érdekében a gazdák maguk állítanak elő tápoldatozó gépet (P7), vagy megvásárolják az ezeknek a gépeknek az előállítására szakosodott gépésztől (P4). A szállítási távolság a kőzetgyapot és különösen a sóder (P7) esetében kisebb, mint a kókuszrostonál (Schmilewski 2008), hiszen Európán belüli forrásokból, pl. Lengyelországból (P4) könnyen beszerezhető, ami a nagy távolságról, a tengeren túlról történő szállítás bizonytalanságát, valamint a környezeti terhelést is csökkenti a gazdák számára (P4). A kókuszolajgyártás melléktermékének (Meijaard et al. 2020), a kókuszrostonak a karbonlábnyoma³⁰ az alapanyag tengerentúlról történő szállítását is magába foglalva kisebb, mint a kőzetgyapot környezetterhelése (Grasselly et al. 2009). A kókusztermesztés azon-

29 Vetésváltás: különböző növényfajok olyan sorrendje a területen, amely a talajtermékenységére és a következő növény termesztésére is pozitív hatással van.

30 367 g CO₂ egyenérték/kg vagy 162-244 g/m² egyszeri használat esetén

ban számottevően több fajt veszélyeztet, mint bármelyik más olajtermesztésre használt növény (Meijaard et al. 2020), amit figyelembe kell vennünk a kókusz alapú termékek ökológiai hatásának vizsgálatakor. A 2-3 éves használat után a kőzetgyapot és a kókuszrost lecserélésre kerül, a használt közeg pedig aprítás után a szántóföldek talajába bedolgozható, ott hasznosulni tud (P4, K7) vagy komposzttelegen (P4) veszik át és keverik más anyagokkal (Bussell és Mckennie 2004; Diara et al. 2012). Ugyanakkor ha a termesztés során kémiai növényvédelmet használtak, akkor a termesztőközeg szennyezett lehet pl. vegyszermaradványokkal, melyek akadályozzák a biztonságos felhasználást (Diara et al. 2012). Ebből a szempontból is szerencsés, hogy a vizsgált TЭСZ-ben törekszenek az integrált növényvédelemre, ahol a vegyszerhasználat minimalizálható vagy akár teljesen el is hagyható (K6). A sódert mint termesztőközeget ritkábban kell cserélni, de nem komposztálható, bár önmagában nem tekinthető környezet-szennyezőnek sem. A kavicsbányászat vízgazdálkodás szempontjából azonban jelentős környezeti kockázattal jár, mivel a kavicsbányászat során felszínre került talajvíz párolgása nagyobb, mint a természetes növénytakaró párolgása (Hoyk et al. 2014). Számos (felhagyott) kavicsbánya található a félsivatagga alakuló Kiskunsági Homokhátságon, növelve a terület vízveszteségét³¹.

A magas hőmérséklettel együtt járó légköri aszály³² ellen párasító öntözéssel lehet sikeresen védekezni (Erdész és Kristóf 2005). Ez a probléma a termesztőberendezésekben is fennáll, ami miatt többszöri, egyszerre kisebb adagú öntözés válik szükségessé (P7). A víz mint erőforrás egyre szűkösebben áll rendelkezésünkre világszerte, és az öntözéses mezőgazdaság ennek a szűkös erőforrásnak az egyik legnagyobb és legkevésbé hatékony felhasználója. A növekvő versengés, a fogyatkozó készletek (Costa et al. 2007) és a várhatóan egyre nagyobb

31 Kavicsbányatavakból a Duna-Tisza közli Homokhátság északi peremén több mint 50 működik, 1000 hektárt meghaladó együttes felülettel (Hoyk et al. 199). Ennek túlnyomó többségét horgászvízként hasznosítják, azonban természetes élettérként vízkészletüknek csupán a felső 1-2 méteres rétege vehető számításba (uo.). A telepített halállomány és a vízi növények életközösségei szűk keretek között mozognak, ezáltal olyan közeget jelentenek, amelyek természetvédelmi szempontból sem képviselnek pozitív elbírálású kategóriát (Hoyk et al. 199–200).

32 Légköri aszály: a légkör tartós, nagyfokú nedvességtartalom-csökkenése, amely a növényi vízellátásban zavart okoz.

mértékű mesterséges vízpótlás (Erdész és Kristóf 2005) miatt a gazdák rá vannak kényszerítve, hogy olyan víztakarékos megoldásokat vezessenek be, mint a csepegtető öntözés vagy a párolgás csökkentését is szolgáló zárt termesztőberendezések (Costa et al. 2007, Erdész és Kristóf 2005).

A túlzottan erős napsugárzás és ennek melegítő, növénykárosító hatása (Nagy 2005) ellen a termesztőberendezéseket³³ az év legmelegebb, leginkább napfényes időszakában árnyékolni kell (Caruso et al. 2020). Ez történhet különböző szövessűrűségű árnyékolóhálók (Szalay et al. 2020) vagy a termesztőberendezés felületére felvihető árnyékolófesték segítségével. A klímaváltozás hatására kialakuló aszályos időszakok növekedésével a TÉSZ-ben tag gazdáknak is egyre nagyobb energiát kell fektetniük a növények károsodásának elkerülésére. A fóliák árnyékolását egy TÉSZ-tag kertészetben erre kifejlesztett festékekkel végzik évente két alkalommal, áprilisban, majd szeptemberben (P7). Ez természetesen megnöveli nem csak a költségeket és a ráfordított időt, de a folyamat környezetterhelését is.

A termesztéstechnológia fejlesztése folyamatos beruházási kényszerként jelenik meg a termelők számára, amiben kulcsszerepe van a tőkeerőnek, a hitelképességnek és az elérhető pályázati rendszereknek.

TÁRSADALMI DILEMMÁK – MUNKA

Az elsődlegesen környezeti dilemmák között is már kirajzolódtak társadalmi dilemmák. A tanulmány ezen részében azonban a társadalmi dilemmákra jobban fókuszálva azokat a mechanizmusokat szeretnénk feltárni, amelyek a munkaerő olcsósításán keresztül teremtik meg a TÉSZ és a kertészetek munkavállalóinak és az önfoglalkoztató gazdáknak a létbizonytalanságát, azaz prekár helyzetét. A TÉSZ egyrészről a csomagoló üzem által közvetlenül jelenik meg munkáltatóként a munkaerőpiacon, másrészről a TÉSZ-tagok szerepe

33 Termesztőberendezés: olyan üveggel vagy fóliával fedett létesítmény, melyben hajtást vagy palántanevelést végzünk. Hajtás: növények szabályozott klímájú, zárt térben történő termesztése, többnyire tenyészidőn kívüli időszakban.

is jelentős az önfoglalkoztatásban és a helyi szintű, főként idényjellegű foglalkoztatásban.

Foglalkoztatás a csomagolóüzemben

A vizsgált TÉSZ 2019-ben 160 fő állandó munkavállalót foglalkoztatott. 2013 előtt a magas járulékterhek miatt nehézséget jelentett a TÉSZ menedzsmentje számára kitermelni az állandó munkavállalók foglalkoztatásához szükséges bevételt (Terepi jegyzet_csomagoló). Az állandó foglalkoztatottak többsége a raktárban és a csomagolóüzemben dolgozik. A TÉSZ alkalmi munkavállalói szerződésekkel, az állandó munkavállalói túlóráztatásával igyekszik a piac igényeihez rugalmasan alakítani a termékek csomagolását. Főszezonban (május és október között) előfordul, hogy az állandó munkavállalók heti 40 helyett heti 60 órában dolgoznak (Terepi jegyzet_csomagoló).

„A ‘bejárós’ munkavállalókra többen szerencsésként utaltak, abból a szempontból, hogy mivel nekik este igazodniuk kell az utolsó buszukhoz, így sok munka esetén nem tudnak egy ponton túl tovább maradni a TÉSZ-ben (este 9-nél vagy 10-nél nem maradnak tovább).” (Terepi jegyzet_csomagoló)

Míg a TÉSZ-tagok között az idősebb nem roma férfiak, addig a TÉSZ-tagok által fenntartott csomagoló üzemben a kisgyermekes vagy idősebb korú roma és nem roma nők, illetve a roma férfiak felülreprezentáltak (Terepi jegyzet_csomagoló).

A terepi munkánk során egy a csomagolóüzemben dolgozó kisgyermekes nem roma nő az alacsony jövedelmekkel magyarázta a nők felülreprezentáltságát a csomagolóüzemben.

„ férfiak egyrészt nem bírják ezt a munkát és inkább a kocsmában töltik a napot, másrészt egy férfinak nem éri meg ennyiért dolgozni. A[z itteni] férfiak inkább kőműves, festő vagy kertész vállalkozóként dolgoznak, vagy elmennek a [65 km-re lévő autógyárba], mintsem hogy csomagolóként dolgozzanak.” (Terepi jegyzet_csomagoló)

A TÉSZ csomagolóüzemének középvezető munkatársai 50%-ra becsülik a csomagolóban dolgozó romák arányát a munkavállalók között (K9). A romungró romák mellett kisebb arányban oláh cigányok is dolgoznak a csomagolóban.³⁴ Az oláh cigány munkavállalók kapcsolata a nem roma csoportvezetőkkel a csoportvezetők megélése szerint konfliktusokkal terhelt (K9). Miközben a romák olcsó munkaerőként jelennek meg a TÉSZ csomagolójában, a TÉSZ középvezetői a romákat érő rendszerszintű rasszizmusra mérsékelten reflektálnak, és a romák egyéni felelősségét hangsúlyozzák a társadalmi mobilitásuk hiánya miatt: „Hoznak egy mintát és ők ebből nem is nagyon akarnak kitörni.” (K9)

Foglalkoztatás a kertészetekben

A kertészetekben foglalkoztatottak körében is felülreprezentáltak a kisgyermekes és nyugdíjas nők, a romák és más kiszolgáltatott csoportok. A legkiszolgáltatottabb munkavállalói körbe tartoznak a bandagazdák által szervezett napszámosok,³⁵ akik között a romák felülreprezentáltak, és az ország periferizált területeiről (mint pl. Észak Magyarország) érkeznek munkát végezni a főlíasiátrakba. A bandagazdák által szervezett napszámosok kettős kizsákmányolása valósul meg. A bandagazda szállítja őket busszal az ország egy strukturálisan gyenge területéről (pl. Ózdról, ami 220 km-re van a vizsgált TÉSZ-ünk elsődleges földrajzi területétől), és megegyezik a kertészeti vezetőjével a munkavállalók órabérében, de a munkavállalóknak nem a gazdával megbeszélte összeget fizeti, és a munkavállalók között nem az elvégzett munka arányában differenciál a fizetéskor (K9).

34 A roma társadalom érdekérvényesítő képességét gátolja a belső fragmentáltság. Történetileg a romungró romák jobban kényszerültek asszimilálódni a többségi társadalomhoz, míg az oláh cigányok jobban meg tudták őrizni a roma identitásukat (Kóczé 2011, Hancock 2015).

35 A bandagazdáknak és az általuk szervezett idénymunkásoknak, azaz summásoknak gazdag társadalomtörténeti hagyományai vannak (Katona 1961). Summások: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1350.html> és <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html#101> (Letöltve: 2021.08.26.), Summásbanda: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1351.html> (Letöltve: 2021.08.26.).

Az alacsonyabb bérszínvonalú országokból (pl. Románia, Ukrajna, Szerbia) érkező bevándorló munkavállalók foglalkoztatása összekapcsolódik a nemzetközi migráció kiteljesedésével, a határok átjárhatóvá válásával és az olcsó külföldi munkaerő megjelenésével (Hárs 2010; Németh–Csite–Jakobi 2009; Kincses 2011 idézi Hamar 2016b). A bevándorló munkavállalók elterjedésének korlátja, hogy a zöldségtermesztők által biztosított napszámosfizetések nem vonzóak a bevándorló munkavállalók számára. A munkavállalókért a zöldségtermesztők a globális munkaerőpiacon versenyeznek: „Annak, aki elhagyta a családját, hogy az osztrák határtól 300 km-re dolgozzon, ahol [Ausztriában] ötször annyit kereshetne, mint itt, annak nem számít. Az egyik napról a másikra itthagyt minket [ha jön egy számára kedvezőbb megélhetési lehetőség]” (K9). A viszonylagos alacsony bérek miatt egy másik termelő is beszámolt arról, hogy az ukrán vendégmunkásai egyik napról a másikra költöztek Ausztriába munkavállalás céljából (P11).

A kertészetek elsődlegesen a helyi munkaerőre támaszkodnak, szerepük a helyi foglalkoztatásban a legjelentősebb. A munkavállalói kört 50 km-es körzetből esetenként saját kisbusszal szállítják a fóliasátrakba (K9). A Dél-alföldi régió gazdaságában a munkaintenzív kertészet hosszú ideje meghatározó szerepet tölt be. Gazdaságossági szempontokat követve a rendszerváltás előtt a téeszek és az állami gazdaságok kiszervezték az élelmiszer előállításának munkaintenzívebb tevékenységeit a háztáji gazdaságokba. A háztájizás az úgynevezett második gazdaság keretei között zajlott, ahol a kertészek pl. kalákázással segítettek egymásnak betakarítani a termést. Az informális gazdaságba kiszervezett növénytermesztési gyakorlatok a rendszerváltás után is segítették, hogy a kertészetek kompenzálni tudják az éleződő globális élelmiszerpiaci verseny miatt kialakult csökkenő jövedelmezőségüket. Az egyszerű foglalkoztatás 1997-es, majd 2009-es szabályozása igyekezett kiszorítani az élelemtermelés informális gazdaságra épülő gyakorlatait (Kovács et al. 2019). A kalákát mint munkaszervezési formát így ezek a sokkal inkább piaci és monetáris logikára épülő alkalmi munkaformák váltották fel.

A kertészetek napszámosai között felülreprezentáltak a kisgyermekes és nyugdíjas nők. A nyugdíjas nők sokszor már a téeszek idején is dolgoztak napszámosként a fóliasátrakban. Így jól teljesítenek a fóliasátrak jelentette megterhelő munkakörülmények között, például

nyáron 40-50 °C-ban is (Terepi jegyzet_csomagoló). A magas szintű teherbírásuk mellett a kertészetek azért is foglalkoztatják előszeretettel a nyugdíjas nőket, mert kevesebb a járulékteher, így az aktív korú munkavállalókkal szemben a nyugdíjasok foglalkoztatása költséghatékonyabb.

A nők napszámában történő foglalkoztatása azonban sokszor az informális gazdaságban zajlik. A nem bejelentett munkában történő foglalkoztatás következtében több olyan munkavállalóval is találkozunk, aki amiatt nem tudta igénybe venni a kordedvezményes nyugdíjat, mert nem volt meg a negyven év bejelentett munkaideje:

„Egy nyugdíj előtt álló kollégámmal is beszélgettem, azonban annak ellenére, hogy ledolgozta az egész életét, nem tudta kihasználni a kordedvezményes nyugdíjat, hiszen legtöbbször csak alkalmi munkavállalói szerződéssel tudták foglalkoztatni a régióban. Alkalmi munkavállalói szerződéssel nyugdíj mellett is tervez dolgozni a TÉSZ-nél.” (Terepi jegyzet_csomagoló)

A nők kiszolgáltatott munkaerőpiaci helyzete elindul a gyermekvállalásukkal. Hiszen a gondozási munkák (gyermeknevelés, háztartási munka, idős családtagok gondozása) miatt olyan bérmunkát kell találniuk, ami rugalmasan lehetővé teszi számukra a bérjövédlem mellett a nem fizetett, láthatatlan munkáik ellátását is. A nem vagy csak részlegesen bejelentett munkájuk miatt azonban a megélhetésük biztosítása érdekében a nyugdíj mellett is dolgozni kényszerülnek nők (Terepi jegyzet_kertészet).

Önfoglalkoztatás

A TÉSZ-tag kistermelők helyzetét, akár őstermelőként, akár családi gazdaságként működnek, a létbizonytalanság jellemzi. Ez a létbizonytalanság pedig szorosan összefügg a kisléptékű zöldségtermesztés csökkenő jövedelmezőségével.

Egy, az 1980-as évek kezdetétől 2013-ig teljes állás mellett fóliázó gazda a rendszerváltásig tartó időszakhoz köti a paradicsom- és paprikatermesztés stabil jövedelmezőségét. Az utána következő időszakban csökkent ugyan a zöldségtermesztés jövedelmezősége, de

még „megérte” kistermelőként ezzel foglalkozni. Ebben a kisléptékű zöldségtermesztők nézőpontjából (P4, P7) fordulópontot jelentett az uniós csatlakozás és a piacok megnyitása:

„Amikor beléptünk az unióba, akkor aztán, nem azt mondom, hogy vége, de attól kezdve mellékállásban már nem nagyon lehetett csinálni. (...) Rendszerváltásig, ha valaki egész évben lecsópaprikát termelt, abból is ki lehetett jönni, mert volt annyi jövedelmezősége, hogy megérte csinálni. Unió után már nagyon nehéz volt, ott már benne kellett lenni, hogy pontosan akkor szedje, amikor kell, azt a minőséget szedje.” (P4)

Egy következő fontos fordulópont a kisléptékű termelők szempontjából a devizaalapú hitelválság és a 2008-as gazdasági válság volt. Ebben az időszakban több nagyobb TÉSZ is csődbe ment, számos kistermelőt rántva maga után. Az egyik interjúalanyunk 2003-ban 500 000 Ft-os belépési díjjal lépett be. Így emlékszik vissza az azóta csődbe ment TÉSZ-nél való tagságukkal járó létbizonytalanságra:

„Küszködtünk vele [a TÉSZ-szel], mert az első perctől kezdve nagyon későn fizettek. 60 napra. Nekünk volt egy hitelünk, amit nem tudtunk fizetni, így felszámolták a kft. -nket. A [már azóta tönkrement TÉSZ] késedelmes fizetése miatt mi sem tudtuk kifizetni a hitelünket. Elúsztunk rendesen a (...) szövetkezet miatt. Sok pénzünk ott maradt (ami az áru értéke volt). Mi kértük vissza az 500 000 Ft-unkat, de azt sem tudták visszaadni. 2010-ben a (...) szövetkezet vezetése kezdeményezett egy elbeszélgetést a tagjaival a TÉSZ további sorsáról. Én nagyon jóban voltam az igazgatóval és az elnökkel is. Én megkérdeztem, hogy van-e lehetősége a TÉSZ-nek talpra állni. Akkor mondták, hogy nem sok esély van erre.” (P7)

Az eladósodott családi gazdaságot egy másik TÉSZ-hez való csatlakozás mentett meg a teljes csődtől:

„Mi a TÉSZ-nek köszönhetjük azt, hogy mi talpon maradtunk, ha a TÉSZ nem lett volna, akkor nekünk nem lenne kertészetünk se, már házunk se lenne, semmink se lenne. Az biztos... Merthogy a TÉSZ-nél létezik még tagi hitel. Azt a TÉSZ nagyon megfontolja, hogy kinek adja. Mi mondtuk, hogy se palántánk, se semmink. Mi ott kaptunk 1 millió Ft tagi hitelt, amit vonogattak, amikor ment be az áru, de annyi pénzt mindig hagytak, hogy tudjunk élni.” (P7)

A termelés növekvő költségei mellett a gazdálkodás csökkenő jövedelmezőségét a gazdák egyrészt a talajos termelésről a talaj nélküli termelésre való áttéréssel igyekeztek kezelni a 2010-es években, most viszont az egyre nagyobb területek művelésbe vonásával igyekeznek növelni a hozamokat annak érdekében, hogy a jövedelmezőség csökkenését megállítsák:

„Talajon termeltünk, ez előtt 8 évvel volt a váltás. Kellett már ez a váltás, mert ez a talajban való termelés egyre kevesebbet tudott produkálni. Picik voltak a hozamok egyre növekvő költségek mellett. Magam sem gondoltam, hogy ekkora tartalék van egy talaj nélküli termelésben. 7 vagy 8 éve termeltek talaj nélkül, de most már azt érzem, hogy most megint jó lenne valami tartalékot találni, amit föl lehet szabadítani. Most megint lépni kellene. Ezt csak a felület növelésben lehetne. (...) Ezt szeretem csinálni, ezt csinálom 1981 óta, akkor még más volt. Akkor elég volt 375 négyzetméter ahhoz, hogy az ember boldoguljon. Ahhoz képest már lassan tízszeresénél tartunk és évről évre érzem a lemaradást.” (P4)

„Amikor bajban voltunk, előre menekültünk. A baj az volt, hogy nem volt elég, vagy lement az ára, nem volt jövedelem annyi (...) Mert mindig az volt a véleményem, hogy még, még, azért, hogy meg tudjunk élni, mert kevés a terület, azért nem elég, ami terem, és mindig vettük, vettük [a területet].” (P14)

Az önfoglalkoztató gazdáknak az időskor közeledtével sem biztosított a nyugdíj, hiszen a vállalkozás bizonytalansága miatt sokuknak nem volt lehetősége bejelenteni magát teljes munkaidős munkavállalóként:

„Gyakorlatilag ott [a földiában] éljük le az életünket. Amikor pl. kötözzük 3 méter magasra föl, akkor reggel 5-től délig, de ha nagyon muszáj, akkor este 5-ig. 10 órát. Válogatást is beleszámolva 12. Volt olyan, hogy másnap reggelig válogattunk. Nagyon sokat. Ez emberfelettinek mondható 62 évesen...” (P7)

DISZKUSSZIÓ

A dél-alföldi térszéből kialakult TĚSZ túl tudta élni a rendszerváltást és életben tudott maradni a szabadpiaci kapitalizmus körülményei

között is. Az európai uniós forrásokat jól tudta mobilizálni a TЭСZ-tagok javára. A TЭСZ funkciója a tagok által megtermelt élelem (zöldségek és gyümölcsök) integrációja a globális élelmiszer-rendszerbe. Csomagolózumet építettek fel, ahol az élelmiszer-kereskedelmi láncok igényeinek megfelelően tudják az árut csomagolni. Rendszer szinten azonban a TЭСZ nem tud a kisléptékű kertészeti termelők csökkenő jövedelmezőségére választ adni, hiszen nagyon szűk a mozgástere az értékesítés során a kisléptékű termelők érdekeinek képviselőjére. Magas a nyomás a TЭСZ-tagokon, hogy minél inkább csökkentsék a termelés költségeit és növeljék a volument.

A globális élelmiszer-rendszerbe történő integráció gazdasági (jövedelmezőségi), társadalmi és környezeti dilemmákat is hordoz. A globális kapitalizmus keretei között működő szentesi TЭСZ a társadalomra és a természetre terheli az „olcsó” élelmiszer előállításának bizonyos költségeit.

A kapitalista agrármodellekre jellemző zárt természetberendezésekben – pontosan azok zártsága, védettebb mivolta miatt – elméletileg könnyebb megvédeni a kultúrnövényeket a kártevőktől, kórokozóktól. Ennek azonban ellentmondanak a tapasztalatok és kutatási eredmények is (Ingwell et al. 2017), amelyek szerint ez a védett környezet inkább elősegíti a kártevők, kórokozók szaporodását, hosszabb távú fennmaradását. Az mindenesetre kétségtelen, hogy kizárja a természetberendezésen kívül rekedt ökoszisztéma azon szolgáltatását, mellyel a kórokozó, kártevő természetes ellenségeinek segítségével pozitívan hozzájárulhatna a növényvédelem hatékonyságához (Altieri 1994; Peshin és Dhawan 2009). Ezt a segítséget próbáljuk meg jobbra pótolni a biológiai növényvédelem eszközeivel. A biológiai sokféleség csökkenésének mezőgazdasági szempontból egy mesterseges ökoszisztéma kialakulása a következménye, ahol folyamatos emberi beavatkozásra van szükség, míg a természetes ökoszisztémákban működik az a belső szabályozórendszer, ami a növényi sokféleség segítségével lehetővé teszi az energia és tápanyagok folyamatos áramlását. Ez a fajta szabályozás fokozatosan elvész a mezőgazdaság intenzifikálásával (Swift és Anderson 1993). Minde mellett az integrált növényvédelem kivitelezése meglehetősen erőforrás-igényes, így a globális gazdaság perifériáin vagy akár a cent-

rumországokban élő kevésbé tehetős gazdák sem mindig engedhetik meg maguknak az alkalmazását (Morse és Buhler 1997).

A természetöberendezésekben a talajmentes termelésre való áttérés az élelmiszer-kereskedelem növekvő liberalizációjával függ össze, aminek fontos mérőköve volt Magyarország EU-hoz való csatlakozása és így élelmiszerkereskedelmi piacaink megnyitása. A gazdák a növekvő verseny hatására kialakuló csökkenő jövedelmezőséget a talajmentes termesztésre való áttéréssel tudták mérsékelni. Az egyre elterjedtebb talajmentes termesztés legnagyobb előnye a rendszer nagymértékű szabályozhatósága, az elérhető nagyobb terméseredmények, a talajon történő termesztéshez képest kevesebb műtrágya és öntözővíz felhasználása. Ugyanakkor a talaj élő rendszer, amely mind a tápanyag, mind a víz körforgásában és a káros hatások semlegesítésében is rendkívül fontos szerepet játszik, valamint egészséges életközösségével támogatni tudja a növények megfelelő fejlődését, növényvédelmi funkciókat is ellátva (Füleky [2008] 2011). Ehhez azonban szerves anyagra is szükség van, tehát ha a talajtól teljes ökoszisztéma szolgáltatást várunk, akkor táplálnunk kell a benne lakó élőlényeket, szerves anyagot kell adnunk a rendszerhez, mert a műtrágyák csupán a növények tápanyagszükségletét hivatottak kielégíteni, kimarad a körforgásból egy rendkívül fontos lépés, a talajélet.

Várallyay György és Láng István (2009) hívták fel a figyelmet a talajra mint hatalmas potenciális természetes víztározóra, amely képes a klímaváltozás hatásait tompítani, mérsékelni, de éppúgy képes a szélsőséges helyzetek felnagyítására, súlyosbítására is. Emiatt nőtt meg a talaj vízgazdálkodásának, anyagforgalmának, illetve ezek szabályozásának jelentősége. A klímapolitika és ezen belül az alkalmazkodási stratégia szempontjából elsősorban a talajok vízháztartási tulajdonságai a legfontosabbak, mert a talaj hazánk legnagyobb kapacitású, természetes víztározója³⁶. A lehulló csapadék több mint fele egyszerre „beleférne a talajba”.

36 A hazánk területére hulló (átlagosan 550-600 mm) évi csapadék mennyisége 50-55 km³/év; a talaj felső egyméteres rétege mintegy 30-35 km³/év víz befogadására és 25-30 km³/év víz raktározására képes. Ennek mintegy 55-60%-a a növényzet számára nem hozzáférhető „holtvíz”, 40-45%-a pedig „hasznosítható víz”.

Az imént felsorolt érvek miatt tilos a talaj nélküli termesztés alkalmazása az ökológiai gazdálkodásban³⁷: „a hidroponikus művelés, amelynek során a növények gyökere oldott ásványi és tápanyagokat tartalmazó semleges tápközegben fejlődik, nem engedhető meg”. 2022. január 1-től az ökológiai gazdálkodást szabályozó új rendelet³⁸ hatályba lépésétől már az sem megengedett, hogy ugyan talajban, de természetű edényben, pl. cserépben, konténerben termessze az öko gazda a növényeit, mert a „vízben természetes módon termesztett növények kivételével – az altalajjal és az alapközettel kapcsolatban álló élő talajban vagy az ökológiai termelésben engedélyezett anyagokkal és termékekkel kevert vagy termékennyé tett élő talajban kell termesztetni”. Mindezek – a műtrágyahasználat és a talaj nélküli termesztés – miatt a vizsgált TЭСZ-ben zajló termelést nem lehet minősített biotermékek előállítására használni még akkor sem, ha a szintetikus növényvédőszerket a biológiai növényvédelem segítségével akár teljesen el is lehetne hagyni. Így az öko termékekért kapható felár nem érvényesíthető.

Ezzel együtt az erőforrások intenzív használatán túl a TЭСZ-ben zajló munka rendkívül tudásintenzív is, amit az egyes tagok önálló innovatív megoldásain túl a jól működő szaktanácsadói hálózat, a szakmai bemutatók, tanulmányutak segítségével működő továbbképzési rendszer, a fejlett külföldi technológiák importja és a több évtizedes múltra visszatekintő szakmai kapcsolati háló is támogat (K6, K7).

KONKLÚZIÓ

A rendszerváltást követő gazdasági válságban a korábban téeszbe, ma TЭСZ-be tömörült kisléptékű zöldségtermesztőknek igazítani kellett a stratégiájukat piacaik elvesztéséhez, a kiskereskedelmi szektor átalakulásához (Nagy et al. 2016) és az EU csatlakozást követően az egyre inkább kiéleződő piaci versenyhez. A TЭСZ a globális élelmiszerpiacon versenyez és ebben támaszkodik a helyben elérhető olcsó erőforrásokra. Az üvegházak fűtésére használt fosszilis energiahordozókat az 1971-es olajválságot követően felváltotta a geoter-

37 834/2007 EK, 889/2008 EK

38 2018/848 EU

mikus energia. Ennek azonban a beruházási költsége jóval magasabb, mint a fosszilis energiahordozókkal való fűtésnek. Ennek következtében ehhez a típusú hőenergiához való hozzáférés egyenlőtlenül oszlik meg a TÉSZ tagságában. A családi gazdaságok számára ez a fajta energia nem, vagy csak alacsonyabb minőségben érhető el.

A zöldségtermesztés és eladás költségei egyre inkább a munkavállalókra, a kisléptékű gazdálkodókra és a természeti környezetre hárulnak. A TÉSZ tagjainak költségminimalizáló és természeti volument maximalizáló stratégiájának több megvalósítási módja is van. Egyrészt a TÉSZ csomagolóüzemében és a zöldségtermesztőknél főként olyan munkavállalókat foglalkoztatnak, akiknek nemüknél, koruknál és etnicitásuknál fogva kiszolgáltatottabb a munkaerőpiaci pozíciójuk (kisgyermekes és nyugdíjas nők, roma nők és férfiak). Másrészt mivel az intenzifikált növénytermesztéshez szükséges technológia nem fizethető meg a kisléptékű zöldségtermesztők számára, ezért maguk állítják elő a termesztéshez szükséges berendezéseket. Ezen felül a piaci integráció egyre inkább arra tolja a TÉSZ-t és annak tagjait, hogy növeljék a növénytermesztés hatékonyságát. Ennek eredményeképpen a zöldségtermesztők áttértek a talajos termesztésről a kőzetgyapot és kókuszrost termesztőközegen történő termesztésre. Ennek környezeti terhelése jóval magasabb (előállítás, szállítás, lebomlás), mint a talajos termesztésé, azonban jelentősebb hozamokat lehet elérni vele. Ugyanakkor, a piaci integráció dilemmáin túl a környezeti tényezők, mint a klímaváltozás és az invazív fajok megjelenése növelik a kisléptékű zöldségtermesztők termelési költségeit és megélhetési nehézségeit.

A modern mezőgazdasági rendszerek úgy válhattak csak ilyen nagy mértékben produktívvá, hogy közben nagyban függenek a külső inputoktól, a természetet mint külsődleges tényezőt (Moore [2014] 2019: 23) értelmezik. Egyre nő azon kutatók, gazdák és egyéb szereplők száma, akik aggódnak ezeknek a nagymértékben külső inputoktól függő és ökológiai szempontból mérhetetlenül leegyszerűsített élelemtermelési rendszereknek a hosszú távú fenntarthatósága miatt. Kérdéseket vet fel a modern mezőgazdaság meg nem újuló erőforrásoktól, műtrágyáktól és szintetikus növényvédő szerektől való egyre növekvő függősége, a biológiai sokféleség csökkenése, az erózió miatti termőterület-vesztés is (Altieri 1999). A mezőgazdaság klímaváltozásra

való felkészülése tehát nemcsak a lakosság ételkészítés-ellátásának biztonságát, eladható termésfelesleg előállítását, az exportot, hanem a mezőgazdaságban hasznosuló természeti erőforrások fenntartható „újratermelését” is kell hogy szolgálja (Láng et al. 2006). Az is elgondolkodtató probléma, hogy beletartozik-e a lakosság ételkészítés-biztonságának körébe a melegigényes zöldségek téli időszakban történő termesztése és elérhetőségének biztosítása vagy megfelelő szemléletformálással inkább a fogyasztói igények átalakulását kellene megcéloznunk. A természetberendezések így sem maradnának kihasználatlanok télen sem, hiszen fűtés nélkül vagy hidegebb időszakokban minimális fűtéssel hidegtűrő zöldségek teremhetnének bennük, diverzifikálva ezzel a fóliasátor vetésforgóját is, csökkentve a növényvédelmi problémákat és a talaj nélküli termesztés szükségességét.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Altieri, Miguel A. (1994): *Biodiversity and Pest Management in Agroecosystems*. Haworth Press, New York, 185 pp
- Altieri, Miguel A. (1999): The ecological role of biodiversity in agroecosystems. In: *Agriculture, Ecosystems and Environment* 74. 19–31
- Balázs Bálint (2020): Ételmiszer-önrendelkezés, In: *Fordulat* (27) Interneten: http://fordulat.net/?q=Balazs_Elelmiszer-onrendelkezes
- Baranyai Zsolt – Szabó G. Gábor (2017): A termelői szövetkezés-együttműködés gazdasági-társadalmi feltételei és akadályai a magyar mezőgazdaságban – az nkfi alap (otka) k105730. sz. kutatási téma legfőbb empirikus eredményei és következtetései In: *A szövetkezés-együttműködés gazdasági és társadalmi akadályai, makro- és mikrogazdasági feltételei, valamint fejlesztési lehetőségei a magyar ételmiszer-gazdaságban*. Szerk: Szabó G. Gábor. – Baranyai Zsolt 361 p. (ISBN 978-615-5666-16-2), pp. 15-64. Agroinform, Budapest
- Barrett, G.E. – Alexander, P.D. – Robinson, J.S. – Bragg, N.C. (2016): Achieving environmentally sustainable growing media for soilless plant cultivation systems – A review. In: *Scientia Horticulturae* 212 (2016) 220–234
- Bigler, Franz (2008): Use and registration of macroorganisms for biological crop protection. In: *Bulletin OEPP/EPPO Bulletin* 27, 95-102
- Boyd, William – Prudham, Scott – Schurman, Rachel (2001): Industrial Dynamics and the Problem of Nature. In: *Society & Natural Resources*, Vol. 14., No. 7.: 555–570.

- Bussell, W.T. – Mckennie, Stephen (2004): Rockwool in horticulture, and its importance and sustainable use in New Zealand, In: *New Zealand Journal of Crop and Horticultural Science*, 32:1, 29-37
- Cara, Rodríguez G. – Rivera Menéndez, José. (1998): Residuos en la agricultura intensiva. El caso de Almería. In: *Encuentro medioambiental Almeriense: En busca de soluciones*. Almería, Spain. March 7- 8. 128-132.
- Caruso, G. – Cozzolino, E. – Cuciniello, A. – Maiello, R. – Cenvinzo, V. – Giordano, M. – De Pascale, S. – Roupheal, Y. (2020): Yield and quality of greenhouse organic pepper as affected by shading net in Mediterranean area. In: *Acta Hort.* 1268, 335-340
- Costa, Miguel J. – Ortu, Maria F. – Chaves, Manuela M. (2007): Deficit Irrigation as a Strategy to Save Water: Physiology and Potential Application to Horticulture. In: *Journal of Integrative Plant Biology*, 49 (10): 1421-1434 <http://dx.doi.org/10.1111/j.1672-9072.2007.00556.x>
- Czimer Gyula (2004): Weed infestation of agricultural areas. In: *Pollution Processes*. Szerk: Láng István, pp. 163-177. Akaprint Publishers, Budapest
- Csikai M. – Takács E. – Kruzslíc P. – Kovács L. – Nagy Z. (szerk.) (2010): Ötven év tükrében. Fotók – dokumentumok – adatok a szentesi Árpád Agrár Zrt. öt évtizedéből. In: *Ünnepi Kiadvány, Szentes: Árpád Agrár Zrt.*
- Darvas Béla – Székács András (szerk) (2010): *Mezőgazdasági ökotoxikológia*. pp. 382. L'Harmattan kiadó
- Diara, C. – Incrocci, L. – Pardossi, A. – Minuto, A. (2012): Reusing Greenhouse Growing Media In: *Proc. XXVIIIth IHC – IS on Greenhouse 2010 and Soilless Cultivation* Szerk.: Castilla, Nicolas. *Acta Hort.* 927, ISHS 2012. 793-800.
- Dudás Gyula (2009): *A termelői értékesítő szervezetek (TÉSZ) lehetőségei a zöldség-gyümölcs termelők koordinálásában a ZÖLD-TERMÉK szövetkezet példáján keresztül*. Szent István Egyetem Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő. Doktori (PhD) értekezés, p. 189.
- Dudás Gyula – Juhász Anikó (2013): A magyarországi TÉSZ-ek gazdasági szerepének vizsgálata számviteli megközelítés alapján. In: *Gazdálkodás*, 57(3), pp. 282-292.
- Erdei Ferenc (1942): *Magyar tanyák*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1976 (hasonmás kiadás).
- Erdei Ferenc (1971): *Város és vidéke*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1977 (hasonmás kiadás).
- Erdész Ferencné – Kristóf Lászlóné (2005): A zöldségtermelés és az időjárás. In: *Agro-21 füzetek* 42. sz 101-108.
- Fekete G. – Tuba Z. (2006): *Természetes életközösségek, populációk tűrőképessége, illetve válaszáda klímaváltozás esetén. Szakértői jelentés a VAHAVA projekthez*

- Fülek György (szerk) ([2008] 2011): *Talajvédelem, talajtan*. Veszprém Pannon Egyetem Környezetmérnöki Intézet. HEFOP 3.3.1-P-2004-0900152/1.0 téma keretében. Interneten: <https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/75/46/dd/1/03-Talajtan-talajvedelem.pdf>
- Fodor Zoltán (2013): *Zöldség-gyümölcs TÉSZ-ek helyzete Magyarországon*. Agro-fórum, Interneten: https://www.farmit.hu/sites/default/files/documents/agroforum/FodorZ_2013jan_gyumi.pdf (Letöltés ideje: 2021.05.15.)
- Grasselly, D. – Hamm, F. – Quaranta, G. – Vitrou, J. (2009): Carbon footprint of coconut fibre (coir) substrates. In: *Infos-Ctifl* No.249 pp.55-59
- Hamar Anna (2016a): A TÉSZ-ek és a be nem teljesült várakozások In: *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Szerk: Kovács Katalin Argumentum Kiadó, pp. 112-128.
- Hamar Anna (2016b): Idénymunka a zöldség-gyümölcs ágazatban In: *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Szerk: Kovács Katalin Argumentum Kiadó, pp. 93-111. Interneten: http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1280/1/hamar_idenymunka_2016.pdf
- Han, Clara (2018): Precarity, Precariousness, and Vulnerability In: *Annual Review of Anthropology* 47(1), pp. 331-343.
- Hoyk E. – Hüvely A. – Pető J. – Farkas J.Zs. – Pölös E. – Vecseri Cs. (2014): A Duna-Tisza közének aktuális környezetgazdálkodási problémái. In: *GRADUS*, 1 (1). pp. 195-206. ISSN 2064-8014 Interneten: <http://real.mtak.hu/111217/>
- Ingwell, L.L. – Thompson, S.L. – Kaplan, I. – Foster, R.E. (2017): High tunnels: protection for rather than from insect pests? In: *Pest Management Science*; 73: 2439-2446
- Jenser Gábor (1995): The role of the Thysanoptera species in the spread of tomato spotted wilt tospovirus. In: *Növényvédelem* 31(11), 541-545.
- Jolánkai Márton (2010): Agriculture, soil management and climate change. In: *Climate Change and Hungary: Mitigating the Hazard and Preparing for the Impacts – The VAHAVA Report*. Szerk: Faragó Tibor – Láng István – Csete László HAS, Budapest, 38-45.
- Jolánkai M. – Tarnawa Á. – Kassai K. – Nyárai H.F. – Szentpétery Zs. (2012): Climatic aspects of agri-environmental pollution. In: *Acta Phytopathologica et Entomologica Hungarica* 47 (2), 181-189.
- Juhász Pál (1984). *A Kerekes családról*. Budapest, Kézirat, pp. 8.
- Juhász Pál (2011): *A piacgazdaság intézményei és kultúrája*. Jelenkutató Alapítvány pp. 276
- Katona Imre (1961): *Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában*. Agrártörténeti Szemle.
- Kispál-Vitai Zsuzsanna (2011): Könyvismertető: Szabó G. Gábor (2011): *Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban*. Gondolatok az ún. előmozdító típusú

- szövetkezés gazdasági lényegéről és integrációs jelentőségéről. In: *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf., 2011. November, 994–996.
- Kovács Imre (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. In: *Argumentum* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) Budapest. Interneten: <http://mek.niif.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Kovács Katalin – Mihály Melinda – Rácz Katalin – Velkey Gábor (2019): May a Production Organisation prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary: RELOCAL Deliverable 6.2 Joensuu: University of Eastern Finland, Contributions from: Dombi Péter, † Hamar Anna, Tagai Gergely In: *RELOCAL Case Study* N°15/33. Final version, 1-42. , 42 p.
- Láng István – Jolánkai Márton – Kőmíves Tamás (szerk) (2004): *Pollution Processes in Agri-environment. A New Approach*. Akaprint Publishers, Budapest.
- Láng István – Csete László – Jolánkai Mmárton (szerk) (2006): *Felkészülés a globális klímaváltozás várható hazai hatásaira, VAHAVA jelentés*, Budapest
- Láng I. – Csete L. – Faragó T. – Jolánkai M. – Mika G. (2009): Increasing preparedness for climate change in Hungary. In: *Climate Sense*. WMO, Tudor Rose, Leicester. 83–86.
- Lakatos M. – Bihari Z. – Hoffmann L. – Izsák B. – Kircsi A. – Szentimrey T. (2018. február 20.): Éghajlatváltozás: megfigyelt változások, Magyarország. Interneten: https://www.met.hu/eghajlat/eghajlatvaltozas/megfigyelt_valtozasok/Magyarország/ (Letöltve: 2021. március 18.)
- Ledó Ferenc – Nagypéter Sándor (2019): *Délalföldi kertészek szövetkezete 2002-2018*. Szentes: DélKerTÉSZ.
- Meijaard, E. – Abrams, J. – Juffe-Bignoli, D. – Voigt, M. – Sheil, D. (2020): *Cocunut Oil, Conservation and the Conscientious Consumer*. Interneten: <https://ssrn.com/abstract=3575129> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3575129>
- Moore, Jason W. ([2014] 2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát (Eredeti: Moore, Jason W. (2014): *The End of Cheap Nature or: How I Learned to Stop Worrying about “the” Environment and Love the Crisis of Capitalism*. In: *Structures of the World Political Economy and the Future of Global Conflict and Cooperation*. Szerk.: Suter, Christian – Chase-Dunn, Christopher LIT.) Fordította: Tillmann Ármin, Az eredetivel egybevetette: Sidó Zoltán In: *Fordulat* 25. 2019/(1) pp. 17-52.
- Morse, Stephen – Buhler, William. (1997): IPM in developing countries: the danger of an ideal. In: *Integrated Pest Management Reviews* 2, 175–185
- Nagy Erika – Nagy Gábor – Dudás Gábor (2016): The uneven transformation of consumption spaces and the rise of new marginalities in Hungary, In: *Regional Statistics* 6:(2) pp. 149-172.

- Nagy János – Nagy Orsolya (2018): Fenntartható agrárgazdálkodás a klímaváltozás tükrében. In: *Magyar Tudomány* 179. 9, 1327–1335
- Nagy János (2005): A mezőgazdasági földhasználat, a szántóföldi növénytermelés és a vízgazdálkodás. „Agro-21” füzetek 41, 2005. 38–46.
- Patel, Raj – Moore, Jason W. (2018): *A History of the World in Seven Cheap Things, A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*, Verso, London.
- Peshin, Rajinder – Dhawan, Ashok K. (szerk) (2009): *Integrated Pest Management: Innovation-Development Process*. Springer Science+Business Media B. V. 13.
- Raviv, M. – Wallach, R. – Silber, A. – Bar-Tal, A. (2002): Substrates and their analysis. In: *Hydroponic Production of Vegetables and Ornamentals*. Szerk: Savvas, D. – Passam, H. Embryo Publications, Greece, pp. 25–102.
- Ripka Géza (2010): An overview of the alien arthropod pest species in Hungary (I). In: *Növényvédelem* 46(2), 45–58
- Ripper, W. – Greenslade, R. – Lickerish, L. (1949): Combined Chemical and Biological Control of Insects by Means of a Systemic Insecticide. In: *Nature* 163, 787–789
- Romány Pál (1996): A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In: *Magyarország agrártörténete*. Szerk: Für Lajos – Orosz István – Romány Pál Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Schmielewski, Gerald (2008): The role of peat in assuring the quality of growing media. In: *Mires and Peat* 3, 8
- Scully, Ben (2016): Precarity North and South: A Southern Critique of Guy Standing In: *Global Labour Journal* 7(2) pp. 160–173.
- Stenberg, Jonathan A (2017): A Conceptual Framework for Integrated Pest Management. In: *Trends in Plant Science*, Vol. 22, No. 9. 759–769.
- Surányi Béla (2015): A hazai növénytermesztési politika egy évszázada (1986–1989) In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV*, 421–443.
- Swift, M.J. – Anderson, John M. (1993): Biodiversity and ecosystem function in agricultural systems. In: *Biodiversity and ecosystem function*. Szerk: Mooney, Harold A. – Schulze, Ernst-Detlef Springer, Berlin, pp. 15–41.
- Szalay K. – Keller B. – Rák R. – Péterfalvi N. – Kovács L. – Souček, J. – Sillinger F. – Jung A. (2020): Artificial solar radiation protection of raspberry plantation. In: *Progress in Agricultural Engineering Sciences* Vol. 16:S1. 141–150.
- Szabó G. Gábor (2011): *Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban: Gondolatok az ún. előmozdító típusú szövetkezés gazdasági lényegéről és integrációs jelentőségéről*. Budapest Agroinform Kiadó, p. 255.
- Szabó G. Gábor – Juhász Anikó (2015): Comparative case studies of trust and governance issues in the Hungarian fruit and vegetable sector. In: *Ekono-*

- mika i *Organizacja Przedsiębiorstwa /Economics and Organization of Enterprise* 66 (1) (780), pp. 109-119
- Szépe András (2012): Prekariátus – Miért pont most és miért pont itt? In: *Fordulat* 19(3). 2012/3 pp. 11-27.
- Szűcs Diána (2017): Magyarország mezőgazdaságának történelmi áttekintése In: *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században* Budapest Interneten: http://kgk.uni-obuda.hu/sites/default/files/40_SzucsDiana.pdf
- Tamási Mihály (1986): A kezdettől a KZR-ig. In: *Tolna megyei Népművelés*. (36), 153-179.
- Tonkó Csilla Mária – Pátzay György (2012): A geotermális fluidumok energetikai hasznosítása során felmerülő problémák. In: *Ipari Ökológia* 2012., 1. évfolyam 1. szám pp. 5-20.
- Tömpe Anna (2014): Termesztöközeg-választék. In: *Magyar Mezőgazdaság* 2014/21. Interneten: <https://magyarmezogazdasag.hu/2014/05/22/termesztokozeg-valasztek>
- Tuba Zoltán – Bakonyi Gábor – Singh Mahesh Kumar (2004): Impacts on biodiversity. In: *Pollution Processes*. Szerk: Láng István Akaprint Publishers, Budapest, pp. 235-254.
- Van Os, Erik A (1999): Closed soilless growing systems: A sustainable solution for Dutch greenhouse horticulture. In: *Water Science and Technology*. Volume 39, Issue 5, Pages 105-112
- Várallyay György – Láng István (2009): A hazai környezetállapot vizsgálata, különös tekintettel a klímaváltozásra. In: *Bertelsmann Stiftung: Strategies for Combating Right-Wing Extremism in Europe*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation, 281-302.
- Velkey Gábor (2019a): A szentesi zöldségkertészet társadalomtörténeti háttere In: *Kitekintés – Perspective: Revista de Stiinta si Cultura* 21 : 22 pp. 64-72. , 9 p. (2019)
- Velkey Gábor (2019b): Környezet- és természetvédelmi dilemmák a szentesi energetikai célú termálvíz-hasznosítás példáján In: *A környezet és a határok kutatója : Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából* Szerk: Gál Zoltán – Ricz András Szabadka, Szerbia: Regionális Tudományi Társaság (2019) 380 p. pp. 67-82. , 16 p.
- Vétek Gábor – Korányi Dávid (2017): Severe damage to vegetables by the invasive brown marmorated stink bug, *Halyomorpha halys* (Hemiptera: Pentatomidae), in Hungary. In: *Periodicum Biologorum* Vol. 119, No 2, 131-135.
- Walker, Gregory P. – Nault, Lowell R. – Simonet, Donald E. (1984): Natural mortality factors acting on potato aphid (*Macrosiphum euphorbiae*) po-

pulations in processing-tomato fields in Ohio. In: *Environmental Entomology* 13:724–732.

WWF (2010): *World Wildlife Fund (WWF) – Danube-Carpathian Programme*. In-
terneten: http://www.icpdr.org/icpdr-pages/dw1003_p_14.htm#fagfre.

HIVATKOZOTT INTERJÚK

- K6 – TÉSZ-tag, növényvédelmi tanácsadó, interjú ideje: 2019. január.
- K7 – TÉSZ-tag, növényvédelmi tanácsadó, fűtött fóliában növénytermesztő, interjú ideje: 2018. december, interjú hossza: 40 perc.
- K9 – csoportos interjú a TÉSZ csomagolóüzemének két középvezető (csoport-
vezető) munkatársával, interjú ideje: 2019. január.
- P1 – termelő, korábbi TÉSZ-tag, saját termálkúttal és nagyobb területű fűtött
üvegházzal rendelkezik. Interjú ideje: 2019. augusztus.
- P4 – termelő, TÉSZ-tag, kisebb területen gazdálkodik termálvízzel fűtött
fóliában, másodlagos vizet használ fel a fűtéshez. Interjú ideje: 2019.
január. Interjú hossza: 1:35:00.
- P5 – termelő, a TÉSZ külső tagja. Fűtetlen fóliában gazdálkodik, káposztát
termel. Interjú ideje: 2019. január. Interjú hossza: 1:20:00.
- P6 – termelő, TÉSZ-tag. Fűtetlen fóliában és szabadföldön paprika- (95%) és
kínai kel (5%) termesztés, Interjú ideje: 2019 január. Interjú hossza:
1:50:00.
- P7 – csoportos interjú egy családi gazdaság termelőivel. A gazdaság a TÉSZ
elsődleges földrajzi területén (Szentes és környéke) kívül esik. Interjú
hossza: 2:20:00.
- P8 – termelő, TÉSZ-tag. Interjú ideje: 2019. január.
- P9 – termelő, külső TÉSZ-tag, Interjú ideje: 2019. január.
- P11 – termelő, TÉSZ-tag. Interjú ideje: 2019. január.
- P14 – termelő, TÉSZ-tag. Interjú ideje: 2019. január.
- P18 – termelő, TÉSZ-tag. Fűtött fóliában, másodlagos víz felhasználásával
gazdálkodik. Interjú ideje: 2019. február.

Balázs Bálint, Balogh Lili és Réthy Katalin

MERRE TOVÁBB, AGROÖKOLÓGIA?

AZ AGROÖKOLÓGIA MAGYARORSZÁGI HELYZETE, SZEREPLŐI ÉS A FEJLŐDÉSI IRÁNYAI

Az agroökológia eleinte interdiszciplináris tudományos megközelítése fokozatosan nyitott a fenntartható mezőgazdasági gyakorlatok, a hagyományos, helyi ökológiai tudás, a vetőmag- és élelem-önrendelkezésért küzdő nemzetközi parasztmozgalmak és civil szervezetek politikai törekvései felé. A 2010-es évektől kezdve egyre erőteljesebben megjelennek és formálják az agroökológia célkitűzéseit a társadalmi mozgalmak. Ezek között például az élelmiszeri rendszert az élelem-önrendelkezés elve mentén átalakítani keresők, az agroökológia szemléletét zászlójukra tűző civil szervezetek, a FAO agroökológiai szimpóziumai, a gazdálkodókat a fogyasztókkal közvetlen kapcsolatba hozó társadalmi mozgalmak, a nemzetközi parasztmozgalmak és a globalizált élelmiszerpiacok társadalmi igazságtalanságát és ökológiai fenntarthatatlanságát kritizáló aktivisták érvei is. Ugyanakkor elindul az agroökológia (át)értelmezése az iparszerű mezőgazdaság szereplői körében is, valamint új lendületet kap az élelmiszer rendszer átalakítását célként kijelölő szakpolitikában is, mint támogatásra érdemes gyakorlat. Az ember és természet viszonyának újrafogalmazásához mindezen tudásrendszerek együttes figyelembevételére volna szükség, sokkal markánsabb helyet biztosítva az ősi, népi, helyi és hagyományos ökológiai tudásnak, vagyis mindazon gazdálkodási elvek és gyakorlatok összességének, melyek éppoly irányadók lehetnek a túléléshez, mint a tudományos tudásunk. A nemzetközi szintéren az agroökológia körül érzékelhetően kiélezett ellentétekkel, kibékíthetetlen álláspontokkal, a fogalom kisajátítására irányuló törekvésekkel lehet találkozni. Magyarországon mindeközben évtizedek óta rendületlenül esik szét az a kutatási-fejlesztési és oktatási alapinfrastruktúra, illetve azok a politikák és támogatási rendszerek, amelyek élelmiszerrendszerünk, s benne a mezőgazdaság és élelmiszer-elosztás, agroökológiai átalakulását leginkább megalapozhatnák. Kutatásunk az agroökológia hazai értelmzéseit és gyakorlati megvalósulását tekintette át, amely az élelmiszer-termelés piacos gyakorlatában kétségtelenül egy résziaci terület, ráadásul a versenyképtelenség téveszméje is körbelegi. A cikk az agroökológiai fordulat feltételeit és egy országos hálózat megalapozásának lehetőségeit veszi számba. Távlati célunk egy országos

lefedettségű agroökológiai tudáshálózat megalapozása és az agroökológiai átmenet felé vezető közös fellépés segítése.

BEVEZETŐ

Magyarországon az alternatív és környezetbarát mezőgazdasággal és élelmiszerrel foglalkozó szereplők jellemzően politikai nyomás és finanszírozási nehézségek közepette működnek. Amint egyre szélesebb körben válik használatossá, paradox módon, maga az agroökológia kifejezés is egyre több félreértésre ad okot, mivel nem létezik általánosan elfogadott definíciója. Ellentmondó, olykor homályos jelentésekkel használják a civil szféra, a tudomány és a szakpolitika képviselői. Az agroökológia a legszűkebb értelemben a mezőgazdasági termelés alá vont területeken kialakult ökoszisztémákkal foglalkozó tudomány. Az agroökológia hazai kibontakozásának, kiemelkedő személyiségeinek, a tudományos megalapozást végző intézményeinek teljességre törekvő átfogó értékelése várat még magára (lásd például Markó 2015, Székács et al. 2020, Darvas – Székács 2021). Ugyanakkor evidenciaként hat a felismerés, hogy az agroökológia leíró tudományának nem lesz elég pusztán a természettudományos tudásra támaszkodnia. A környezetbarát gazdálkodást kereső agroökológiának a gazdálkodók által felhalmozott helyi ökológiai, tájhasználati, élelemtermelési és fogyasztási tudást is alapelemének kellene tekinteni. Ez a felismerés megjelenik az 1992-es Biológiai Sokféleség Egyezményben, majd az ENSZ Biodiverzitás és Ökoszisztéma Szolgáltatás Kormányközi Platformja (IPBES – Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services) által közzétett jelentésekben is (IPBES 2019). Az agroökológia önálló diszciplínában kimunkált, jobbra leíró fogalmából normatív tartalommal telítődve a szakpolitikai döntéshozatal célkitűzése, és a rendszerkritikus civil szféra szereplőinek elvi álláspontja, társadalmi mozgalmak küzdelmeinek alapvetése, nemzetközi parasztmozgalmak hegémóniaellenes törekvése lett. Jelenleg az agroökológia az európai szakpolitikában éppenséggel a legmagasabb helyre került: az európai Közös Agrárpolitika, a Zöld Megállapodás, és annak két fő motorja, a 'Biodiverzitás stratégia' és a 'Termőföldtől az asztalig stratégia' (*Farm to Fork Strategy*) meghatározó elemévé vált (Európai Bizottság 2020). Az agroökológia

rendszerkritikus értelmezését képviselő társadalmi mozgalmak nemcsak az élelmiszer rendszer átalakítását jelölik célként hanem azt a teljes hatalmi (gazdasági és társadalmi) átalakulás szükségességével kötik össze. Ugyanakkor az iparszerű mezőgazdaságot képviselő üzleti szereplők számára az agroökológia egy jól szlogenizálható, a versenyképesség növelésére felhasználható, befektetési irány. Az agrokemizálás nagyvállalatainak 1967-ben létrejött nemzetközi szervezete, a CropLife már előállt a saját kereskedelmi érdekeit tükröző agroökológia definícióval, miszerint az agroökológia az értéklánc hatékonyságát célozza és a gazdálkodásban a géntechnológiával módosított növények használatát jelenti. Az állami szereplők nem ritkán éppen a legerősebb érdekérvényesítőt kiszolgálva, álláspontját megalapozva szállnak ringbe.

Az agroökológia értelmezései körüli csatározások valódi tétje, hogy a helyi ökológiai tudás végre helyet kap-e elvi alapelemként, vagy megmarad a kisgazdaságok mezőgazdasági gyakorlatai és a civil mozgalmak követelései szintjén. Politikai és gazdasági értelemben a tét az, hogy az agroökológia gyakorlatát megvalósító családi gazdálkodók, a helyi ökológiai tudás birtokosainak jut-e majd hely az Európai Zöld Megállapodás (Európai Bizottság 2020) agroökológiai célkitűzései körül. Sikerül-e érdeket érvényesíteni és valós segítséget nyújtani a jelenlegi élelmezési rendszer zsákutcájából kivezető, alternatív, környezetbarát mezőgazdasági gyakorlatoknak, vagy marad a döntési hatalom a növényvédőszergyártók kezében. Valós segítséget kapnak-e a szakpolitikai ösztönzők által az agroökológiai mezőgazdálkodás és növényvédelem stratégiai döntéseit meghozó termelők, illetve az agroökológia termékeit többletfizetéssel elismerő fogyasztók.

Miért növekedtek meg az agroökológia értelmezései körüli tétetek? A Zöld Forradalom¹ kezdete óta a globális mezőgazdasági termelés megduplázódott, és iparszerű gyakorlata jószerivel egyeduralkodóvá vált az élelmiszer-termelésben (Darvas 2008, Grassini et al. 2013). A hozamokért folyó versenyfutásban a globális élelmezési rendszer láthatatlanná teszi a természetierőforrás-áramlásokat, így a gazdasági

1 A zöld forradalom 1950 és 1985 között bekövetkezett iparszerű mezőgazdasági átalakulás volt, amely a gabonanövények termelésének növelését magas hozamú nemesített fajták bevezetésével, gépesített, energiaintenzív talajműveléssel, növényvédőszerrel, műtrágyák és öntözési technikák használatával érte el.

szereplők és a fogyasztók nem is szembesülnek a környezeti, társadalmi és gazdasági károkkal, a biodiverzitás-csökkenés vagy a klímaváltozás hatásaival, a mezőgazdaságban dolgozó emberek kizsákmányolásával és kitettséggel sem (Pascual et al. 2017, TEEB 2018, IPES-Food 2016). A termelési, feldolgozási és értékesítési oldalak jelentős mértékben függnak a nem megújuló erőforrásoktól, és egyre nagyobb mértékű intenzifikáció és koncentráció jellemzi őket, mindezzel pedig számos tovagúrrúzó és rejtve maradó környezeti és társadalmi problémát generálnak (Wibbelman et al. 2013). A biodiverzitás csökkenése, a talaj, a víz és az ökoszisztémák degradációja jelentős kihívásokat támaszt az emberiség számára; a vidéki területek elnéptelenedése, a táplálkozással kapcsolatos egészségügyi problémák, valamint a minőségi és tápláló élelemhez való hozzáférés akadályozottsága egyaránt indokolják, hogy drasztikus változások induljanak az élelem-előállítás, -elosztás és -fogyasztás területein (IPES-Food 2016, Wezel et al. 2018a). Az agroökológia az egyik legfontosabb eszköze lehet az élelmiszerrendszerek környezeti, társadalmi és gazdasági átalakulásának. Ez ideális esetben az élelmiszer-termelés olyan állapotát eredményezi, ahol a közösségek igényei és az ökoszisztéma integritása kiegyensúlyozottak. Az agroökológiai átmenet hosszú távú, alapvető változást jelentene a mezőgazdasági és táji sokszínűség fokozása, a mezőgazdasági megélhetés és az egészséges, minőségi és tápláló élelmiszerekhez való hozzáférés biztosítása révén (IPES-Food 2016).

AZ AGROÖKOLÓGIA VÁLTOZÓ FOGALMA

Az agroökológiának három egyidejű tipikus értelmezése létezik: tudományos irányzatként, mezőgazdálkodási gyakorlatok összességként, valamint társadalmi mozgalomként egyszerre tekinthetünk rá. Stephen R. Gliessman, a nemzetközi szakirodalomban meghatározó, három kiadásban megjelent, négy nyelvre lefordított agroökológia tankönyv szerzője szerint az agroökológiát a tudományos és a tudományon kívüli tudásformák összehangolása jellemzi (transzdiszciplinaritás); gyakorlati megvalósítása megköveteli az érdekelt széles körének részvételét, és a jelenlegi iparszerű gazdálkodáshoz illesztett élelmiszer-ellátó rendszerekhez képest alternatív infra-

struktúrát képes teremteni (Gliessman 2015). Az agroökológia, mint az agrárterületeken kialakult életközösségek vizsgálatával foglalkozó *önálló tudományág*, az agronómia és az ökológia összekapcsolásával fejlődött ki, a mezőgazdasági rendszerek alkotóelemei és természetes-fizikai környezetük közötti kölcsönhatásokat tanulmányozva (Wezel és Soldat 2009, Markó 2015). Hazai hagyományai egy-egy jelentős tudós személyiség köré épültek ki, számos szaktudományra bontva e területet. Ismert példák a természetett növényeink állat-társulásainak vizsgálatával foglalkozó agrozoocönológiai kutatások, amelyek a biológiai növényvédelem megalapozásában jártak sikerrel, és ide tartoznak az egykori Szent István Egyetemen a környezetgazdász képzésben, Ángyán József és a Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet égisze alatt, illetve a Magyar Ökotoxikológiai Társaság keretében végzett alap- és alkalmazott kutatások. Az agroökológia mint jellegzetes *mezőgazdasági gyakorlat* a hagyományos gazdálkodási, tájhasználati ismeretekből és a helyi ökológiai tudásból, utóparaszti hagyományokból táplálkozva keres jövőképes és innovatív gyakorlati megoldásokat. A teljes agrár-élelmiszergazdaságnak csekély, de eleven alkotóeleme, ahol újraírják ember és természet viszonyát. Részben életmódbeli, részben mozgalmi gyakorlat ez, amelyet jelenleg akként érhetünk tetten, hogy világszerte megy ki a divatból. Az agroökológiát zászlajára tűző *civil mozgalom* éppen ennek a gyakorlatnak a felértékelődését szeretné elérni: kifejezetten a családi és kis gazdálkodók, vidéki közösségek és életlehetőségek védelmét, a helyi és rövid ellátási láncok fejlesztését, a termőföldhöz, vizekhez és a tájfajta vetőmagokhoz való igazságos hozzáférést kéri számon a szakpolitikán, s az élelmiszer-önrendelkezés jogát szeretné elősegíteni az iparszerű mezőgazdálkodás dominanciájával szemben (Balázs 2020).

Az alábbiakban bemutatott agroökológiai térképzes, amely számos előképből táplálkozik (lásd például Wezel et al. 2018b, Migliorini et al. 2018 és 2020, Milgroom et al. 2019), áttekintést ad az agroökológia jelenlegi helyzetéről Magyarországon; bemutatja az agroökológiával kapcsolatos kezdeményezéseket; a hazai szereplők körében kialakult értelmezéseket; végül feltárja a Magyarországi Agroökológia Hálózat kezdeti tevékenységeit.

AZ AGROÖKOLÓGIA ÉRTELMEZÉSEI MAGYARORSZÁGON

Az agroökológia kifejezés Magyarországon a közbeszédben kevésbé ismert, használatában pedig számos eltérő értelmezéssel bír. Mint leíró fogalmat, az agrár-ökoszisztémák ökológiájának vizsgálatával foglalkozó tudományág alapozta meg (Várallyay 2005, Godo 2011, Ujj 2016). Az agroökológia interdiszciplináris tudományként indult az agronómia és az ökológia szakterületei mentén, és a természetett növények és a természetes elemek biológiai kölcsönhatásait vizsgálja az agroökoszisztémákban. Hazai képviselői már az 1950-es évek derekán megjelentek, számos növényökológus, entomológus, zoológus hozzájárult, köztük például Balogh János, Szelényi Gusztáv, Jermy Tibor, Nagy Barnabás és Sáringer Gyula (lásd például Markó 2015). Az agroökológia kifejezés alatt elsősorban a kártevők elleni biotikus és szelektív védekezést, az agrár-környezettechnikát, az alkalmazott ökológiát, a környezet-egészségügyet vagy az ökotoxikológiát értik. Utóbb a holisztikus szemléletű ökológiában a hagyományos ökológiai tudás újraértékelését és a mezőgazdasági iparosodás negatív ökológiai következményeinek vizsgálatát is egyre inkább az agroökológia fogalomkörébe tartozónak látják.

Az agroökológia fogalma a rendszerkritikus (civil), és holisztikus szemléletű (társadalomtudományi) meghatározások szerint a teljes agrár-élelmiszerrendszerre kiterjeszhető, és sokféle, eltérő gazdálkodási gyakorlat beletartozik, mint például a hagyományos élelmiszer-rendszerek, a vegyes gazdálkodás, és a modern élelmiszeri rendszerek (Pengue et al. 2018). Az agroökológia ekként kiterjesztett értelmezései társadalmi vetületeket is megjelenítenek, de a nemzetközi szakirodalomban elfogadott, agroökológia definíció nem jelenik meg a magyar nyelvű forrásokban. Áttekintésünk során csupán két ilyen példát találtunk, mindkettőt civil szervezetek információs anyagaiban. A Magyar Természetvédők Szövetsége, a Föld Barátai nemzetközi szervezet magyarországi tagszervezete részletes beszámolót alkotott az agroökológiáról (MTVSZ 2015), amelyben a helyi közösségekre épülő, társadalmilag igazságos, rendszerszintű átalakulás szükségességét hangsúlyozzák: „Úgy véljük, hogy azzal, hogy áttérünk az agroökológiára, újra felfedezzük és megragadjuk a helyi tudást, a hangsúlyt áthelyezzük a helyi szükségletekre, élelmi-

szer-rendszerünk támogatni fogja a helyi gazdaságot és az embereket, hogy használatukkal egy környezetbarátabb és méltányosabb gazdaságot hozunk létre. (...) A Magyar Természetvédők Szövetsége és a Föld Barátai Európa számára az agroökológia magába foglalja azt, hogy a teljes élelmiszerrendszert nézzük, beleértve az élelem megtermelését, elosztását és fogyasztását egyaránt. (...) Fontos, hogy az agroökológia bevonja az aktív állampolgárokat és közösségeket, lehetővé teszi az emberek számára, hogy ők döntsenek arról, milyen élelmet termeljenek, illetve fogyasszanak és a térségük természeti erőforrásaival miképpen gazdálkodjanak.” Az agroökológia nemzetközi civil és szakmai szervezetek által elfogadott fogalmát az elmúlt években a Védegylet Egyesület népszerűsítette a közbeszédben, például a 2020-ban megjelent, az agroökológia 10 alapelvéről szóló kiadványukban (F.Tóth és Réthy 2020, lásd még FAO 2019). Ennek bevezetőjében az alábbi definícióval találkozunk: „Az agroökológia ökológiai fogalmakat és elveket alkalmaz a természeti környezettel jobban együttműködő mezőgazdasági termelés érdekében, miközben társadalmi szempontokat is érvényesítve fenntartható és méltányos élelmezési rendszerek megteremtését célozza meg.” Az agroökológia társadalmi szempontokat is figyelembe vevő értelmezése lényegében ismeretlen Magyarországon, és gyakran homályos értelmezésekkel találkozunk a szakértők részéről is.

Az „Agroecology Development in Eastern Europe” magyar alfejezetében Ujj Apolka az agroökológiát az ökológiai gazdálkodással azonosítja, és szerepét az intenzív mezőgazdaság okozta károk mérséklésében látja (Moudry et al. 2018). Az agroökológia holisztikus, tudományterületeken átívelő irányzatként való értelmezése nem igazán elterjedt Magyarországon. Csupán az agrár-ökoszisztémákon belüli kölcsönhatások vizsgálatával foglalkozó tudományt takarja, amely nem integrált olyan társadalmi és kulturális szempontokat, mint a foglalkoztatás vagy az élelmezésbiztonság (lásd például Wezel et al. 2020, vagy Anderson et al. 2021). Az agroökológia rendszerkritikus értelmezése kifejezetten a gyakorlati megvalósulások vizsgálatából indul ki és számos kiadványban tetten érhető, jellemzően a vidékfejlesztés, a közösségi szintű önellátás, vagy a rövid élelmiszerláncok területén (Czene et al. 2010, Kajner et al. 2013, Kiss et al. 2012, Réthy és Dezsény 2013).

AZ AGROÖKOLÓGIA SZEREPLŐI MAGYARORSZÁGON

Az agroökológia hazai szereplőit a nemzetközi meghatározások alapján a tudomány, gyakorlat és mozgalom csoportosítás alapján vizsgáltuk; azonosításuk és értékelésük kulcsszavas keresés, valamint interjúalanyaink ajánlásai alapján történt.

Az agroökológia *gazdálkodási* gyakorlata a biogazdálkodás, permakultúra, agrárerdészet vagy a biodinamikus és regeneratív gazdálkodás területén érvényesül. Módszerei közé tartozik a vetésforgó alkalmazása, pillangós növények termesztése, helyi növény- és állatfajták használata, talajművelés vagy szántás nélküli gazdálkodás, táj- és környezetgazdálkodás, biológiai védekezés, extenzív legeltetés, az élelemhez és életmódhoz kapcsolódó hagyományok ápolása (pl. szántás állati erővel), önellátó gazdálkodás, alacsony inputú gazdálkodás, talaj szén-dioxid-megkötése, mikroorganizmusok használata és a komposztálás. A mezőgazdaság mellett végzett kiegészítő tevékenységek között találni ökoturizmust (vendégházak, éttermi vagy gasztronómiai szolgáltatások, múzeum), képzést és oktatást (kézművesség, gazdálkodás, önellátás, szociális gazdálkodás, hagyományos kézműves foglalkozások), szemléletformálást (műhelyfoglalkozások, farmlátogatások, helyi múzeum), egészséghez és spiritualitáshoz kapcsolódó programokat (meditációs és vallási programok, természetgyógyászat, állatterápia), részvételi kutatást (gazdálkodási gyakorlatok, fajtavizsgálatok) és részvételi nemesítést.

Az agroökológiai gazdálkodás gyakorlatát Magyarországon az alábbi gazdaságtípusokban azonosítottuk: közösség által támogatott gazdaságok, kisléptékű és családi gazdaságok, extenzív legeltetési rendszerek; szociális célú gazdaságok, hagyományos malmok és pékségek, nagyforgalmú biogazdaságok. Az agroökológiai elvek mentén szervezett, alternatív értékesítési csatornák közül a bevásárló közösségeket, termelői piacokat, webáruházakat érdemes kiemelni. Az agroökológiai gyakorlatokat tanúsítással, tanácsadással és egyéb szolgáltatásokkal segítik egyes vállalkozások, mint például a Biokultúra Egyesület, a Hungária Ökogarancia, valamint privát tanácsadási szolgáltatók.

Annak ellenére, hogy az agroökológiát zászlójukra tűző mozgalmak és érdekképviseleti szervezetek nem igazán elterjedtek Magyarorszá-

gon, a létezők közvetlenül is kapcsolódnak a nemzetközi agroökológiai mozgalmakhoz. A helyi kezdeményezések tevékenysége többnyire városi vagy regionális szintű; az országos szintű tevékenységek főleg más hasonló kezdeményezésekkel való hálózatépítéshez kapcsolódnak. Ide tartoznak a szakmai és érdekérvényesítési hálózatok, helyi közösségi kezdeményezések, szakmai szervezetek, védjegyek és tanúsítások, ökofalvak, önkormányzatok és régiók, múzeumok, helyi gyűjtemények. Az agroökológiához kapcsolódó fókuszpontok például a környezetbarát mezőgazdaság, a természetvédelem, az ökoturizmus, a tudatos fogyasztás, a vidéki hagyományok népszerűsítése vagy a kistermelők érdekérvényesítésének támogatása.

A hazai agrárképzésben agroökológiáról mint C tárgyról lehet beszélni. Jelenleg nincs agroökológiai BSc vagy MSc szintű egyetemi képzés, csak az agroökológia bizonyos témái vannak jelen nyomokban a felsőoktatási képzésben. A nagyobb egyetemek által kínált mezőgazdasági oktatás általában agrármérnöki, kertészmérnöki, ökológiai mezőgazdasággal kapcsolatos tárgyakat, tájgazdálkodást; valamint a mezőgazdasági és vidékfejlesztési, helyi gazdaságfejlesztési és szociológiai modulokat tartalmaz. Tudományterületeken átívelő megközelítést kínál az ELTE Humánökológia MSc. A jelenleg szintén átalakítás alatt álló OKJ (Országos Képzési Jegyzék) az országos szakmai továbbképzési program egy éves képzést biztosít a gazdálkodás/biogazdálkodás és egyéb gazdálkodással kapcsolatos tevékenységek (feldolgozás, menedzsment, marketing stb.) területén.

Az agroökológia tudományterületét érintő oktatásra, elsősorban a korábbi Szent István Egyetemen (ma már Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, MATE) több tanszék munkatársainak közreműködésében került sor. A kutatók és oktatók aktívan részt vesznek nemzetközi agroökológiai projekteken, szociális mezőgazdaság területén zajló kezdeményezésekben és agronómiai kutatásokban az ökológiai mezőgazdaság és az agrár-környezetgazdálkodás területén. A korábbi Szent István Egyetemen több tanszékén foglalkoztak a mezőgazdasági tájgazdálkodás, az extenzív legeltetési rendszerek és a talajökológia kutatásával, a MATE-n 2020-tól Agroökológia és Ökológiai Gazdálkodás néven működik az ökológiai gazdálkodással foglalkozó tanszék. A Magyar Tudományos Akadémia és a Szent István Egyetem közös Agroökológiai Kutatócsoportja az agroökoszisz-

témák rugalmasságát és az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást kutatja, különös tekintettel a talaj- és víztudományra, valamint a térinformatikai térképezésre. Az Ökológiai Mezőgazdasági Kutatóintézetben (ÖMKi) takarmánynövényekkel, fajtakísérletekkel, a gabonafélék, a burgonya és a paradicsom ökológiai termesztésével, valamint szántóföldi növénytermesztéssel kapcsolatos kísérletekben működnek közre gazdálkodók. 2019-ben az ÖMKi egy agroökológiai munkacsoport koordinátora lett a BIOEAST Projektben.

A mezőgazdaság meghatározott területein – például állattenyésztés, növénytermesztés, talajtan, vízgazdálkodás, agrometeorológia, kertészet, szőlészet – számos kutatási szereplő folytat kutatásokat a legkülönbözőbb témakörökben, közülük csak néhány kapcsolódik közvetlenül az agroökológiához. A gabonafélék, zöldségek és alternatív növények nemesítésével foglalkozó intézmények a jelenleg legnagyobb kihívást jelentő éghajlatváltozáshoz, a biotikus és abiotikus stresszhez igazodó nemesítési projekteken dolgoznak. Az agroökológiai átalakulást mint társadalmi jelenséget, viselkedésváltozást vizsgáló közgazdaságtani, szociológiai, vidékfejlesztési és antropológiai megközelítések elsősorban a gazdálkodók ökológiai orientációjával, az élelmiszerrendszerek, a rövid élelmiszer-ellátási láncok, a közösség által támogatott mezőgazdaság, a helyi piacok és a helyi gazdaságfejlesztés témájával foglalkoznak. Számos magánintézmény (civil szervezet vagy vállalkozás) létezik, például az Agrikulti, az AKUT, a Kisközösségi Program, a Kislépték és az ESSRG (Environmental Social Science Research Group – Környezeti Társadalomkutatók), amelyek transzdiszciplináris kutatásokat, részvételi akciókutatást, részvételen alapuló vidékfejlesztést végeznek.

A nem formális felnőttoktatásban megtalálható többnapos képzés az ökológiai, önálló gazdálkodásról, amelyet gazdálkodók, civil szervezetek vagy magánvállalkozások nyújtanak. Gazdálkodók és újonnan induló termelők számára elérhetőek különböző képzések például tápanyag- és talajgazdálkodásról, biointenzív zöldségtermesztésről, alternatív értékesítési csatornákról. Több területen – például a szociális gazdálkodás vagy a közösség által támogatott mezőgazdaság esetében – jellemző a képzők képzése is. Ezeket a képzéseket általában nemzetközi projektek részeként; online módon vagy személyesen, műhelymunkák formájában tartják, amely lehetővé teszi

a tudáscserét a szereplők között. A Permakultúra-tervező tanfolyamokon (Permaculture Design Course) különböző mélységekbe merülő képzések érhetőek el, a hétvégi bevezető tanfolyamtól az egyéves tanúsító képzésig, magánszemélyek vagy egyetemisták számára. Gyermekek oktatására kidolgozott iskolakert-pedagógia és tanárképzés mellett megtalálható a tanyapedagógia és a tanyán való tanulás is többek között a Waldorf iskolai mozgalom égisze alatt.

A szakpolitikában a korábbi agrár-környezetgazdálkodás támogatók (AKG1: 2009-2014, AKG2: 2017-2021) kezdeti népszerűségük ellenére jócskán vesztek vonzerejükből, mert az érdekképviseletek véleményét mellőző, a céljaikkal ellentétes politikai nyomás hatására eltorzultak. A kifizetések lassításával vagy felgyorsításával, olykor átcsoportosításával, a források csökkentésével vagy elvonásával politikai játszmák részévé váltak (Gebrekidan et al. 2019). A környezetbarát mezőgazdaság szempontjából legfontosabb zonális intézkedései végül csak szűkre szabva érvényesültek, ökológiai elvárásokat elsősorban a tápanyag-gazdálkodásban és a növényvédőszer-felhasználásban érték el. A környezetkímélő mezőgazdálkodás gyakorlatainak alkalmazását, a földhöz való hozzáférést a politikai haszonszerzés és a földzsákmányolás jelentősen akadályozta (Gonda 2019). A Vidékfejlesztési Program (VP) agroökológiával foglalkozó szakpolitikai intézkedései az ökológiai szolgáltatásokat, az ökológiai mezőgazdálkodást, a fenntartható földhasználatot, az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásra összpontosító innovációt, az alternatív értékesítése csatornákat) és a genetikai erőforrások megőrzését hivatottak támogatni. Mérvadó értékelések szerint azonban például a növényvédő szerek használatával kapcsolatos kockázatok nem csökkentek, amint arra például az Európai Számvevőszék különjelentése is felhívta a figyelmet. Az uniós szabályok ugyan előírják az integrált növényvédelem alkalmazását, erről nem kötelező nyilvántartást vezetnie a gazdálkodóknak, tehát kevésbé érvényesül (Európai Számvevőszék, 2020/5). Hasonlóképpen az eddig működő uniós Biodiverzitási stratégia sem vált alkalmassá az iparszerű mezőgazdaság által okozott károk megállítására. A biodiverzitás védelmére szolgáló kiadások nyomon követése elégtelen, a közös agrárpolitika közvetlen kifizetéseinek hatása rejtve marad, és a vidékfejlesztési intézkedések közül is csak a legkisebb hatásfokúakat részesítették előnyben (Európai Számvevőszék, 2020/13).

NEM FORMÁLIS HÁLÓZATOK

Magyarországon az agrár-élelmiszerrendszerekben megjelenő agro-ökológiai törekvéseket országszerte több érintettet összekötő, szektorokon átívelő csomópont vagy hálózat jellemzi. Négy hazai hálózatot azonosítottunk, amelyek összefogják a tudomány, a mozgalom és a gyakorlat területeit és olykor együttműködő, együtt tanuló, erőforrás-megosztó gyakorlati közösségeként is működnek.

1) Az „Alternatív élelmiszerrendszerek” hálózat olyan szereplők összessége, amelyek a konvencionális megoldással párhuzamosan alakítottak ki élelmiszer-termelési és -elosztási rendszereket. A hálózat középpontjában fogyasztói és termelői irányból integrált közösségek állnak: közösség által támogatott gazdaságok, kisüzemi és családi gazdálkodók, fogyasztói csoportok. A termékeket vagy közvetlenül értékesítik a fogyasztóknak a közösségi gazdaságok, a bevásárló közösségek és a termelői piacok árusai, vagy ha közvetítők is jelen vannak, elősegítik a termelők piacra jutását, például védjegyekkel. Az országos szakmai szövetségek is hozzájárulnak az értékesítési csatornák megszervezéséhez, a fogyasztók és a gazdák oktatásához, politikai érdekképviseletéhez. A Tudatos Vásárlók Egyesülete (TVE) képzéseket szervez a gazdálkodók és a fogyasztók számára a közösség által támogatott mezőgazdaság és a részvételi minőségbiztosítási rendszerek területén, a Nyíregyházi Kosárközösség ugyanezt teszi a bevásárló közösségek területén. A Kislépték Egyesület meghatározó országos szereplő, a kistermelők és a feldolgozók érdekeinek képviseletére, valamint rövid ellátási láncok szereplőinek képzésében. Ezek a szervezetek segítik a gazdákat és a fogyasztókat a nemzetközi projekteken való részvételben, összekapcsolva őket egy nagyobb európai közösséggel. A helyi élelmiszerrendszerek és az alternatív értékesítési csatornák témáját számos egyetemi kutatás vizsgálta közgazdasági, agrárgazdasági és vidékfejlesztési tanszékeken. Az ESSRG és az Agrikulti két magánvállalkozás, melyek részvételi akciókutatási módszereket alkalmaznak az élelmiszerrendszerek megismerésére és új módszerek kidolgozására; ezáltal nemcsak kutatási eredményeket szolgáltatnak, hanem aktívan hozzájárulnak az érintett gazdaságok, szervezetek kapacitásfejlesztéséhez is.

2) A „Növényi sokféleség” hálózat a termesztett növények genetikai örökségének megőrzésére összpontosít, a mezőgazdaság új kihívásaihoz való alkalmazkodást támogatja új fajták nemesítésével és tájfajták újjáélesztésével. A hálózat három főszereplője - az Ökológiai Mezőgazdasági Kutatóintézet (ÖMKi), a Nemzeti Biodiverzitás- és Génmegőrzési Központ (NBGK-NÖDIK) és a Magház Közösségi Hálózat között együttműködés zajlik. A NÖDIK egy nemzeti szintű génbank, amely ex-situ génmegőrzést végez és hozzáférést biztosít kiterjedt fajtagyűjteményéhez, míg az ÖMKi az ökológiai mezőgazdaság magánkutató intézete, amely a részvételen alapuló nemesítés és az ökológiai gazdálkodás fajtavizsgálatainak területén dolgozik. A Magház Egyesület egy civil hálózat, amelyben kisléptékű, háztáji kertészek és családi gazdálkodók működnek együtt, akik a hagyományos és egzotikus magok gyűjtésével, fenntartásával és cseréjével küzdenek a vetőmag-önrendelkezés magyarországi megvalósulásáért. Mindhárom szereplő fenntart egy on-farm hálózatot háztáji kertészekből és profi termelők közül, akik aktívan hozzájárulnak a hagyományos és helyi fajták teszteléséhez és fenntartásához, valamint részvételi nemesítési kísérletekhez. A Kárpát-medencei Gyümölcsész Hálózat (KmGyH) a gyümölcsfajtagyűjtők nem formális hálózata, akik a növényi sokszínűség megőrzéséért dolgozó mozgalom aktív tagjai. Az országsszerte szervezett éves vetőmag és növénycserék találkozási pontot jelentenek az agrobiodiverzitás hívei számára. A gabonafélék esetében a gazdák, molnárok és pékek nem formális hálózata kapcsolódik a kezdeményezéshez, akik a hagyományos pékipar újjáélesztésén fáradoznak, amelyhez szükséges biztosítani a tájfajták és az újonnan nemesített gabonafajták hozzáférését és előállítását, illetve magas minőségű malmok üzemeltetését. A génbank mellett a gabonafélék, gyümölcsök és zöldségek történelmi nemesítési állomásai hozzájárulhatnak a további nemesítéshez szükséges genetikai anyagok biztosításához, de aktívan új fajtákat is nemesítenek az éghajlatváltozás kihívásaira reagálva (Nemzeti Mezőgazdasági Innovációs Központ - NÖKO, ZÖKO; Martonvásári Intézet; Debreceni Egyetem Nyíregyházi Kutatóintézet).

3) Az „Agrárerdészlet-permakultúra” tudományos szereplők és civilek hálózata, amely a táj és a közösségi szintű átalakulás érdekében dolgozik. A Magyar Permakultúra Szövetség (MAPER) 2006 óta informálisan, 2016-ban óta hivatalos egyesületként működik, mint a per-

makultúra magyarországi képviselője. Az egyesületnek ma 60 tagja van, tevékenységük évről évre jelentősen bővül. A MAPER kommunikációs és együttműködési platformot kínál a gazdák, tanárok, oktatók és a civil társadalom tagjai számára. Az egyesület rendezvényeket, konferenciákat szervez, előadásokat tart iskolákban, egyetemeken, beleértve a közelmúltban a Végegylettel közösen kidolgozott 4 napos tanfolyamot az ökoközösségek számára. Az AFINET Agrárerdészeti Hálózat, a Kárpát-medencei hagyományos Gyümölcsstermesztők Hálózata (KmGYH) a MAPER állandó partnerei az események szervezésében, lebonyolításában, a hálózatépítésben és a kutatásban. Másik fontos tudományos partner az egykori Szent István Egyetem Kertészettudományi Karának Ökológiai és Fenntartható Termelési Rendszerek Tanszéke (Öko-Tanszék). A permakultúra-tervező tanfolyamokat (PDC) a MAPER-en kívül egy másik egyesület is, az Életfa Permakultúra szervezi, az ELTE Humánökológia műhellyel és a Keszthelyi Egyetem Georgikon Karával együttműködve. Ez a két egyetem lehetőséget kínál a hallgatónak arra, hogy kedvezményes áron és kredit elismeréssel vehessenek részt a PDC-n. Az agrárerdészeti rendszerek területén kutatást végeznek a Nemzeti Innovációs Központok Erdészeti Intézetében (NAIK-ERTI) és a Soproni Egyetem Erdészeti Karán is.

4) A „Regeneratív mezőgazdaság” olyan gazdálkodási elvek és gyakorlatok rendszere, amely növeli a biológiai sokféleséget, gazdagítja a talajt, javítja a vízmegőrzést és támogatja az ökoszisztéma szolgáltatásokat. Mindeközben segít stabilizálni a hozamokat és lehetővé teszi a klímaváltozással szemben reziliens mezőgazdasági rendszerek kialakítását (Terra Genesis International 2020). Magyarországon több szereplő (magánszemélyek, civil szervezetek, egyetemek, magáncégek) támogatják a regeneratív mezőgazdasági gyakorlatokat, az előző két példánál lazábban összekapcsolt hálózatokban, egyes szakértők és szervezeteik köré formálódva (Talajmegújító Mezőgazdaság, Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért).

AGROÖKOLÓGIA AZ ÉRINTETTEK SZEMSZÖGÉBŐL

Az interjú kutatás során (Balázs et. al 2020) arra voltunk kíváncsiak, hogy miként vélekednek a szektor kulcsszereplői az agroökológia

akadályairól és lehetőségeiről Magyarországon. Továbbá az is érdekelt minket, hogy milyen szakpolitikai lehetőségeket látnak az agroökológia magyarországi előremozdításához. A téma tudományos, gyakorlati és mozgalmi területein aktív 10 szereplővel készítettünk félig strukturált feltáró interjúkat az irodalmi áttekintés és a szereplők térképezése során használt kulcsszavak mentén.

A nemzetközi értelmezésekből kiemelt kulcsszavak közül interjúalanyaink a gazdálkodási típusok közül az ökológiai gazdálkodást, permakultúrát, biodinamikus mezőgazdaságot, a talajmegújító gazdálkodást és az agrárerdészetet azonosították az agroökológiával. Legmeghatározóbb gyakorlatai közül a sokféleség növelését, a növény-társításokat, polikultúrákat, takarónövények alkalmazását, a mulcsolást, komposztálást, biológiai növényvédelemmet, extenzív állattartást, növény-állat rendszerek integrációját, integrált tápanyag-gazdálkodást, tájgazdálkodást emelték ki.

Az interjúk során megkérdezett kutatók számára a kifejezés egy leíró tudományt takar, mely az agroökoszisztémákat vizsgálja. Ugyanakkor amint interjúalanyunk a gödöllői Szent István Egyetem Agrár- és Környezettudományi Karáról fogalmazott: „sokkal több értelmező anyagra lenne szükség az agroökológia jelentésének tisztázásához (...) amint az a közelmúltban kiderült, még saját magunknak is nehéz meghatározni egy projektjavaslathoz”. Ezzel szemben a döntéshozói oldal képviselői számára az agroökológia vonzó normatív értéktartalommal bíró kifejezés, amellyel az érdekeltek széles körét igyekeznek megszólítani a kistermelőktől az iparszerű mezőgazdaság és élelmiszeripari szereplőkig. A szakpolitikai és a tanácsadói szektort képviselő interjúalanyok gyakran azonosították az agroökológiát a termelési oldallal, az agrár-környezetgazdálkodással. Mint egyikük kifejtette, e tekintetben „különösen az ökológiai gazdálkodásnak jó a marketingje a termékek szintjén. Ez az ágazat csak erősödik Magyarországon, az EU-ban, és mezőgazdaságunk erős pontjává válik.” A hazai zöld mozgalom egyik képviselője mindezt annyival árnyalta, hogy az agroökológia anélkül vált vonzó kifejezéssé a civil és szakpolitikai körökben, hogy a közbeszédbe ténylegesen bejutott volna „...a nemzetközi mezőgazdasági mozgalmak sokáig használták az élelmiszer-önrendelkezés kifejezést, aminek a helyét néhány éve átvette az agroökológia. Magyarországon ez a váltás egyáltalán nem

történt meg. Senki sem érti a kifejezést Gödöllőn túl, és csak a valódi tudományos értelmezésében használják. A mozgalmakkal és a gyakorlatok együttesével járó összetett megértés, amelyet a Föld Barátai vagy a La Via Campesina Nyéléni-nyilatkozata támogatott, nem jutott be a magyarországi közbeszédbe.” Az interjúk során világossá vált, hogy a felkeresett intézményi szereplőknek megvan a bevett értelmezése az agroökológiáról, amely a leíró tudományos használattól a rendszerkritikus értelmezésig terjed. Feltűnő, hogy az értelmezésekben – a tudományos elemen túlmutató közös vízió nincs. Az egymással nehezen illeszthető, versengő értelmezések az agroökológiát gyakran csak hívószóként használják. Kevés elismerést élvez a gondolat, hogy az agroökológia, mint leíró tudomány hasznos tudást képezne egy gazdaság gyakorlati irányításában is. Interjúalanyaink szerint a biológiai növényvédelem gyakorlata és más agroökológiai megközelítések csak szórványosan fordulnak elő a magyar termelők körében.

Az agroökológia holisztikusabb értelmezése szerint olyan gazdálkodási gyakorlatokat takar, amelyek ember és természet harmonikus kapcsolatára építenek. A fenntartható és agroökológiai szempontból üdvös termelés így társadalmi előnyöket is biztosít, hozzájárulva a minőségi termékellátáshoz és a vidékfejlesztéshez. A mezőgazdasági gyakorlatban az agroökológia zárt tápanyagköroket, az állattartási-növénytermesztési rendszerek integritását jelenti, amely szemben áll a jelenleg domináns, a magasabb terméshozamért folytatott iparszerű gyakorlatokkal. Mint egyik interjúalanyunk kifejtette „a körkörös gazdaságot biotechnológusok és közgazdászok találták ki, de az agroökológiához, az erőforrás-gazdálkodáshoz szükség lenne az ökológusokra is. A környezeti költségeket nem veszik figyelembe az árazásnál, a körkörös gazdaság elméletét a technológiai keretek limitálják, mintha a biodiverzitás, a víz, a talaj, a levegő ingyen lennének.” A tudásrendszereken átívelő megközelítés elterjesztése emiatt még inkább szükségesnek tűnik. Az agroökológiai alapelvek szerint átalakított mezőgazdaságnak ugyanis része a fenntartható termelés mellett a megfelelő feldolgozási és fogyasztási gyakorlatok kialakítása is. Ugyanakkor az agroökológia holisztikus felfogását, amely a termelési és fogyasztási oldalt is magában foglalná, egyik interjúalanyunk szerint „csak távolról fedik le a kutatóintézetek...

Sőt, sokan úgy gondolják, hogy ez egyenlő a tanúsított ökológiai gazdálkodással, szerintük ez az agroökológia egyetlen lehetséges megközelítése. Pedig a tanúsított ökológiai termelés sok esetben egyre inkább a nagyüzemi termelés irányába megy el.” Az agroökológia holisztikus értelmezésének hiánya gyakran kiütözik a gyakorlati munkában is: „Még akkor is, ha természetvédő vagyok, aki öt évig tanult ökológiát, állattant és botanikát, a természetvédelemnek szükséges lenne ismerni az embereket, tisztában lenni a társadalmi folyamatokkal. Egyre inkább azt érzem, ahhoz hogy természetvédőként sikeres legyek, együtt kellene működnöm szociológusokkal, a biológusok és az agrárszakemberek helyett. Talán pszichológiát kellett volna tanulnom... mivel a természetvédelem figyelmen kívül hagyta az embereket, mintha nem lennének a rendszer részei. Az emberi tényezőket figyelmen kívül hagyják és ökológiai modelleket építünk emberek nélkül.” Az agroökológiát transzdiszciplináris és transzformatív tudományként értelmező meghatározások (Gliessman 2016, Wezel 2018b) interjúalanyaink között ritkán köszöntek vissza. Az Agrárkutatási és Innovációs Központ egyik vezető kutatója hangsúlyozza a transzformációs potenciált, amely társadalmi szinten az agroökológia ígérete: „Az etika növelhetné a tudatosságot a gazdaságban, vagy jobban mondván a társadalmi szervezettség.” Ökológus interjúalanyunk szerint az agroökológia hazai képviselőinek részvételén alapuló kutatások során kellene együtt dolgoznia kertészekkel, pásztorokkal, erdészekkel, gazdálkodókkal – teret engedve az ökológiai tudomány és a hagyományos ökológiai ismeretek egymásra találásának: „elsősorban a természetvédelmi érdekek motiválják a hagyományos ökológiai ismeretek kutatását. A kutatás többnyire erdőkben és legelőkön zajlik; az eredmények azt mutatják, hogy az adott ökoszisztéma számára egy bizonyos gazdálkodási forma előnyös. Mi feltárjuk azt az összetett tudást, ami fenntartotta ezeket a gazdálkodási rendszereket. A pásztorok, a parasztok sokat tudnak a természetéről, és ez átalakítható döntéshozatallá, végül tájképpé. Ezért az újítások a hagyományokon alapulnak, és ez a hagyomány az agroökológia egyik pillére.” Összességében kijelenthető, jelenleg Magyarországon az *agroökológia* kifejezés, a közös értelmezési keret híján, egyelőre nem képez hidat a tudományos-mozgalmi-gyakorlati kép-

viselői között. Emiatt az agroökológia társadalmi ígérete, transzformációs potenciálja is megreked.

MI GÁTOLJA AZ AGROÖKOLÓGIA ELTERJEDÉSÉT?

Az interjúk alapján számos tényező akadályozza az agroökológia hazai terjedését, és voltaképpen kijelenthető, hogy teljes gazdasági és társadalmi rendszerünk, a szakpolitikai széttagoltság, és kutatási, fejlesztési és innovációs infrastruktúránk jelenlegi berendezkedése ellene hat. Egy zöld civil szervezet képviselője a strukturális tényezőket hangsúlyozva elmondta: „Az élelem-önrendelkezés olyan ernyővé vált, amely számos nemzetközi szervezetet összefogott, hogy rámutasson az agroökológia fő kihívásaira, például az Európai Unió agrárpolitikájára, vagy a fenntarthatatlanság fő motorjára, a szabadkereskedelmi megállapodásokra. Összességében a társadalmi, gazdasági és pénzügyi rendszerünk versenyképtelenné teszi az agroökológiát, amíg szolidáris alapokra nem helyezzük a gazdaságot.” A tudományos szférában ugyanakkor már pusztán az együttműködések hiánya leállítja a folyamatot. Egyetemi kutató interjúalanyunk szerint „15 évvel ezelőtt új agroökológiai MSc képzési programot kezdtünk kidolgozni, a MTA pedig közbelépett; azzal érvelt, hogy az agroökológiának a növénytermesztés részének kell lennie... Ez is azt szemlélteti, hogy még ha van is egy működő modellünk, soha nem fogunk támogatást kapni ettől a rendszertől. Amikor a franciák jönnek és ugyanazt mondják, akkor utánuk mentünk. Mindig le kell másolnunk valamit.” Az állami intézmények szintjén az agroökológiát szakpolitikai szlogenként használják, de interjúalanyaink szerint nincs valós törekvés az agroökológiai fordulat végrehajtására. Mint egyik interjúalanyunk kifejtette: „az uralkodó pozíció nem az agroökológia, hanem a precíziós mezőgazdaság és az öntözés fejlesztése. Ezek most a Kamara zászlóshajói, amelyek elősegítik a hatékonyságot és a versenyképességet. A termésnövekedéstől való félelem a legerősebb motiváció a gazdálkodói közösségekben. Ezért túlzott mértékben használják a peszticideket, hogy elkerüljék a hozam csökkenését.” Az agroökológiát népszerűsítő társadalmi mozgalmak számára további kihívás, hogy az agroökológiai tudományos ismereteket nehéz-

kes a gyakorlatba átültetni és elterjeszteni. Interjúalanyaink szerint ugyanis éppenséggel az értelemtelikommunikáció hiányzik a tudomány, a gyakorlat, a mozgalom és a szakpolitika formálói között. Enélkül hiába az erős hazai agroökológiai potenciál, az agroökológiai problémák korai felismerése az ökológiai szemléletű tudományban, vagy a biogazdálkodásban elért úttörő eredmények, összességében szerény eredményekre jutunk. Eközben az agroökológia (át)értelmezése a tömegtermelésben érdekelt, globális növényvédőszer gyártó és kereskedő cégek, iparszerű mezőgazdaság szereplői körében is elindult és a hazai szakpolitikában is támogatásra talált. A tudomány és a társadalmi mozgalmak részéről az agroökológia elterjesztése a szaktanácsadás újjászervezését, független technológiatranszfert, a tudományos eredmények hatékonyabb közvetítését, lefordítását igényelné a mindennapi gazdálkodói gyakorlatok és a tágabb érdeklődő közönség szintjére.

MI ERŐSÍTHETI AZ AGROÖKOLÓGIÁT MAGYARORSZÁGON?

Magyarországon az agroökológia mint tudomány, gyakorlat és mozgalom eredményeinek sok eleme megjelenik, például a hagyományos gazdálkodási ismeretek és fajták alkalmazásában, az ökológiai gazdálkodásban vagy a zöld mozgalmakban. Az elszigetelt jó gyakorlatokat létrehozó szereplők ugyanakkor alig formálódnak hálózattá, a szakpolitika pedig igen korlátozott mértékben támogatja a kutatást és innovációt, illetve magát az agroökológiai gyakorlatok alkalmazását e területen. Aktív mozgalmi alapok, kiterjedt állampolgári és döntéshozói tájékoztató kampányok, folyamatos figyelemfelkeltés és az állampolgárok aktív bevonása volna szükséges élelmezési rendszerünk agroökológiai átállásának érdekében.

2018-2019-ben a Védegyelet a CEU-val közösen szervezett egy 4 alkalomból álló eseménysorozatot, mely az agroökológia környezeti, társadalmi és gazdaság-politikai vetületeit mutatta be. A különlegessége ezeknek az estéknek a panelbeszélgetők sokszínűsége: minden alkalmon részt vett egy „gyakorló”, egy „kutató” és egy civil szereplő is. Hasonló koncepcióval valósult meg 2019 őszén az első magyarországi agroökológia konferencia. Ezt rögtön egy „Víziónál az akcióig:

a magyar agroökológiai hálózat alapjainak megteremtése” című műhelymunka követte, ami egy jövőbiztos agroökológiai hálózat kialakításának egyik lehetséges lépéseként került megrendezésre 25 Magyarország különböző területeiről érkező és az agroökológia különféle ágazatainak képviselőivel. A rendezvényen az agroökológia hazai érdekeltjeinek széles köre vett részt egy pozitív jövőkép kialakításában, amely az agrár-élelmiszerrendszerek helyi közösségi irányítását, a természettel összhangban való gazdálkodást, a kistermelők megbecsülését, és az agroökológia érintettjeinek hálózatosodását emelte ki. A résztvevők ennek a hosszú távú elképzelésnek a megvalósítása érdekében informális, decentralizált és országosan kiterjedt agroökológiai tudáshálózat létrehozását döntötték el, amely az agroökológia szakpolitikai, kutatási, gyakorlati megvalósulását támogatja. Bár a pandémia okozta korlátozások miatt a következő személyes találkozó elmaradt, 2020 őszén nem formális keretek között alakult meg a Magyar Agroökológia Hálózat, amely folyamatos támogatására a koordinátorok a Közélet Iskolája munkatársait kérték fel, ezzel is erősítve a formálódó hálózat szakmaiságát, illetve értékek mentén történő elhivatottságát. Fontos megjegyezni, hogy az online tér használata segítette a hálózatosodást, mivel az ország különféle területeiről tudtak bekapcsolódni olyan szakemberek is, akik személyesen nem biztos, hogy részt tudtak volna venni. Fontos kiemelni azt is, hogy ezáltal még több gazdálkodó be tudott kapcsolódni, mivel nem igényelt egész napos elfoglaltságot tőlük, ami máskor sok esetben kivitelezhetetlen. Jelenleg a hálózat körülbelül 60 aktív tagot számlál, akik között megtalálhatóak termelők, a civil szféra, a felsőoktatás, a kutatás, a fogyasztói csoportok és szakmai szervezetek képviselői is. A hálózat szervezeti és működési struktúrája még nem forrt ki teljesen, a tagok jelenleg munkacsoportokban dolgoznak a Védegylet munkatársai koordinációjával, ezek a táj és természeti erőforrás-gazdálkodás, a gazdák bevonásával és az oktatás témáival foglalkoznak. 2021-ben megtartott vízióegyeztető műhelymunkán a résztvevők az agroökológiával foglalkozók összekötését, egy tudástermelő, tudásmegosztó és érdekvédelmi közösség létrehozását tűzték ki célul, amely aktívan képes hozzájárulni az agroökológiai átalakuláshoz és az élelem-önrendelkezés megvalósulásához Magyarországon. Víziójuk alapján a környezeti, társadalmi és gazdasági

fenntarthatóság megteremtését; az ökológiai tudás alkalmazását, a vidéki élet megbecsülését; az élelem- vetőmag és termőföld önrendelkezést; a termelők társadalmi megbecsülését is az agroökológiai átállás támogatását tekintik feladatuknak.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az agroökológia mint tudomány, mozgalom és gazdálkodási gyakorlat alapelemei mind jelen vannak Magyarországon. Holisztikus megközelítése fontos kiindulópontja lenne a környezetbarát mezőgazdaság elterjesztésének, emiatt a tudományos műhelyeknek alapvető érdeke lenne az agroökológia tudásrendszereken átívelő megközelítésének elterjesztése, különösen, hogy az EU szakpolitika legfőbb céljává tette a biológiai sokféleség helyreállítását, a növényvédőszer-használat radikális csökkentését és az ökológiai szemléletű gazdálkodás radikális növelését. Ugyanakkor e célkitűzések helyett a szakpolitika végrehajtói Magyarországon a versenyképes mezőgazdaság mellett elkötelezettek, így kevés figyelem és pénzügyi támogatás jut a megalapozó vagy alkalmazott agroökológiai kutatásokra. Az agroökológia holisztikus megközelítése szűkre szabottan, jobbra a szerény eredményeket felmutató gyakorlat és civil szféra szintjén érhető tetten. A sikeres agroökológiai gazdálkodási gyakorlatok hagyományos és innovatív elemek együttes alkalmazására, az értékesítés területén társadalmi innovációkra építhetnek. Az élelmezésünk agroökológiai alapfeltételeiért kiálló zöld mozgalmak valamint a mezőgazdasági sokféleség vagy a regeneratív mezőgazdaság területén létrejött helyi kezdeményezések elkötelezettek a magasabb szintű együttműködés és egy hazai agroökológiai hálózat létrehozása iránt. Az agrár-felsőoktatás egyelőre csak nyomokban, a C-tárgyak szintjén képviseli az agroökológia szemléletét, és csak alkalomszerűen mutat érdeklődést szakirányú kutatások végzésére. A gyakorlatorientált felnőttképzésben gazdálkodók és fogyasztók számára ugyanakkor számos hasznos agroökológiai ismereteket megalapozó képzés érhető el. A feltérképezett kezdeményezések földrajzi eloszlása több csomópontot rajzol ki: a gazdaságok és az alternatív értékesítési csatornák jelentős része Budapesten és vonzáskörzetében koncentrálódik, jelentősebb jelenlét

a Balaton körül és Nyugat-Magyarországon jellemző, kisebb számban pedig Északkelet-Magyarországon és az Alföldön találkozhatunk agroökológiai gyakorlati közösségekkel, kezdeményezésekkel.

Az interjúk tanulsága, hogy a döntéshozatal szintjén jobbra csak hívószóként érzékelhető az agroökológia, és a környezet- és mezőgazdasági politika radikális megváltoztatásának igénye, a versenyképességre és a tömegtermelésre beállított elavult rendszer átállítása ökológiai szemléletű mezőgazdasági gyakorlatokra korántsem jellemző. A legnagyobb kihívás az agroökológia fejlesztése, szemléletének terjedése területén, hogy nincs érdemi párbeszéd a tudományos szféra, a mozgalom és a gazdálkodók között sem, ennek fórumait, például a technológia transfert és a szaktanácsadást üzleti érdek vezérelt szereplők (a globális növényvédőszer importőrök hazai képviselői) veszik át. Az agroökológiai szemlélet elterjesztése a tudomány-mozgalom-szakpolitika érintettjeinek szoros és formális együttműködéseinek keretében válhat valósággá. A hazai élelmezési rendszer agroökológiai alapokra helyezése nem nélkülözheti az agrár- és környezetpolitika összehangolását és radikális természetvédelmi szemléletű irányváltását, amely az agroökológiai alapokhoz illeszkedő kisléptékű és alulról jövő kezdeményezéseket támogatja. A formálódó hálózat jövőképe az agroökológia égisze alatt egy igazságos, egészséges és regeneratív élelmezési rendszer Magyarországon, ehhez viszont elengedhetetlen a különböző szereplők közötti tiszteletteljes párbeszéd és az agroökológiai értékek képviselete mind a gazdálkodásban, az értékesítésben, az oktatásban és a szakpolitikákban. Mindehhez közös értelmezési keretet teremthet a Magyarországi Agroökológia Hálózat a tudományos-mozgalmi-gyakorlati szereplők között. Az agroökológia hazai intézményi fejlődésének szükséges feltétele, hogy rendelkezésre álljanak olyan értelmezési keretek, és praktikus ismeretterjesztő anyagok, amelyek közelítik a tudomány, a szakpolitika és a társadalmi mozgalmak szereplőinek álláspontját és teret nyitnak a tudományon túli közbeszédben is a gyakorlati terjedésnek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Colin R. – Maughan, Chris (2021): “The Innovation Imperative”: The Struggle Over Agroecology in the International Food Policy Arena. In: *Frontiers in Sustainable Food Systems*, Vol. 5, No. 33.
- Balázs Bálint (2020): Élelmiszerönrendelkezés – Cselekvési lehetőségek az élelmiszerszektorban. In: *Fordulat*, Vol. 27, No.1.: 82–101.
- Balázs Bálint – Balogh Lili – Réthy Katalin (2020): *Az agroökológia magyarországi helyzetének és szereplőinek feltérképezése*. Védegylet Egyesület <http://xn--vedegylet-b1a.hu/wp-content/uploads/2021/08/AEterkepezes.pdf>
- IPBES (2019): *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. Brondizio, E.S. – Settele, J. – Díaz, S. – Ngo, H. T (szerkesztők) . IPBES secretariat, Bonn, Germany. 1148 pages
- Czene Zs. – Ricz J. – Horkay N. – Péti M. – Sain M. (2010): *Területfejlesztési füzetek 2.: Helyi Gazdaságfejlesztés - Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok*. Nemzetgazdasági Minisztérium, Váti Nonprofit Kft.
- Darvas Béla (szerkesztő) (2008) *A biológiai növényvédelem és helyzete Magyarországon*. MTA NKI.
- Darvas Béla – Székács András (2021): Az ökológiai szemléletű növényvédelemről a biogazdálkodáson át az agroökológiáig. In: *Ökotoxikológia*, Vol. 3. No 1.: 17–25.
- Európai Bizottság (2020): *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, az Európai Tanácsnak, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a régiók bizottságának. Az európai zöld megállapodás*. Interneten: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019DC0640&fromEN>
- FAO (2019): *The 10 elements of Agroecology*. Internet: <http://www.fao.org/agroecology/knowledge/10-elements/en/>
- F. Tóth Balázs – Réthy Katalin (2020): *Az agroökológiai 10 alapelve és hazai példái*. Védegylet Egyesület
- Gebrekidan, Selam – Apuzzo, Matt – Novak, Benjamin (2019): Pénzes gazdák: hogyan fejk meg az Európai Uniót az oligarchák és a populisták. In: *New York Times*, Nov. 3, 2019. Interneten: <https://www.nytimes.com/hu/2019/11/03/world/europe/eu-agrar-tamogatás-magyarország.html>
- Gliessman, Stephen R. (2015): *Agroecology: The Ecology of Sustainable Food Systems*, Third Edition. CRC Press.
- Gliessman, Stephen R. (2016): Transforming food systems with agroecology. In: *Agroecology and Sustainable Food Systems*, Vol. 40., No. 3.: 187–189.

- Godo Zoltán (2011): *Agro-ökológia*. TÁMOP 4.2.5.
- Gonda Noémi (2019): Land grabbing and the making of an authoritarian populist regime in Hungary. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 46., No.3.: 606–625.
- Grassini, Patricio – Eskridge, Kent M. – Cassman, Kenneth G. (2013): Distinguishing between yield advances and yield plateaus in historical crop production trends. In: *Nature Communications*, Vol. 4., No.1.: 1–11.
- IPES-Food (2016): *From Uniformity to Diversity: A paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems*. Report. International Panel of Experts on Sustainable Food Systems, Brussels.
- Kajner Péter – Lányi András – Takács-Sánta András (2013): *A fenntarthatóság felé való átmenet jó példái Magyarországon*. MIS-ÖKO.
- Markó Viktor (2015): Utazás a közösségi ökológia forrásvidékére – Szelényi Gusztáv agrozoocönológiája és a Balogh-Szelényi-vita. In: *Állattani Közlemények*, Vol.100., No.1-2.: 29–53.
- Migliorini, P. – Bàrberi, P. – Bellon, S. – Gaifami, T. – Gkisakis, V. D. – Peeters, A. – Wezel, A. (2020) Controversial topics in agroecology: A European perspective. In: *International Journal of Agriculture and Natural Resources*, Vol. 47., No. 3.: 159–173.
- Migliorini, P. – Gkisakis, V. D. – Gonzalvez, V. – Raigón, D. – Bàrberi, P. (2018): Agroecology in Mediterranean Europe: Genesis, State and Perspectives. In: *Sustainability*, Vol. 10., No. 8.: 2724.
- Moudrý, J. – Bernas, J. – Konvalina, P. – Ujj, A. Manolov, I. – Stoeva, A. – Rembiałkowsk, E. – Stalenga, J. – Toncea, I. – Fitiu, A. – Bucur, D. – Lacko-Bartošová, M. – Macák, M. (2018): Agroecology Development in Eastern Europe—Cases in the Czech Republic, Bulgaria, Hungary, Poland, Romania, and Slovakia. In: *Sustainability*, Vol. 10., No. 5.: 1311.
- MTVSZ (2015): *Agroökológia - Egy új élelmezési rendszer Európa számára*. Magyar Természetvédők Szövetsége.
- Pascual, U. – Balvanera, P. – Díaz, S. – Pataki, Gy. – Roth, E. – Stenseke, M. – Yagi, N. (2017): Valuing nature’s contributions to people: the IPBES approach. In: *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Vol. 26.: 7-16.
- Pengue, W. A. – Gemmill Herren, B. – Balázs, B. – Ortega, E. Acevedo, F. – Diaz, D. – Westhoek, H. (2018): Eco-agri-food systems: today’s realities and tomorrow’s challenges. In: *TEEB for Agriculture & Food: Scientific and Economic Foundations*. Geneva: UN Environment. Chapter 3.: 57-109
- Réthy Katalin – Dezsény Zoltán (2013): *Közösség által támogatott mezőgazdaság*. ÖMKI, Budapest.

- Székács A. – Roszík P. – Balázs K. – Podmaniczky L. – Ujj A. – (2020): Agroecology initiatives in Hungary and the Central European region. In: *International Journal of Agriculture and Natural Resources*, Vol. 47., No. 3.: 216–234.
- TEEB. (2018): *TEEB for Agriculture & Food: Scientific and Economic Foundations*. UN Environment, Geneva.
- Terra Genesis International (2020): *Regenerative Agriculture*. Interneten: <https://www.terra-genesis.com/> (Letöltve: 2021.04.21.)
- Ujj Apolka (2016): A hagyományos és tudományos agroökológiai ismeretek szükségesszerűsége a felsőoktatási képzéseken. In: *Természetvédelmi Közlemények*, Vol.22: 155–171.
- Várallyay György (2005): Agroökológia - Tájökológia. In: *Tájökológiai Lapok*, Vol. 3., No.1.: 1–12.
- Wezel, A. – Goris, M. – Bruil, J. – Félix, G. – Peeters, A. – Bàrberi, P. – Bellon, S. – Migliorini, P. (2018a): Challenges and Action Points to Amplify Agroecology in Europe. In: *Sustainability* Vol. 10., No.5.: 1598.
- Wezel, Alexander – Soldat, Virginie (2009): A quantitative and qualitative historical analysis of the scientific discipline agroecology. In: *International Journal of Agricultural Sustainability*, Vol.7.: 3–18.
- Wezel, A. – Goette, J. – Lagneaux, E. – Passuello, G. – Reisman, E. – Rodier, C. – Turpin, G. (2018b): Agroecology in Europe: Research, Education, Collective Action Networks, and Alternative Food Systems. In: *Sustainability*, Vol. 10., No. 4.: 1214.
- Wibbelman, M. – Schmutz, U. – Wright, J. – Udall, D. – Rayns, F. – Kneafsey, M. – Trechard, L. – Bennett, J. – Lennartsson Turner, M. (2013): *Mainstreaming Agroecology: Implications for Global Food and Farming Systems*. Centre for Agroecology and Food Security, Coventry.

Kozák Sándor

A CUKOR TÖRTÉNETE A KAPITALIZMUS TÖRTÉNETE?

SIDNEY MINTZ: *SWEETNESS AND POWER: THE PLACE OF SUGAR
IN MODERN HISTORY* (PENGUIN BOOKS, 1986)

Az, hogy egy, a világ másik pontján termelt árucikk az ember mindennapi, alapvető élelmiszerei közé kerüljön, az első jele a világgazdaság megszületésének. Ebben az értelemben a cukor több mint közkedvelt árucikk: általa rálátásunk nyílik a gazdasági folyamatokra és arra, hogy azok milyen mértékben képesek átírni a társadalmi szokásokat akár a legmélyebb szintekig.

Legyen szó szacharóizról, glükóizról, mézről vagy fruktóizról, az „édesség”, az édes íz képes volt teljességében meghódítani a modern nyugati civilizációt. Legismertebb képviselője a tömegtermelésre ideális, magas szacharózkoncentrációjú cukornád, amelynek hódító útja közel ezer évvel ezelőtt kezdődött. A Délkelet-Ázsiából származó növény először az arabok útján jutott az európai hatalmakhoz, akik a 16. század elejétől kezdték azt az Újvilágba áthelyezni és ott termelni. Rövid időn belül a cukor az atlanti kereskedelem egyik legmeghatározóbb, legstabilabb termékévé nőtte ki magát. A gazdasági paradigmák változásával és az ipari forradalmakkal együtt a cukor termelésének módszere, mértéke és kereslete is megváltozott. A kezdetben a nemesek privilégiumának számító termék az 1750-es évekre széleskörűen elérhetővé vált az angol szegényebb rétegek számára is, és ez aktívan formálta is azokat.

A CUKOR HELYE A MODERN TÖRTÉNELEMBEN

Sidney W. Mintz 1985-ös *Sweetness and Power* című könyve az antropológia és a politikai gazdaságtan klasszikusan eltérő módszertanát

igyekszik összekötni. Mintz történeti megközelítéssel kívánja bemutatni a világkereskedelemben kialakult nemzetek közötti munkamegosztást, melyben a munka árucikk, a rendszer mozgatórugója pedig a tőkefelhalmozás (lásd Wallerstein [1974] 1983).

Amellett, hogy a cukrot mint árucikket vizsgálja, Mintz külön hangsúlyt fektet az attitűdök megjelenítésére, az élethez kapcsolható szocializáció bemutatására. Az étkezést magát társadalmi, bizalmi eseményként élték meg az emberek, ahol az étel megosztása alapvető. A mai világ étkezési szokásai az elidegenedésről szólnak. Az egyközpontú ételeket felváltották a főként zsírban gazdag, komplex, fűszeres ételek. Ezzel együtt felbomlott az étkezés klasszikus szocializációja. Az „édesség” olyan érzékelés, amelynek kedvelése egyetemes az emberek között. Azonban ahhoz, hogy a cukor teljes történetét vizsgáljuk, elengedhetetlen mind a termelői, mind a fogyasztói oldalt megvizsgálni.

Mintz leírása a cukor termelésének és elterjedésének történetéről szembeáll a mai nyugati civilizációs hegemoniafelfogással, azon „Európa-centrikussággal”, mely az ember és a természet végső eltávolodásának aktusát az ipari forradalom technológiai fejlődésében látja. Épp ellenkezőleg, a feudális rendszer bukása szükségszerűen hozta el az emberi környezet újradefiniálását, a munkaerő természet-től való elválasztását, egyszóval a korai kapitalizmus megjelenését (Moore 2016).

A könyv végigkíséri az évszázadok alakulását a gyarmatokon és a birodalmi Angliában egyaránt. Rávilágít arra, hogy mit jelentett a cukortermelés Haiti szigetén vagy Jamaikában, megmutatja, hogy a gazdaság hogyan változott általa, valamint azt is, hogyan lett az angol átlagember számára a cukor szimbólum, étel, fűszer és gyógyszer. A cukor kereskedelmi útvonala közvetlenül egy új dimenziót is bemutat: hogyan függött össze a kapitalista világrendszer expanziója a gazdaság méreteinek növekedésével, a rabszolgatartás elterjedésével és a monokultúrás ipari mezőgazdasági kialakulásával. A cukor „fetiszizált” fogyasztói árucikk, amely a társadalom ízlését a gazdasági elvárásokhoz finomította.

A CUKOR TERMELÉSE

A nádcukor Európába elsősorban a 7. századi arab hódítások során jutott el. A rendkívül vízigényes növény nehezen, de képes volt a mediterrán térségben és Egyiptomban is megmaradni. A 9. és 12. század között a keresztény kultúrák megkezdték Szicíliában, Krétán, Máltán és egyéb szigeteken a termelést, melyhez először és végérvényesen csatolódtott a rabszolgakereskedelem. A termelés mértéke ekkor még alacsony volt, és az előállított cukor főként a régióban kelt el. A korabeli rabszolgák háborúk során vagy a nyomor miatt veszítették el szabadságukat, és gyakran a szabad munkásokkal együtt dolgoztak a mezőgazdasági termelésben. Ez elindította a munkaerő árúvá alakítását, mely a transzatlanti kereskedelemben csúcspontot ért el. A megnövekedett kereslet hatására a 15. századra a portugálok és a spanyolok megkezdték az intenzívebb termelést az atlanti szigeteken (Madeira, São Tomé), mely megalapozta a közép-amerikai cukortermelést is.

A legjelentősebb termékek, melyeket a nyugat-európai hatalmak termeltek és szállítottak az Újvilágból, a dohány, kávé, kakaó, rum és a cukor voltak. A cukortermelés története egybevág a korszak nagyhatalmi erőviszonyainak átalakulásával. Az új világgazdasági rendszer már nem a megszerzett termékek azonnali eladását követelte meg. Ellenkezőleg, azok feldolgozása és elosztása az, ahol a valódi profit felhalmozódott. Ebben maradtak le a spanyolok és a portugálok, akik feldolgozás helyett azonnal eladták a nyersanyagokat. A dominikai Santo Domingóban az első cukormalmot 1515-ben telepítették, azonban a termelés nem volt képes fellendülni, mivel a helyi lakosság kihalt, és így nem volt meg a termeléshez szükséges munkaerő. Ezzel ellentétben a helyi munkaerőhiányt a franciák és az angolok a transzatlanti rabszolga-kereskedelem útján képesek voltak ellensúlyozni.

1660-ra Anglia vált az első számú cukorhatalommá: megkezdték a tömegtermelést Jamaica szigetén, melyhez komplex technológiát, cukormalmokat és présházakat kellett szállítani a gyarmatokra. Bár a cukor iránti kereslet folyamatosan növekedett, a befektetés gyakran veszteségesnek bizonyult. Az angol cukorkereskedelmet a bezártóság jellemezte: a protekcionista, merkantilista gazdaságpolitika monopóliumot adott a gyarmatoknak a cukor terén. Az elve a termé-

kek védelme volt: a harmadik féltől érkező cukor importálását tudatosan megemelt adókkal és tarifákkal nehezítették meg, ezzel védve a belső piacot, mely itt a birodalmon belüli gyarmatoktól történő behozatalt jelentette. A merkantilizmus jellegzetessége az exporttöbblet kialakítása, melynek alapja, hogy a nyersanyag feldolgozása otthon történjen. Ez a cukortermelés esetében a már feldolgozott, így magas árszínvonalú termékek exportálására fektetett hangsúlyt jelenti. Mindez rendkívüli hatalmat adott a Kelet-indiai Társaságnak, amely képes volt saját irányítás alá helyezni a szállítást, és megalapítani az első angol cukorfeldolgozó üzemeket is. Bár a megtermelt cukor döntően a Brit Birodalmon belül maradt, képesek voltak a cukor útját a termeléstől a fogyasztásig ellenőrizni. Külön segítette a termék elterjedését az árukapcsolás: a cukornádból készítették a rumot, amely a legkeresettebb árucikk volt a 17. században, de emellett kapcsolatba került a kávéval és csokoládéval is. A cukor története különösen szoros kapcsolatban áll a teáéval, amely az alkoholfogyasztás visszaszorulásának, a felvilágosodás eszméinek, de főként a bérmunkások józanságát akaró hatalmaknak köszönhetően leváltotta a rumot és egyéb alkoholos italokat.

A cukortermelés rendkívül munka- és időigényes volt, és az ehhez szükséges olcsó munkaerőt a rabszolga-kereskedelem által biztosította a Brit Birodalom. Az afrikai rabszolgák tömegesen érkeztek a cukornádültetvényekre, létrehozva ezzel a jól ismert világkereskedelmi háromszöget: az amerikai gyarmatok adták az egzotikus árucikkeket Angliának, amely késztermékeket szállított Afrikába (és az Újvilágba), ahonnan rabszolgákat szállítottak Amerikába. 1701 és 1810 között csak Jamaikára egyedül 662 ezer, a jóval kisebb Barbadosra pedig 225 ezer rabszolgát telepítettek. Az ipari forradalom révén létrejött technológiai folyamatok hozták el a kapitalista termelési módot, a folyamatos gazdasági fejlődést és növekedést Európába. Mintz szerint az ipari forradalom prekonceptiója a gyarmati gondolkodás levetülése, hiszen ha a komplex technológiai folyamatok jellemzik az ipari forradalmat, azok éppenséggel a gyarmatokon jelentek meg. A cukortermelés sok értelemben megelőzte a korai kapitalizmust jellemző európai ipari termelést. Ahogy egy 2013-as levelezésben leírta, „a nyugati civilizáció a gyarmatokból nőtt ki. És minden gyarmatok közül a legelsőek a cukorgyarmatok voltak” (Hill 2016).

A cukortermelést már a gyárak megjelenése előtt tömeges „agrár-
ipari” előállítás jellemezte, melyben a rabszolgák sokszor ipari jellegű
munkát végeztek. Az egyetlen különbség a rabszolga és a bérmunkás
között, hogy amíg az angol munkásokat megfosztották a termelőesz-
közöktől, hogy a megélhetésük érdekében a bérmunka formájában
munkájuk eladására kényszerüljenek, addig a rabszolgák esetében
a munkaerő bérbeadásáról nem beszélhetünk, hiszen terméknek
számítottak (Marx [1858] 1964). A természet és az emberiség elválasz-
tása a rabszolgák életkörülményein keresztül kerül új megvilágításba.
A gyarmatok kapitalista vállalkozásokként, a piaci spekuláció alapján
működtek. Ebben a rendszerben a rabszolgák ki voltak zárva az
civilizációból, azaz a természet részévé válva kellett élniük, és életük
emberi életként nem, hanem legfeljebb csak befektetésként számított.
A cukor forradalma pedig nemcsak a termelést és a munkások számát
növelte, de tömeges ökológiai pusztítást is okozott (Moore 2016).

A rabszolgaság eltörlésével (1834–38) hamarosan megjelentek
a bérmunkások a gyarmati cukorültetvényeken. A 19. századra a kora-
beli szabadpiachoz politikai és erkölcsi viták végérvényesen levitték
a cukor árát, és a morális felvilágosodásra hivatkozva elvették a még
rabszolgákat tartó Kelet-indiai Társaság kereskedelmi privilégiumait
(ugyanakkor a rabszolgák által termelt cukor terjesztése az afrikai és
ázsiai gyarmatok számára nyitott alternatíva maradt, ami természe-
tesen megkérdőjelezi ezt a morális értékelést). A cukor termelésének
fejlődését megfigyelve látható, hogy a mai modern kapitalizmus az
Újvilágból indult, ahogyan az is, hogy a termelés hogyan idegenít el
milliókat, és hogyan válnak eszközzé a rendszer fogaskerekeiben.

A CUKOR FOGYASZTÁSA

A cukor fogyasztása elválaszthatatlan a cukor termelésétől. A cukor
a 18–19. század között a munkásosztály számára is elérhetővé vált,
tömeges fogyasztása nélkül pedig az ipari termelése is elképzelhetet-
len lett volna.

A cukor magas presztízsű dekorációs anyagként terjedt el a neme-
sek között. A 11. századi kalifátustól kezdve VI. Henrik udvaráig
a cukorszobrok alapvető politikai státuszszimbólumként funkcionál-

tak, köszönhetően a cukor rendkívüli ritkaságának. Ahogy a költészetben ismert volt a méz mint a szépség és a kellemesség költői képe, úgy a cukor ebben az időszakban a hatalom metaforája volt.

A 18. századra a cukor, bár kis mennyiségben, de széleskörűen elérhetővé vált (Angliában 1800-ra az egy főre jutó évi cukormennyiség körülbelül 8 kilogramm volt). Bár a luxuscikk státusza megszűnt, a cukor jelentősége csak növekedett, mivel a termék olcsóvá válása útján új piacokat tudott meghódítani. A természet kizsákmányolásával olcsóbbá váló termelés, a rabszolgák révén megjelenő olcsó munkaerő, az ipari fejlesztésekkel olcsósított előállítás mind a piac folyamatos kiterjesztéséhez vezetett (Patel és Moore 2017). A humán-ökológiai változásokhoz vezető stratégiák a cukor értelmezésének változásaiban is megtalálhatóak.

A könyvben Mintz arra keresi a választ, hogy mi az oka annak, hogy a cukor luxuscikkből hétköznapi, olcsó élelmiszer lett. A fogyasztói társadalom kialakulásában a cukor tartósítószerként való elterjedése volt a legjelentősebb változás. A gyümölcsök tartósítása, valamint az édes ízben alapuló késztermékek megjelenése elősegítette az alávett osztályok pacifikálását. A domináns politikai-gazdasági erők hamar rájöttek arra, hogy az édes íz a populáció által általánosan kedvelt, és ezért számos egzotikus termékkel lehet összekapcsolni. A rum, a sör, a tea, a csokoládé és a kávé mellett egyre szélesebb körben terjedtek el a cukros ételek, amelyek megfelelő és állandó energiát biztosítottak a bányában vagy gyárban dolgozó proletároknak. Ezzel párhuzamosan pedig a cukoralapú tartósítás és a nagy energiatartalmú készételek megjelenése hozzájárult ahhoz, hogy a nők (háztartási feladataik viszonylagos csökkenése mellett) megjelenjenek a formális bér munka terén is mint elérhető munkaerő.

A cukor ritualizációját, azaz a szimbolikus jelentéstartalmának újraépítését két irányból lehet vizsgálni. A nádcukor széleskörű megjelenése egyre több érintkezési felületet engedett az embereknek az egzotikus termékekkel. A szegényebb osztályok is mindennapi rutinná alakították a cukor használatát, ezzel elősegítették a hagyományok közé történő beépülését. Párhuzamosan a cukor értelmezésének módosulása is lezajlott. Ennek során a cukor társadalmi és politikai státuszát vágyó szegényebb osztályok átalakítva újrateremtették az anyag presztízsét, például a cukormázás születésnap-i torták formájában.

A CUKOR MINT ESZKÖZ A TÖMEGEK IRÁNYÍTÁSÁRA

A cukortermelés nemcsak a gyarmatosító hatalmak gazdasági és politikai fejlődését formálta, hanem a szélesebb rétegek ízlését is átalakította. A korabeli nagyhatalmi brit politikai vezetés aktív szabályozásokkal évszázadokon keresztül segítette a cukortermelést, mivel hamar rájött arra, hogy a cukor több mint tucatáru, illetve kalóriatartalmának és luxusátsíójának köszönhetően fontos eszköze a politikai-gazdasági kontrollnak is.

Az nem kérdéses, hogy a gazdaság több oldalról meghatározta a cukor elterjedését, valamint az se, hogy ez a folyamat új társadalmi szokásokat is létrehozott. Mintz könyve ráébreszti az olvasót arra, hogy egy árucikk társadalmi jelentése nem állandó, hanem a történeti folyamatok során folyamatosan alakul. A kapitalizmus sikeresen alakított át több évszázados étkezési szokásokat. Ami igazán lenyűgöző ebben, hogy ez a világ minden, egymástól jelentősen elkülönülő kultúrájában megtörtént. A cukor minősége évszázadokon át jelezte az osztályok közötti hierarchikus különbséget, mivel a jelentéstartalma megtartotta a „fétisjellegét”: azaz feledésbe merültek a cukor termeléséhez kötődő kizsákmányoló társadalmi viszonyok. Valójában a cukor fogyasztásával nem pusztán egy terméket vásárolunk, hanem egy annál sokkal magasabb értelmezési keretben meghatározott társadalmi viszonyrendszert (Marx [1867] 1955). Mindez egybevág az eddig felvázolt irányvonallal, miszerint veszélyes a termékek gazdasági értékét tisztán materiális értelemben tekinteni, hiszen mögötte egy széles társadalmi rendszer van. Ez vezet a piaci verseny dinamikáinak alapvető „természetes rendként” történő felfogásához. Az áru így képes egy új „maszkot” fölvenni, azaz (esetünkben) a cukor vásárlásával nem feltétlenül magát az ízesítőt vásároljuk meg, hanem vele együtt az azt termelő társadalmi mechanizmusokat is.

A cukor kora újkori története a 21. századi kapitalizmus megérteséséhez is fontos. Mára a cukor a világ összes pontján megváltoztatta az étkezés kultúráját, az emberek az étkezésnek már számos aspektusát nem képesek irányítani. Az étkezéshez rendelt szokások megszűntek, az evés logikája a tőkefelhamozás alapján épül fel. Új preferenciák jelentek meg, mint a „gyors, kényelmes, könnyen fogyasztható”. A korabeli népi ételek már nem szénhidrát-, hanem cukor- és zsír-

alapúak, amelyek azonnali, de rövid távú energiát biztosítanak, a fogyasztás szabadsága már új keretek közé helyeződött át. A gyorséttermek felváltják a közös társasági ebédeket, a futárszolgálat átalakítja az étel megszerzéséhez rendelt szokásainkat. Ezzel új hagyományok jönnek létre, azonban ezek csak segítenek az új piaci kultúrának. A tömegközlekedési eszközön elfogyasztott péktermék, vagy a sebtében bekapott munkahelyi szendvics segíti a munkahelyi eredményességet és hatékonyságot. Mint említésre került, a cukor ebben kifejezetten előnyös ízesítő, hiszen képes kialakítani a függőségi viszonyrendszert a fogyasztóban a folyamatos további vásárlás érdekében.

A 21. századi étkezés trendjei (ahogy korábban is) különböznek az alsóbb rétegek és a gazdagok között. A szegények számára az egészséges, feldolgozható ételek megfizethetetlenek, azaz az étkezési szokásaikat továbbra is az egészségtelen, minőségben rossz termékek jellemzik, aminek hatására az életük is „olcsóvá válik” (Patel és Moore 2017). A fogyasztói társadalomban a választás lényege átalakult. A „szabadság” érzete megadja azt a lehetőséget az embereknek, hogy ne fogyasszák ezeket a termékeket. Az elmúlt évtizedekben rendkívüli trenddé vált egyes, a mai világban alapvető termékek felszámolása: a vörös hús, az ízfokozók és a tartósított ételek mellett ide tartozik a cukor is. Az eddig felvázoltak alapján azonban egyértelművé válik, hogy a cukor felszámolása csupán egy új árucikk érkezését hozza el. Az édesítőszerekkel a terméket fel lehet váltani, azonban a köré épült szokásrendet nem. Mintz csak megemlíti az egyéni szabadság megszűnésének gondolatát, és ráhagyja az olvasóra a választ. Mindenesetre a cukortermelés vizsgálata során egyértelművé válik, hogy az érzelmi preferenciák teljes módosítása egyben újraprogramozza a modern embert. A kulturális berendezkedés átalakítása valós és jelentős folyamata a kapitalizmusnak.

HIVATKOZÁSOK

Marx, Karl ([1867] 1955): *A tőke, a politikai gazdaságtan bírálata*. Szikra.

Marx, Karl ([1858] 1965): *Pre-capitalist economic formations*. International Publishers.

- Mintz, Sidney W. (1985): *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. Penguin.
- Moore, Jason W. (2016): *The Rise of Cheap Nature*. Sociology Faculty Scholarship 2. Binghamton University.
- Hill, Sarah (2016): The Sweet Life of Sidney Mintz. *Boston Review*. Interneten: <http://bostonreview.net/books-ideas/sidney-mintz-in-memoriám>. (Le-töltve: 2021.05.01)
- Patel, Raj – Moore, Jason W. (2017): *A history of the world in seven cheap things: Guide to capitalism, nature, and the future of the planet*. University of California Press.
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Könyvkiadó.

Ádám Zsófia

EGYENES KASZA – PARASZTOK A 20. SZÁZAD FORRADALMAIBAN

ERIC WOLF: *PEASANT WARS OF THE TWENTIETH CENTURY*
(UNIVERSITY OF OKLAHOMA PRESS, 1999)

A következő recenzió segít elképzelni, hogy mi történik akkor, amikor egy társadalomban az élelem-önrendelkezés feltételei radikálisan ellehetetlenülnek, és ez súlyos társadalmi feszültségekhez vezet. A könyv, amelyről szó lesz, végigvezet minket azon a folyamaton, ahogyan az elsősorban saját létfenntartására termelő paraszti réteg a hűbéri kötelek alól „felszabadítva” a piacgazdaság betörésével egy új típusú elnyomásba kerül, majd ez ellen fellázad. A tőkés termelési viszonyok megjelenésével a paraszti társadalom az addig is csak alárendelt és viszonylagos reprodukív autonómiájának más területei mellett az élelem-önrendelkezését is elveszítette, és éppen ez volt az, ami a radikális politikai cselekvés felé terelte őket. A „felszabadítása” után a maga által művelt földjét megvásárolni nem tudó, így más iparágakba vagy monokultúrás nagybirtokokon bérmunkába kényszerülő paraszt kiszolgáltatottsága olyan tapasztalat, mely a mai neoliberais kapitalizmusban ismerősebb lehet, mint valaha.

Eric Wolf a 20. század kiemelkedő tudósaként azon dolgozott, hogy az antropológia területén marxista elemzési szempontokat érvényesítsen. Témája legtöbb esetben a parasztság, illetve az európai történelemből kiírt (fél)perifériás társadalmak, mint például Latin-Amerika. A történelem nélkülinek tekintett társadalmak belső viszonyainak, mítoszainak, értékeinek kontextus nélküli vizsgálata helyett arra törekedett, hogy bemutassa, hogy (fél)perifériás – adott esetben nem is kapitalista – társadalmi berendezkedések hogyan

illeszkednek a globális történeti rendszerekbe és folyamatokba. Az itt röviden összefoglalt kötetében Mexikó, Oroszország, Kína, Vietnám, Algéria és Kuba paraszti társadalmait vizsgálva mutatja be azt a kedvezőtlen és erőszakos gazdasági, társadalmi és kulturális hatást, amit a kapitalizmus betörése okozott a helyi társadalmakban. Wolf azonban nemcsak a kizsákmányolás történetét írja meg, hanem azt is, hogy ez hogyan terelte a parasztságot a forradalmi cselekvés útjára a 20. században.

De egyáltalán kit is nevezhetünk parasztnak? A paraszti társadalom nem azonos a primitív társadalommal: előbbi alárendeltje a felsőbbrendű állam által szabott feltételeknek, utóbbi nem. Másrészt Wolf definíciója szerint a parasztsághoz a vidéki lakosságnak az a része tartozik, amely legalább részben földművelésből él. Közülük is csak azokat sorolja a paraszt kategóriájába, akik nem bérmunkában, hanem autonóm módon termelnek, azaz maguk határozzák meg a művelés menetét, függetlenül attól, hogy földtulajdonosok vagy bérlők, vagy olyanok, akik a földbirtokosnak a termény egy részét beszolgáltatták. A paraszt nem azonos a farmerrel. Előbbi célja a megélhetés és a státusz egy szűk társadalmi csoporton belül, a piac az ő számára csak korlátozottan jelent előnyt, alapvetően veszélyezteteti a megélhetési forrásait, csak a meg nem termelt javakat értékesíti. Bár Wolf más munkáiban hangsúlyozza, hogy nem csak a parasztság, hanem minden, nem közvetlen kapitalista társadalomszervezési forma be van ágyazva a globális kapitalizmusba, a farmer közvetlen módon is a piac szerves része és egy szélesebb társadalmi hálózat játékszabályai szerint alakítja ki státuszát, azt állít elő, amit a legprofitábilisabbnak lát, innovál a profit maximalizálása érdekében.

Az antropológus szerző tereptapasztalatai alapján igyekszik tovább differenciálni a parasztság fogalmát a belső viszonyok – vagyis a tulajdon, a piachoz való viszony, vagy épp a kommunikációs rendszerek szempontjai – alapján. A fenti különbségtetelekre való érzékenység komplexebb válaszokat tesz lehetővé a parasztság forradalmi mozgalmakban való részvételét illetően. Ehhez hasonlóan, a mikro-szociológiai érzékenységgel elsősorban az egyedi, helyi viszonyok felől határozza meg a parasztság mozgalmi részvételét, és nem kizárólag a globális és nemzetállami folyamatokból vezeti le azokat. Ez annál is fontosabb, mivel a lokális és regionális körülmények,

a helyi gazdasági helyzet függvényében jelentős különbségek figyelhetők meg a parasztság politikai mobilizációjában.

Talán a legfontosabb módszertani elköteleződés, hogy az elemzés külön figyelmet szentel az olyan közvetítő szereplőknek, mint a földbirtokosok, kereskedők, politikai és egyházi vezetők, akik a parasztság és a társadalom szélesebb rétegei között közvetítenek, és akik becsatornázzák őket a piac és a politikai hálózatok elitjeibe. A parasztság társadalmi, gazdasági, politikai mobilizációjának előmozdítása olyan mély, strukturális beavatkozás, ami sok különböző csoporttal való kapcsolatfelvételt tesz szükségessé, és aminek a sikere számos tényezőn múlik. A parasztság alapvető élménye az igazságtalanság, ugyanakkor a külső személyek és megoldások felé bizalmatlan. Fontos ezért azt is elemzés tárgyává tenni, hogy ki, mit és hogyan kommunikál, amivel a réteget radikális politikai cselekvés felé képes eltolni. Itt érdemes kiemelni azt is, hogy Wolf könyve az osztályelmélet eszköztárát mozgósítja a társadalmi viszonyok leírásához: az ok-okozati viszonyok és folyamatok mélyebb megértése érdekében vizsgálja a parasztmozgalmakkal viszonyban álló aktorok osztályhelyzetét, és azt, hogy mely osztályok hogyan lépnek kapcsolatba a parasztsággal, kik szövetségeseik és kik ellenségeik, milyen hatalmi viszonyok vannak köztük. Az antropológiai vizsgálat igyekszik a legteljesebben feltárni a társadalmi mintázatokat és bemutatni, hogy melyek hatottak ösztönzőleg a parasztság politikai radikalizálódására. Emellett a kötet kiemelten foglalkozik azzal is, hogy a parasztforradalmak és lázadások hogyan hatottak vissza magának a parasztságnak a szerkezetére.

A könyvet alkotó hat történeti esettanulmány mindegyike a 20. század egy-egy jelentős parasztforradalmát mutatja be. Az egyes fejezetek jelentős részét a fókuszba állított forradalmak tágabb társadalmi, gazdasági, illetve szűkebb mikroszociológiai kontextusának történeti elemzése teszi ki, illetve a forradalmakat megelőző és előkészítő radikális politikai szerveződések leírása.

A hat parasztháború közös történelmi tapasztalata a globális piacgazdaság erőszakos betörése a helyi társadalmakba. A kapitalista termelési mód értelemszerűen nem pusztán a gazdasági rendet alakította át, de azzal együtt a társadalmi rendszereket és személyes szinten az életkörülményeket is. A föld és a munka áruvá tételével párhuzamosan

tönkretette az élet újratermelésének hagyományos helyi formáit, megszüntetve ezzel a közösségek relatív autonómiáját saját fenntartásuk felett, és az egyéneket szinte teljesen kiszolgáltatva a piacnak. A parasztság kizsákmányolása természetesen nem a kapitalizmus találmánya volt, bármilyen rendszert váltott is fel a világon a kapitalizmus, bizonyos, hogy az is a parasztok munkájának elsajátított gyümölcséből épült. Ugyanakkor a kapitalizmus megjelenése előtt a társadalmi egyensúlyt az biztosította, hogy a parasztok által megtermelt többletnek az uralkodókra történő átruházásáért cserébe a földművesek minimális létbiztonságra számíthattak. A mexikói indiánok, az orosz és a vietnámi parasztok esetében a föld – még ha különböző formákban is – a falu közösségének a tulajdonában állt, az algír parasztok számára a törzs vagy a bejhez (a helyi elithez) fűződő politikai jó viszony biztosított hozzáférést a földhöz. Bár Kínában a kapitalizmus betörése előtt is hagyománya volt a földdel való kereskedésnek, azt mégsem tekintették árunak, hanem családi örökségnek számított. (Egyedül a kubai társadalomban, az ültetvényes telepeken bírt a föld már eleve árujelleggel.) A falu, a törzs, a család: ezek a társadalmi egységek nemcsak a földet mint erőforrást, de egy bizonyos fokú, hierarchikusan felépülő reprodukív autonómiát is birtokoltak és biztosítottak a parasztság számára. A kapitalista termelési mód betörésével nemcsak a közjavakhoz való hozzáférés lehetetlenült el, de felbomlottak azok a társadalmi struktúrák is, amelyben a közösség tagjai egymást segíteni tudták.

Hasonló módon lehetetlenültek el az önfenntartás eszközei azáltal, hogy a gyarmatosító vagy helyi nagytőkés hatalmak az általuk elsajátított földeken olcsó bérmunkában megtermelt árut nyomott áron exportra értékesítették, a belkereskedelemben viszont jóval magasabb áron adták el. Így például Kínában a hagyományos gasztronómiában domináns rizs egy főre kalkulált szükségletének pusztán ötödét engedhette meg magának egy átlagos paraszt. A közjóság elsajátítása különböző módokon történt az egyes országokban. Mexikóban és Algériában az őslakosokat fosztották meg erőszakkal földjeiktől, Kínában új területeket gyarmatosítottak és vontak termelés alá. Oroszországban a legelőkhöz, erdőkhöz és szántóföldekhez, Mexikóban, Algériában és Vietnamban a közös földekhez, Kínában a közmagtárakhoz való hozzáférést szüntette meg a föld, a termény és a munka áruvá válása.

A bemutatott történelmi folyamatok mindegyikében fontos szerepet játszik, hogy a birtokszerkezet és a tulajdonviszonyok átalakítása erősen kötődött az új típusú munkaerőigényekhez. A mexikói liberalizáció és adósságválság, Oroszországban a földreform és a jobbágyság felszabadítása, Kínában a fokozatos földkoncentráció egyben ahhoz is hozzájárult, hogy kialakuljon egy olyan önfenntartásra képtelen tartaléksereg, mely akár az új nagytőkés réteg birtokai, akár a betörő ipar számára olcsó munkaerőt biztosít, ha kell. Ez a réteg más falvakba vagy a városokba kényszerült, és sok esetben teljesen új típusú életet kényszerültek élni, a munkalehetőségek és a szezon szerint országon belül migrálva. Ez egy, a forradalmak számára kedvező jelenséget is kitermelt, ezek a mobil munkások ugyanis a városokban szocialistákkal, progresszív értelmiségiekkel, szakszervezetekkel érintkezve politikai öntudatra, osztálytudatra ébredve sokszor fontos elemei voltak a saját eredeti közösségeik megszervezésének. Ennek jó példái a 19. század végi Magyarországon az országon belül sokat mozgó kubikosok tevékenysége nyomán kisarjadt agrárszocialista mozgalmak (a témáról a lapszámban Barta L. Tamás tanulmányában lehet bővebben olvasni).

A paraszti réteggel a forradalmak idején osztálykoalícióra lépő közvetítő szereplők jellemzői szintén országonként eltérőek. Van azonban két meghatározó jellegzetességük, ami minden esetben közös. Egyrészt jellemzően azért álltak a forradalmak élére, mert valamilyen formában kiszorultak a fennálló hegemon blokkból, és az elitek már nem kínáltak számukra megfelelő pozíciót. Másrészt fontos megállapítani azt is, hogy azokban az esetekben volt sikeres a működésük, amikor a megfelelő politikai pillanatban rendelkezésre álltak olyan intézményeik, amelyekre építeni tudtak. Ezek sok esetben a helyi közösségekben szerves titkos társaságok voltak, mint például Oroszországban a decembristák, Kínában pedig a Fehér Lótusz társasága, melyekben az értelmiségieken kívül munkás és paraszti származású tagok is megtalálhatóak voltak. Ott tudtak sikerrel mobilizálni, ahol a helyi közösségekben valamilyen formában meghatározó, hiteles képviselőik voltak, legyen az a helyi tanár vagy pap, más esetben az ott élő, onnan származó munkás vagy paraszt. A mélyszervező munkának köszönhetően beágyazott mozgalmak rezonálni tudtak a helyi ügyekre, ugyanakkor összehangolt folyamatokat voltak képesek elindítani a politika magasabb szintjein is.

Összefoglalva tehát az elmondottakat, két dolgot érdemes kiemelni. A jövőben várhatóan egyre súlyosbodó élelmezési válság, a kapitalizmus minden életterületet bekebelező totalitása, a soha nem látott földkoncentráció, a gazdák kiszolgáltatott helyzete, a vidék súlyos elszegényedése, a klímaválság és ehhez hasonló folyamatok közepette némi reményt is adhat a gondolat, hogy legtöbb esetben éppen az jelenti a forradalmi pillanatot a parasztság számára, amikor a hagyományos intézményi feltételek már nem garantálják számára a kockázatainak és költségeinek kiküszöbölését, viszont a piacra sem tud kedvezően belépni. A másik előremutató tanulsága a könyvnek az, hogy a forradalmi pillanatot azok a társadalmi mozgalmak tudták egy tágabb, már nemcsak a parasztságot, de a társadalom egészét érintő és mozgósító átalakulásra használni, amelyek egyrészt rendelkeztek a szükséges hálózattal és infrastruktúrával, másrészt beágyazottak voltak a helyi közösségekbe is.

Domschitz Máttyás

MEZŐGAZDASÁG A (SOSEM) LÉTEZŐ SZOCIALIZMUSBAN. A KAPITALISTA PIAC- GAZDASÁG KÁDÁR-KORI GYÖKEREI

MARTHA LAMPLAND: *OBJECT OF LABOR. COMMODIFICATION IN
SOCIALIST HUNGARY* (UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS, 1995)

A Rákosi-rendszerben a propagandaplakátokon az ipari munkásság és az értelmiség férfialakok formájában jelent meg, a parasztságot azonban női test szimbolizálta – méghozzá igen gyakran valamivel távolabbi állásban, a két férfi mögötti pozícióban. A parasztságra ebben az időben alapvetően úgy gondoltak, mint egy történelmileg visszamaradott osztályra, hiszen a köztudatban a szocializmus útján a munkások törtek előre, mutatták az utat az utánuk következő egyszerű parasztoknak. Pedig ha a magyarországi államszocialista időszakot és a rendszerváltást valóban meg akarjuk érteni, akkor a magyar parasztságra nem a társadalmi átalakulás mellékszereplőjeként, hanem épp ellenkezőleg, egyik legfontosabb alakítójaként kell tekinteni. Erről szól Martha Lampland 1995-ben megjelent könyve, az *Object of Labor*. Lampland a munka fogalmi és gyakorlati változásait kutatta, amelyek a mezőgazdaságban végbement téészesítés következtében alakultak át. Azokat a kérdéseket teszi fel, hogy hogyan élik meg a mezőgazdasági dolgozók a munkájukat, hogyan viszonyulnak a munkavégzésük során előállított értékhez, és hogyan változtak a mezőgazdaságban dolgozók nézetei mindezekkel kapcsolatban a második világháborút követő fél évszázad alatt.

A kutató a nyolcvanas években töltött hosszabb időt a Fejér megyei Sárosdon, ezt követően jutott arra a következtetésre, hogy „a szocialista ideológusok által hirdetett elvektől teljesen eltérő módon, a falusiak saját személyes előnyeik elérésével voltak elfoglalva”. Azt állítja, hogy „a munka áruvá válásának folyamata a szocializmusban teljes mértékben megvalósult, méghozzá olyan körülmények között, melyeket általában a kapitalista fejlődéssel [...] éppen hogy ellentétesnek szokás tartani” (Lampland 1995: 1.).¹ Évtizedekkel az – elvileg a tagok által tulajdonolt – termelőszövetkezetek bevezetése után is jelen volt az emberek életében az individualizmus, a haszonelvűség (utilitarizmus), ahogyan a közélet és magánélet éles elválasztása is. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy mindeközben a falusi lakosság azonosult a szocializmus céljaival. Hogyan oldható fel ez az ellentmondás?

„A mezőgazdaságban dolgozók közül sokan megértették, hogy a szövetkezeti termelés milyen előnyökkel jár, annak ellenére, hogy eleinte kifejezetten ellenezték a kollektivizálást, a pozitívumok között szerepeltek a szövetkezeti tagsággal járó jóléti juttatások, (...) de néhányan a termelés méretgazdaságosságát is kiemelték, továbbá mindenki elismerően beszélt a megterhelő fizikai munka megszüntetéséről, amely általános jellemzője volt a mezőgazdasági munkának az állampárt által véghezvitt gépesítés előtt. A szövetkezeti termelés támogatása mögött azonban nem ez volt a döntő mozzanat, hanem a térszek tagjainak gazdasági mozgásteret. Mivel szinte lehetetlen volt elkötelezett munkára kényszeríteni a falusiakat, a munkakerüléssel járó relatív szabadságot arra használták, hogy energiájukat a második gazdaságban² végzett munkájukra fordítsák.” (Lampland 1995: 2.)

Lampland amellet érvel, hogy a kapitalista piacgazdaság gyökereit nem csupán az államszocialista időszakot megelőzően találjuk meg, a munkaerő áruvá válásának döntő mozzanatát éppen a Kádár-korszak gazdasági modelljének elemzésében érhetjük tetten. Ennek oka, hogy a kapitalizmus történeti képződmény: nem lehet bevezetni egyik

1 Az *Object of Labor* nem jelent meg magyar nyelven, a szövegben szereplő idézetek mindegyike saját fordítás.

2 A Kádár-korszakban kialakult egy szűk, kvázi vállalkozói alapokon működő szektor. A második gazdaságban dolgozók a fő munkahelyük mellett végeztek magáncélú termelést, jövedelemszerző tevékenységet.

napról a másikra, a gazdasági átalakulás összetett társadalmi folyamatok eredménye, a kialakulásához és a megszilárdulásához időre van szükség. Az *Object of Labor* azt mutatja be, hogy az államszocialista időszak a közhiedelemmel ellentétben nem szüneteltette ezt az átalakulást, sőt, éppen hogy segítette. Tehát nem állít kevesebbet annál, mint hogy Kádár János vezetésével épültek ki a kapitalista Magyarország alapjai – egy tézis, amiért a középiskolákban simán buktatnak történelemből.

Lampland felhívja a figyelmet arra, hogy kutatási eredményei egybevágóan Karl Marxnak A tőkében kifejtett megállapításaival, miszerint a munka csak a kapitalizmus kialakulásával lett a gazdasági működés legalapvetőbb eleme, a munka ekkor vált a társadalom és a kultúra legfontosabb alakító tényezőjévé. Ez elsöre sokak számára abszurd állításnak hangozhat, hiszen jól ismert tény, hogy a nem kapitalista társadalmakban is termeltek, dolgoztak az emberek. De az állítás itt nem az, hogy a szó általános értelmében nem végeztek volna munkát az emberek a kapitalizmus kialakulása előtt, hanem az, hogy a munkaerő értéke kizárólag a kapitalizmus megjelenésével lett igazán jelentős. A kapitalizmus előtti társadalmakban az egyének értékét, hasznosságát nem kizárólag a termelőmunka határozta meg. „A társadalom történelmi termék; a társadalmi formák idővel változnak, bár finoman és összetett módon. [...] A kortárs szocializmus történelmi magyarázatára irányuló törekvésemet a társadalmi cselekvés dinamikája iránti kíváncsiság indította el. De a történelmi magyarázatra való odafigyelést megerősítették a területen szerzett tapasztalataim. A falubelieknek erős történelmi tudatuk van saját élethelyzetükről, tapasztalataikról” – írja Lampland (1995: 357-358).

Az, hogy milyen nézetekkel rendelkezünk a körülöttünk lévő világról és magunkról, alapvetően ideológiai kérdés. A nézetrendszer nem légüres térben lebegő gondolatokból állnak össze, hanem a társadalmi-gazdasági élethelyzetek termelik ki az idők során azokat a pozíciókat, amelyek aztán ideológiai formát öltenek. A tulajdon nélküli parasztok sem születtek szocialistának, hanem rájöttek arra, hogy az ő problémáikra a szocialista eszme a legérzékenyebb, annak céljai egybeesnek az agrárproletárok csoportérdekeivel. A nagyobb birtokokkal rendelkező földművelők, a középparasztokhoz tartozó családi gazdaságok pedig abban érdekeltek, hogy ne veszítsék el

a felhalmozott vagyonukat, tőkéjüket, és ragaszkodjanak az ezek által biztosított autonómiához, jóléthez, stabilitáshoz.

A SÁROSDI EGYETÉRTÉS

Magyarország mezőgazdasági szektora a nyolcvanas évek elején virágzott. Ezt a második gazdaságot bevezető reformok tették lehetővé, amelyekre a nyolcvanas évekre már számos akadémikus felfigyelt, még a kínai kommunista állampárt is elküldte a kutatóit Magyarországra, hogy a piacosító reformokat tanulmányozzák. A jelenség komoly politikai és tudományos vitákat generált, és felkeltette egy fiatal, pályája elején járó amerikai társadalomtudós érdeklődését is. Martha Lampland – ma a San Diego-i University of California professzora – hosszas mérlegelés után választotta kutatási helyszínnek a Fejér megyei Sárosdot.

A kutató célja a lehető legátlagosabb termelészövetkezet megtalálása volt, emiatt nem akart olyan közösségben dolgozni, amelynek életében meghatározó volt az etnikai vagy a vallási megosztottság. Nem akart olyan közösséget tanulmányozni, ahol a termelészövetkezeten több különböző település osztozott egymással. Azt is mindenképp el akarta kerülni, hogy egy mintagazdaságot mutasson be, amelyet a megye, vagy akár az ország egész területén példamutatóként hirdetnek, de ugyanígy kizárta a különösen sikertelen kísérleteket is. Az ilyen egyedi helyzetek csak bonyolították volna a kutatás legfontosabb célját: az osztályviszonyok bemutatását. Az elemzés alapjául szolgáló terepmunka huszonnyolc hónapig tartott, 1981 decemberétől 1984 márciusáig. Az első négy hónapot Budapesten töltötte, archív sajtóanyagok, tanulmányok és levéltári források elemzésével. Ezután két évre Sárodra költözött, ahol az Egyetértés Termelészövetkezet tagjaihoz hasonlóan részt vett többféle mezőgazdasági munkában, elsősorban a kerti részleghez rendelt női brigádban – bár jelezte a helyi szövetkezet elnökének, hogy hosszabb ideig dolgozna a férfi munkások között is, erre nem volt lehetősége.

A továbbiakban a könyv segítségével az 1956-os forradalom eseményeit, majd a forradalom leverése után kialakuló Kádár-korszak agrárpolitikáját mutatom be alaposabban, azaz lényegében az állam-

szocialista időszak utolsó három évtizedét, valamint azt, hogy ez az időszak hogyan járult hozzá a magyarországi kapitalizmus formálódásához.

1956

A forradalom kitörése és a rádió elfoglalása után a munkástanácsok és gyárbizottságok beszámolóit sugározták az országos rádiófrekvencián, ezzel tovább gerjesztve a forradalmi hangulatot az ország különböző pontjain. Sárosd sem volt kivétel. Bár a harcok nem jutottak el a kisebb településekre, a falusiak lelkesen támogatták a forradalmat, élelmiszert szállítottak a városi felkelőknek, de szerveztek felvonulást is. Voltak, akik minden ház közelében azt kiabálták, hogy „gyere ki, ha hazafi vagy, különben megverünk”. Mindenki meglepődött, amikor az egyik házból előkerült egy sárosdi, akit hosszú ideje nem láttak a faluban, ugyanis nyolc évig bujkált a saját pincéjében. Ez a férfi aztán puskával hadonászva hergelte a tömeget, kevés sikerrel. Egy másik, a háború előtt csendőrként dolgozó férfi meggyőzte a lincselni vágyókat, hogy mindenkinek biztosítaniuk kell a tisztességes bírósági eljárást. Mire ez megtörtént, a Sárosdon szolgáló, gyűlölt párttitkár már régen elmenekült a faluból, ahogy egy másik MDP-párttag és egy termelőszövetkezeti káder is. Utóbbit végül egy másik faluban összeverték az ottaniak.

Ezek után fontos megemlíteni, hogy nem minden kommunista volt veszélyben. Volt egy férfi, akire „hithű elvtársként” hivatkoztak a sárosdiak, róla mindenki tudta, hogy már 1919-ben, a Tanácsköztársaság ideje alatt is kommunista volt. Őt senki nem bántotta. Ez a férfi a forradalom leverése után beinduló megtorlások idején, a gyűlölt párttitkár visszatérésekor felszólalt a falusiak védelmében, de hiába. Többeket megkínóztak, bebörtönöztek, például azt az excsendőrt is, aki a lázongás közben lenyugtatta a bosszúszomjas tömeget.

A 1956-os eseménysorozat a munkához és a dolgozói tulajdonhoz való viszony tekintetében is különös fejleményekkel járt. Az ipari munkások Budapesten és más városokban is öngazgatói munkástanácsokat alapítottak. A munkástanácsok ellenőrzést gyakoroltak a termelés felett, és azt állították, hogy kizárólag nekik van joguk

irányítani a saját munkahelyüket, ezáltal megerősítették a kollektív termelés és irányítás szocialista elveit.³ Ugyanilyen jól dokumentált a hajdani földbirtokos parasztok kiszállása a szövetkezetekből, és a magángazdaságba való visszatérésük. Eközben az „agrárproletariátus” tagjai, vagyis azok, akik 1948 előtt tulajdon nélküli mezőgazdasági munkások voltak, és semmilyen önellátási lehetőséggel nem rendelkeztek a munkaerejük áruba bocsátásán kívül, mindannyian következetesen kiálltak a téeszkek mellett a forradalom idején is. Hozzájuk hasonlóan a korábbi cselédek is, akik az államszocializmus előtt még az agrárproletároknál is nyomorúságosabb körülmények között éltek. A gyári munkástanácsok megalapítói és a termelészövetkezet mellett kiállók között nyilvánvaló a hasonlóság. Mindkét esetben felfedezhető, hogy a dolgozók elköteleződnek a nekik munkát adó szervezetek mellett. A mezőgazdasági szövetkezeteket az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején hozták létre. Ebben az időszakban felbomlott a korábbi termelési struktúra, melynek helyébe a demokratikusabban szervezett szövetkezeti termelés lépett. Sokan azok közül, akik a szövetkezeti gazdaságba való belépést választották ezekben a korai években, a kommunista hatalomátvétel előtt meglehetősen hierarchikus szervezetekben, például nagybirtokosok földjein dolgoztak, gyakran embertelen munkakörülmények között. Számukra a téeszítés együtt járt azzal, hogy a korábbinál sokkal nagyobb beleszólást kaptak a döntéshozatalba, és ezáltal jobban tudták alakítani a saját életüket.

„Amikor az oroszok beözönlöttek november 4-én, olyan sokan voltak, hogy a föld majdnem megrepedt alattuk”, idézi az egyik falusit Lampland (Lampland 1995: 167). Nagy Imrét, Lukács Györgyöt és a forradalmi kormány többi tagját, akik ideiglenesen a jugoszláv nagykövetségre menekültek, november közepén már erőszakkal Romániába hurcolták. Kétszázezren menekültek el az országból, tízezren meghaltak, közülük hármezeren a harcokban. A Vörös Hadsereg tömeges bebörtönzésbe kezdett, sokakat megkínoztak. Nagy Imrét, a forradalmi szocialista kormány miniszterelnökét 1958 júniusában végezték ki.

3 Erről bővebben lásd a Fordulat 27-es számában megjelent *Munkás-önigazgatási kísérletek Magyarországon* című hármas interjút. (Fordulat 2020)

A forradalom leverése után nagyon hamar új irányt vett az állampárti gazdaságpolitika, e tekintetben a mezőgazdasági ágazat kiemelt figyelmet kapott. 1957 júliusában az MSZMP néven újjászervezett állampárt kiadta az *Agrárpolitikai tézisek* címet viselő dokumentumot, ennek az új irányelvei előre jelezték az 1960-as években megvalósuló reformokat: „Mindaddig, amíg ezek a [kapitalista] tendenciák a mezőgazdasági termelés előmozdítását szolgálják, vagyis több élelmiszert hoznak a dolgozó embereknek, és több nyersanyagot az iparnak, addig a proletárdiktatúra megfelelő árpolitikával és az ipari javak biztosításával, ezeket [a kapitalista tendenciákat] megfelelő csatornába terelheti.” (MSZMP 1957: 60.)

FÖL, FÖL, TI TULAJDONOSAI A FÖLDNEK!

A gazdasági irányváltással együtt járt a korábbi osztálystruktúrák újbóli megjelenése. A magántulajdonú földbirtokok erőszakos államosítása helyett a Kádár-rendszer anyagilag jutalmazta azokat, akik a magántulajdonban lévő földjükön engedélyezték a termelészövetkezeti termelést, azaz gyakorlatilag bérleti díjat, földjáraadékat fizetett a tulajdonosoknak. Rendszeres állami pénztranszferrel szilárdították meg a parasztság különböző csoportjai közötti egyenlőtlenségeket. Az – egyébként a mezőgazdaságban dolgozók körében a középparasztsághoz képest kisebbségben lévő – agrárproletariátushoz tartozók voltak azok, akik a termelészövetkezetekhez önkéntesen, azok megalapítása után igen hamar csatlakoztak. Számukra ez a helyzet óriási társadalmi mobilitással járt, mind a saját autonómiájuk, életük megszervezése, mind a jólétük, anyagi helyzetük szempontjából. A második világháború lezárását megelőző időszakban a földtulajdon nélküliek teljesen ki voltak szolgáltatva a földbirtokosoknak, gyakran éhbérért dolgoztak, és/vagy teljesen kiszámíthatatlan, időszakos, alkalmi munkáktól függtek. Az agrárproletárok eléggé furcsállták, hogy egyszer csak úgy döntött a szocialista állampárt, hogy akkor mostantól kapni fognak állami forrásokból földjáraadékat olyanok, akik a második világháború előtt korlátok nélkül kihasználták a parasztság földnélküli részéhez tartozókat. Számukra a kemény diktatúrát megvalósító Rákosi-időszak is felszabadulás volt, és ez egy olyan

új, egyenlőbb, társadalmi osztályok nélküli világ lehetőségét mutatta meg nekik, amit korábban elképzelni sem tudtak.⁴ A Kádár-korszak nagyon gyorsan nyilvánvalóvá tette, hogy ez a világ még várat magára, a földtulajdon nélküliek óriási csalódásként élték meg a földtulajdonosoknak adott kiváltságokat. Ezt egy korabeli újságcikk részlete is illusztrálja:

Dolgozó parasztságunknál a tsz-be lépéssel egyidőben nem tűnt el a korábbi rétegeződésből adódó gazdasági különbség és nem alakult ki azonnal a szocialista tudat. Éppen ezért a tsz-ben is megtaláljuk a régi rétegeződés alapján kialakult gondolkodásmód alapját. Ilyenek például: „most is gazdák a gazdák”, „a földjáradékkal munka nélkül is jövedelemhez jutnak”, „együtt dolgozzak vele, hiszen a cselédje voltam”, „kulák vér csörgedezik abban most is, csak mást mutat”, „a volt cselédemmel dolgozzak?” A volt középparasztokra gyakran vonatkoztatják a „kiskulák”, a „sarjúkulák” jelzőket. A volt szegényparasztokra gyakran mondják „nem tudnak gazdálkodni, hiszen sohasem csinálták, most meg ők akarnak dirigálni?” Főleg ott, ahol szegényparasztok vannak a vezetésben. Mindezek bizonyítják, hogy a termelőszövetkezetek létrehozásával egyidejűleg nem szűnik meg a hosszú évtizedeken át — különböző gazdasági alapon kialakult szemléleti mód. A termelőszövetkezetek gazdasági és politikai erősödésére fékező hatást gyakorol a régi differenciáltság maradványa. (Fejér Megyei Hírlap, 1960)

Az 1945 előtti tulajdonviszonyok részleges visszaállításával ennek az átalakulásnak az új ideológiája is megjelent. Ezzel a középparasztsághoz tartozók birtokait valamelyest kivonták az erőltetett kollektivizálás alól. Ekkortájt a termelőszövetkezeti tagságot már egyre kevésbé kényszerítéssel, nyílt erőszakkal terjesztették ki, helyette ösztönző politikát, meggyőzésre apelláló propagandát alkalmaztak, földjáradékkal és más szakpolitikai reformokkal igyekeztek tovább terjeszteni az agráriumban dolgozók körében a termelőszövetkezetekhez való csatlakozást. Az *Agrárpolitikai Tézisekben* megfogalmazott javas-

4 A *Puszták népe* így ír erről: „Előbb elhitték, hogy a világ egyik napról a másikra elpusztul, mint azt, hogy megváltozik. Beszédes néni egy fizetett szociológus meggyőződésével vallotta, hogy uraknak mindig kell lenni, de azon a tavaszon, amikor a Halley-üstökös megjelent, nem vetett babot, mert őszre úgymint vége lesz mindennek.” (Illyés 1936)

latok közül érdemes kiemelni még az agrárszakemberek szerepének felértékelődését a szövetkezetek irányításában, valamint azt, hogy rugalmasabbá tették a munkaszervezést.

Elterjedt gyakorlat volt, hogy mezőgazdasági szakembereket alkalmaztak a városi tanácsokban, hogy szaktudásukkal segítsék a szövetkezeteket. Erre nagy volt az igény a földeken dolgozók tapasztalatlansága miatt. Rengetegen voltak, akik korábban mások birtokain, utasításra dolgoztak, ezért kevés fogalmuk volt arról, hogyan kell megszervezni az élelmiszertermelést. A szakemberek közül sokan gazdagabb parasztcsaládokból származtak, ugyanis a háború előtt nekik volt lehetőségük arra, hogy agrártudományi továbbképzéseken vegyenek részt. Az 1950-es években a családi háttérük gyakran hátrány volt, a forradalom után azonban a tudásuk felértékelődött, az új rendszerben már számítottak rájuk.

Fontos megjegyezni, hogy ennek az átalakulásnak mi volt a makrogazdasági háttere: az állampárt célja az volt, hogy a hatékonyság fokozásával a mezőgazdaság exportképessége jelentős növekedésnek induljon, ezáltal pedig az ország devizához jusson, ami a nemzetközi hitelek törlesztését jelentősen megkönnyíti. (Lásd erről bővebben: Éber 2014)

A MEZŐGAZDASÁG GÉPESÍTÉSE

A hatvanas években a mezőgazdasági termelékenység növelésének céljából az iparág gépesítése is fokozatosan beindult, korábban az állami technológiai beruházások elsősorban a nehéziparra korlátozódtak. A hatvanas évek közepéig a szövetkezetek technológiai fejlettsége nagyon alacsony volt, nem rendelkeztek megfelelő eszközökkel a hatékony termeléshez. 1957-1958-ban a szövetkezeti gazdaságok mindössze 6,5 százaléka rendelkezett mind az öt, alapvetőnek számító eszközzel: ekével, boronával, hengerrel, lókapával és vetőgéppel. A téeszek közel fele, 47 százaléka olyan elmaradott volt, hogy ezek egyikével sem rendelkezett. A kalapácsból már gyártósor lett, de a sarló még megmaradt: a sárosdi Egyetértés Termelőszövetkezetben egészen 1964-ig kaszállással takarították be a terményt. A fejlesztések lassan indultak be, 1961 és 1965 között éves átlagban az összes magyar-

országi beruházásnak mindössze 18 százaléka érintette a mezőgazdaságot, igaz, ez jelentős, 50 százalékos növekedést jelentett az 1958 és 1960 között végrehajtott állami agrárfejlesztésekhez képest. A nehézipar kedvezményezett helyzete a mezőgazdasági munkások számában is megmutatkozott: a robbanásszerűen növekvő ipar elszívta a munkaerő jelentős részét, 1959 és 1965 között a földműveléssel foglalkozók negyede, 450 ezer ember került át a mezőgazdaságból az iparba. (Lampland 1995: 200-201.) Az egyre súlyosabbá váló munkaerőhiány miatt nem akarták tovább halogatni a mezőgazdaság gépesítését, az iparosítás miatt kieső munkaerőt a mezőgazdaság iparosításával igyekeztek pótolni.

Az állami fejlesztőpolitika szövetségesekre talált a termelészövetkezeti működést menedzselő agrárszakemberek körében, az emberek többsége azonban szkeptikus volt a gépekkel szemben. Nem értették például, hogy ha gépekre cserélik az igavonó állatokat, akkor állatok híján hogyan oldják meg a szántók trágyázását, főleg úgy, hogy a vegyszeres műtrágyázáshoz való hozzáférés ekkor még eléggé korlátozott volt. Ráadásul a hatvanas évek elején rendelkezésre álló gépek rossz minősége is ráerősített a parasztok félelmeire. Idővel azonban a termelészövetkezetek tagjai is elismerték a fejlettebb termelőeszközök hatékonyságát, amikor a gépesítésnek köszönhetően csökkenni kezdett a nehéz fizikai munkával töltött idő a mezőgazdaságban.

A hetvenes évek végére a gépesítés már komoly hatással volt a termelési és társadalmi pozíciók alakulására is. Ahogy egyre inkább technológia- és tudásintenzív lett az agrárszektor, szakképzett dolgozókra is jóval nagyobb szükség volt. A szövetkezeteknek ezen a téren két lehetőségük volt: vagy gyorstalpaló továbbképzésekre küldik a tagjaikat, vagy egy másik, piacpárti megoldással is élhettek, ugyanis lehetővé tették a termelészövetkezetek számára, hogy olyan szakmunkásokat fogadjanak, akiknek nem kell termelészövetkezeti taggá válniuk, külsősként dolgoznak, tisztán bér munkás viszonyban állnak a gazdasággal. Ez nagyon komoly változás volt, Lampland úgy fogalmaz, hogy ez volt az első lépés afelé, hogy újraértékeljék a szövetkezeti gazdaság-szervezés egyik alapelvét, a kollektív tulajdonlást. A szövetkezeti tulajdonviszonyokkal együtt járt, hogy a szövetkezetben dolgozók közösen birtokolják a közösen használt földeket, és közösen alakítják a munkát. A szakmunkások, gépesített munkát végzők egyre

magasabb bért kaptak, ahogyan az állattenyésztésben dolgozók is. A növénytermesztésben foglalkoztatottak elmaradtak tőlük, bérekben és megbecsültségben egyaránt – itt érdemes felidézni, hogy Martha Lampland csak a kertészetben dolgozhatott a terepmunkája idején, ahol többségében nők dolgoztak.

Az átalakulás eleinte nem feltétlenül növelte az egyenlőtlenségeket, mivel nem a korábban is jobb helyzetben lévő csoportoknak kedvezett. A gépesítés előtt a földtulajdonos parasztság, vagy az ő gyerekeik kerültek vezető pozícióba a téeszekben, mivel nekik voltak leginkább erőforrásaik a tanuláshoz. Általában a tisztségeket is ők szerezték meg a szövetkezeteken belül, ez pedig hozzájárult ahhoz, hogy fennmaradjanak a korábbi pozíciókülönbségek. A parasztság jobb és rosszabb helyzetű csoportjaihoz tartozók a közös szövetkezeti tagság ellenére is elszigetelődtek egymástól a munkavégzés tekintetében, a tulajdon nélküli mezőgazdasági munkások végezték a kellemtlenebb feladatokat. A gépesítés azonban megtörte ezt a struktúrát. A korábbi agrárproletárok, vagy az ő gyerekeik megragadták a kínálkozó lehetőséget, szaktudást szereztek, továbbképzésekre jelentkeztek. A paraszti elitek későn eszméltek rá arra, hogy a tudásuk fokozatosan haszontalanná válik. A korábbi osztályviszonyok idővel felszámolódtak, és újak léptek a helyükbe.

ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS

Az állam által bevezetett nagy gazdasági reformot általában az új gazdasági mechanizmust bevezető 1968-as évhez kötjük, de Lampland rámutat, hogy a mezőgazdaságban már évekkel korábban elkezdték kipróbálni a piacósító reformokat, ezt láthattuk az 1957-es *Agrárpolitikai tézisekben* is.

Az 1968-as reformcsomagot gazdasági oldalról azzal indokolták, hogy a piaci verseny részleges kialakításával növekszik a teljesítmény, az ideológiai magyarázat pedig úgy szólt, hogy a szocializmusnak az emberi természet korlátain belül kell maradnia. Tehát egy alapvetően utilitarista érveléssel álltak elő, az emberi természetet a haszonelvűséggel azonosították. A reformokat leginkább az ipari szférára szabták, az állami vállalatok menedzsmentjének a korábbiaknál jóval

nagyobb szabadságot biztosítottak, átengedték nekik a döntéshozatalt rengeteg kérdésben, ami komoly elmozdulás volt a tervutasításos gazdaságpolitikától. Hiába célozták a reformok az ipari szférát, végül inkább a mezőgazdaságban nyert teret a piac. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után jóval aktívabb piaci verseny az iparban nem jött létre, mivel szinte minden magyar vállalat monopólium volt. A szövetkezeti mezőgazdasági szektor viszont nagyon változatos volt, és a reformok következtében a termelés jellegének különbségei, akár az egyedi helyi adottságok miatt, akár az eltérő munkaszervezési gyakorlatok miatt, még inkább kirajzolódtak. (Lásd erről még: Kiss és Szarvas 2020)

„Ironikus módon tehát azok a politikák, amelyek elsősorban az ipari termelés javítását célozták, a szövetkezeti mezőgazdasági szektorban jártak nagyobb hatással. Éppen ezért a szövetkezeti gazdaságokra tekinthetünk a később még erősebben kiteljesedő [piacpárti] reformok kísérleti állomásaként. A szövetkezetekben saját, korlátolt költségvetéssel rendelkeztek, a bőrükön érezték a kudarcok és a sikerek következményeit, a szövetkezetek mindenféle sajátos szervezeti formát, ösztönzőrendszert és bérpolitikát vezethettek be, amelyeket, amennyiben hatékonyak ítélték, később az ipari szektorban is megvalósítottak” – írja Lampland. (1995: 212)

A szervezeti újítások a szövetkezetben alapvetően két módon jelentek meg: egy korábbi rendelkezés eltörlésével lehetővé tették, hogy a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági termelési tevékenységeket is végezzenek, valamint propagálni kezdték a magáncélú élelmiszer-termelést. Utóbbi volt a háztájizás, az előbbi pedig melléküzemág-rendszer néven volt ismert. A melléküzemági tevékenységek eleinte szinte minden térszében az agrárszektorban használt gépek átalakítására és szervizelésére korlátozódtak, de idővel kézműves vagy kisipari, kereskedelmi üzletek is létrejöttek. Ezek tevékenységi köre a komoly szaktudást igénylő elektronikai munkáktól az egyszerű, szakképzetlen feladatokig kiterjedően mindenféle lehetett. A melléküzemági tevékenységek mellett szólt, hogy ezek nem követték a mezőgazdasági termelés évszakokhoz kapcsolódó ingadozását, csökkentették a kiszolgáltatottságot, munkát biztosítottak a tagoknak a téli hónapokban, ráadásul hozzájárultak a rossz minőségű, alacsony terméshozamú földekkel sújtott szövetkezetek felzárkóztatásához.

Ugyanakkor a vállalkozói képesség és szerencse megjelenése a kollektív termelésben sok esetben éppen az egyenlőtlenségek fokozódását hozta el.

A háztartási élelmiszer-termelés kapcsán pedig azt érdemes megjegyezni, hogy ez nemcsak a családi ház udvarán, kicsi pajtákban, kertekben végzett munkavégzést foglalta magában, hanem a termelőszövetkezet földjein végzett magáncélú gazdálkodást is. A háztájizás propagálásával a magyarországi agrárszektor gazdasági ereje nagyot nőtt. A magáncélból termelt árucikkek aránya a teljes élelmiszeriparban – termékfajtatól függően – a teljes termelés 30–80 százalékát tette ki a hetvenes években. Az évtized közepére már a magyar lakosság fele folytatott háztáji gazdálkodást, ami azt mutatja, hogy a magánszektor, az egyéni haszonmaximalizálás lehetősége nem kizárólag a földműveléssel foglalkozók számára volt vonzó, hiszen a teljes magyarországi munkaerőnek ennél jóval kisebb része, mindössze 20 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Egy, a KSH által összeállított, 1981-ben készített felmérés adataiból az derült ki, hogy a magyarok 42 százaléka valamilyen úton-módon foglalkozott mezőgazdasági kistermeléssel. Ezen a csoporton belül 31,2 százalék volt a munkásosztályhoz tartozók aránya, 26,9 százalék volt nyugdíjas, és mindössze 11,2 százalék tartozott a szövetkezeti parasztsághoz. Az ilyen tevékenységeket folytatók a szabadságot, az autonóm munkavégzést, önrendelkezést élvezték leginkább a fő jövedelmüket kiegészítő munkákban. (Lampland 1995: 216)

CSINÁLOM A PÉNZT, A PÉNZ CSINÁL ENGEM

Egy másik piacpárti reformot még mindenképp érdemes kiemelni a könyvből, még hozzá a pénz szerepének felértékelődését, és ezáltal a munkaerő áruvá válásának fokozódását, vagyis a kommodifikációs folyamatok térnyerését. A termelőszövetkezetek tagjainak fizetését a Rákosi-érától kezdve a hatvanas évek első feléig az ún. „munkaegységrendszer” határozta meg, amit a reformok bevezetése után elmozdítottak az órabéren, a darabbéren vagy a fix havi jövedelmen alapuló fizetési rendszer felé. Hogy kinek milyen formában mérték a fizetését, általában attól függött, hogy ki volt előnyösebb vagy hátrányosabb

termelési pozícióban, vagyis ki, milyen osztályhelyzettel rendelkezett. Az is kijelenthető, hogy a jobb helyzetűek lettek az új, szabadabb bérmechanizmus nyertesei. Az osztálystruktúrák kialakulása tehát nem csupán megjelent a fizetésekben, hanem a fizetések kiszámításának rendszere önmagában is alakította ezeket a helyzeteket és mélyítette az osztálykülönbségeket.

A havi, fix illetményeket rendszerint a vezető beosztásban lévők, az órában vagy darabszámban mért teljesítménybéreket a munkások kapták. Nem csoda, hogy a dolgozók úgy érezték, a differenciált fizetési rendszer bizonyos csoportok jutalmazására és mások jövedelmének csökkentésére szolgál. „Például tanúja lehettem annak”, írja Lampland, „hogy a kertí brigádban dolgozó nők és a főnökük között vita folyt arról, hogy paradicsom beszédésekor darabárban fizetnek-e. A nők jobban szerették volna, ha darabbérben részesülnek, mivel délig könnyen megkereshették volna a napi bérüket, hazatérvén pedig neki is kezdhetnek a soha el nem fogyó háztartási feladatoknak.” (1995: 221-222.) A kertészeti vezető menedzser azonban elutasította kérésüket, mivel arra jutott, hogy így magasabb összért kellett volna fizetni a brigádnak, ugyanis a menedzsmentnek nem volt teljesen szabad mozgástere a teljesítménybér megállapításában, vagyis abban, hogy mennyit fizet egységnyi betakarított paradicsoméért. Az órabér ehhez képest valamelyest kiterjesztette a menedzsment kontrollját a dolgozók felett, munkaidőben ők rendelkeztek a munkások termelési kapacitásaival. A Rákosi idején bevezetett munkaegységrendszer nagyobb autonómiát, önrendelkezést adott a dolgozóknak, mivel ők kontrollálták, hogy milyen ütemben, hogyan végzik el a megszabott mennyiségű feladatot. „A munkamorál elveszett, amikor pénzre váltottunk” - fogalmazott a sárosi Egyetértés szövetkezet egyik tagja, aki nem értett egyet a reformokkal. A munkaegységrendszer mellett szólt az is, hogy az egybevágott a falusiak munkáról alkotott elképzeléseivel, fogalmaival, miszerint a munka azonnali és magától értetődő értékkel rendelkezik, és ezt az értéket nem befolyásolhatják olyan, egyáltalán nem magától értetődő, absztrakt jelenségek, mint a tulajdonviszonyok, a piaci pozíciók és az árak. Ma, évtizedekkel a rendszerváltás után, amikor mindenhol azt a gondolatot halljuk, hogy a piaci viszonyok, a kapitalista mechanizmusok az emberi természetből fakadnak, sokak számára bizarr lehet arról olvasni, hogy

a nyolcvanas évek elején egy átlag mezőgazdasági dolgozó szerint a piaci mechanizmusok nem férnek össze a józan paraszti ésszel.

A piacosító reformokat a munkások úgy élték meg, hogy ezáltal a megélhetésüket egy korrump, maguknak jobb fizetést biztosító, másokat kiszolgáltatott helyzetbe taszító menedzseri elit manipulálja, aminek a következménye az elkötelezettség, elhivatottság csökkenése, vagyis az, hogy senki sem volt büszke a munkája gyümölcsére – még akkor sem, ha a munkának olyan konkrét, kézzelfogható volt a gyümölcse, mint egy paradicsom. Érdekesség, hogy a dolgozóknak korábban is voltak problémáik a munkaegységrendszeren túli juttatásokkal, prémiumokkal, ugyanis ebben is a hatalmi viszonyokat, a vezetőségi kontroll és manipuláció eszközeit látták, hiszen nem tényleges értékkel bíró munka, hanem a szervezet vezetői által felértékelte teljesítmény állt amögött, hogy ki, milyen mértékben, mennyi prémiumot kapott. A falu egyik lakosa így fogalmazta meg a csalódottságát: „Amikor nekikezdünk a szövetkezeti gazdálkodásnak, nehéz volt, de mivel nem volt más választásunk, úgy éreztük, hogy teszünk ezzel egy próbát. Úgy éreztük, hogy a termelőszövetkezet a miénk. Ezek után már nem tudják elhíttetni velünk, hogy a miénk.” (Lampland 1995: 231–232.) A termelőszövetkezeti modell és a kollektív tulajdonlás névlegesen még megmaradt, de a termelés különböző pozícióiban lévők közötti távolság növekedésével, a tévesek tagsága – ahogy Lampland írja – „teljes mértékben proletarizálódott”. (uo.)

VOLT EGYÁLTALÁN RENDSZERVÁLTÁS?

Lampland könyvének olvasása közben felmerülhet bennünk a kérdés, hogy akkor volt-e egyáltalán rendszerváltás, ha az államszocialista időszak utolsó évtizedeiben fokozatosan bevezették a piaci viszonyokat, „becsatornázták a kapitalista tendenciákat” az ország gazdaságpolitikai irányításába. Ezt a kérdést maga a szerző is felhossa az utolsó, következtetéseket taglaló fejezetben, rámutatva, hogy az a kép, miszerint a rendszerváltás egy konkrét dátummal rendelkező, definitív történelmi esemény volt, alapvetően félrevezető. A rendszerváltás és a kapitalista piacgazdaság kialakulása nem egy nagy szakadással jött létre, hanem egy hosszú történelmi folyamat része, olyan dinamikus társa-

dalmi átalakulások terméke, ami különböző csoportok saját érdekükben történő helyezkedése során fokozatosan alakult ki. Emiatt megtévesztő, és mind a múltunk, mind a jelenünk értelmezéséhez használhatatlan minden olyan elemzés, értékelés, ami az 1989-es évben a politikai elitek részvételével lezajlott eseménysorozatot jelöli ki meghatározónak a társadalmi formák kialakulása szempontjából. Bár kétségtelen, hogy utóbbiak mindennek a folyamatnak egy látványos, könnyen kiragadható és emiatt rituálisan könnyedén újrainterpretálható részét jelentik. Kiváló ideológiai célokra, teszem azt, az új rendszer társadalmi legitimitásának megfaragására, de aki az ilyesmire fogékony, az aztán ne lepődjön meg azon, hogy mára már annyit és annyián faragták a rendszerváltás szobrát, hogy egy marék forgács nem sok, annyi se maradt belőle, így már azt sem tudjuk, milyen anyag lehetett az alapja. A köztársaságot lehet, hogy kikiáltották, de a termelési struktúrákat nem. Azzal bármennyit üvölthet az ember, nem változik meg.

Lampland könyve éppen azt mutatja meg, hogy a társadalmi átalakulás hogyan kapcsolódik össze mind makrogazdasági, mind munkahelyi-termelési, mind ideológiai, politikai szinteken, és mindezek hogyan csapódnak le adott helyeken, adott történelmi pillanatokban – a mindennapjainkban.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, No.: 21.: 64–86.
- Fejér Megyei Hírlap (1960): *Mindennapi feladatunk az egységes szocialista paraszti osztály kialakítása*. 1960. szeptember 21.
- Fordulat (2020): Munkás-önigazgatási kísérletek Magyarországon. Beszélgetés Bartha Eszterrel, Krausz Tamással és Szalai Erzsébettel. In: *Fordulat*, No. 27.: 280–291.
- Illyés Gyula (1936): *Puszták népe*. Nyugat.
- Kiss Soma Ábrahám és Szarvas Márton (2020): „Ha frankó, akkor úgy megy, mint a zsebóra.” Szövetkezetiesség, csettegők és technológiai önrendelkezés. In: *Fordulat*, No. 27.: 265–279.
- Martha Lampland (1995): *Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press.
- MSZMP (1957): *Agrárpolitikai tézisek*.

ÁDÁM ZSÓFIA

(1993) SZAKSZERVEZETI SZERVEZŐ

Szolidáris Gazdaság Központ

BALÁZS BÁLINT

(1975) SZOCIOLÓGUS, TÖRTÉNÉSZ

Környezeti Társadalomkutatók - ESSRG

BALOGH LILI

(1991) BIO- ÉS AGRÁRMÉRNÖK, AKTIVISTA-GAZDÁLKODÓ

Védegylet

BALOGH PÁL GÉZA

(1991) NÉPRAJZKUTATÓ, KULTURÁLIS ANTROPOLÓGUS

PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

BARTA L. TAMÁS

(1986) TÖRTÉNÉSZ, LEVÉLTÁROS

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

DOMSCHITZ MÁTYÁS

(1992) ÚJSÁGÍRÓ, SZOCIÁLPOLITIKUS

A Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

GÁL IZÓRA

(1976) AGRÁRMÉRNÖK, KUTATÓ

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

MAPER

HERSTORY KOLLEKTÍVA

agrárfeminista kollektíva

KOZÁK SÁNDOR

(1997) POLITOLÓGUS, KÖZIGAZGATÁS-SZERVEZŐ

Budapesti Corvinus Egyetem

Leiden Universteit

A Társadalomelméleti Kollégium tagja

MICHELS AMBRUS

(1996) KÖZGAZDÁSZ

Magyar Máltai Szeretetszolgálat

MIHÁLY MELINDA

(1989) ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDÁSZ

Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (KRTK), Békéscsaba
Lipcsei Egyetem, Földrajzi Intézet

Magyar Permakultúra Egyesület

MOORE, JASON W.

(1971) KÖRNYEZETTÖRTÉNÉSZ, TÖRTÉNETI GEOGRÁFUS

Binghamton University

NEMES GUSZTÁV

(1969) KUTATÓ

ELKH Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Budapest Corvinus Egyetem

Penn State University, Department. of Agricultural Economics, Sociology
and Education

RÉTHY KATALIN

(1986) BIOLÓGUS, AGROÖKOLÓGUS, GAZDÁLKODÓ

SZEGEDYNÉ FRICZ ÁGNES

(1964) FEJLESZTŐMÉRŐ

Campden BRI Magyarország Nonprofit Kft.

VELKEY GÁBOR DÁNIEL

(1963) KUTATÓ

KRTK Regionális Kutatások Intézet, Békéscsaba

társadalomelméleti folyóirat
új folyam, 29. szám (2021/2)
a **társadalomelméleti kollégium** lapja
alapítva: 1985 új folyam: 2008

szerkesztőbizottság: Buka Virág Ilona, Domschitz Mátyás, Eredics Lilla,
Horváth Eszter, Lafferton Sára, Nagy Kristóf, Papp András, Sidó Zoltán
munkatársak: Bozsik Laura, Jelinek Csaba, Pinkasz András
lapterv: Kállai Zsanett **design:** Báron András
olvasószerkesztő: Szécsi Katalin **tördelő:** Kállai Zsanett
kiadó: Szövetkezeti Támogetó Egyesület
felelős kiadó: a Szövetkezeti Támogetó Egyesület elnöke
a szerkesztőség címe: 1089, Budapest, Orczy út 46–48.

tanácsadó testület: Balázs Gábor, Bodnár Judit, Gagy Ágnes, Gille Zsuzsa,
Kiss Viktor, Szalai Erzsébet, Tamás Gáspár Miklós

elérhetőség: szerk@fordulat.net

ISSN: 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén,
illetve a [patreon.com/fordulat](https://www.patreon.com/fordulat) oldalon

A kiadvány Megújuló Magyarorszáért Alapítvány támogatásával valósult meg.